

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

02600026531

35

ΜΠΑΕ

ΑΜΥΓΔΑΛΙΑ ΚΥΡΟΠΟΥΛΟΥ

**Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ
ΣΤΗΝ ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
ΤΟΥ JOHN STUART MILL**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

HENNOLA THE SAECOPETAL

ETHNOL. KALHOATTUKH. DIADEMA

TOY JOHN STUART MILL

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ
ΣΤΗΝ ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
ΤΟΥ JOHN STUART MILL

Αρ. ελε.: 1834.....2007.

5

ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ

ΑΡΧΗ ΓΕΝΙΚΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΗΣ ΣΥΝΕΡΓΙΑΣ

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Η ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΕΣΤΙΟΝ

ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΕΚΕΙΝΩΝ ΕΠΙΣΤΑΣΙΝ

ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΕΚΕΙΝΩΝ ΕΠΙΣΤΑΣΙΝ

ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΕΚΕΙΝΩΝ ΕΠΙΣΤΑΣΙΝ

© Αμυγδαλιά Κυροπούλου, Ιωάννινα 2006.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

ΑΜΥΓΔΑΛΙΑ ΚΥΡΟΠΟΥΛΟΥ

**Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ
ΣΤΗΝ ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
ΤΟΥ JOHN STUART MILL**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Συμβουλευτική Επιτροπή:

1. Διονύσιος Δρόσος (επιβλέπων)
2. Ιωάννης Πρελορέντζος
3. Μαρία Πουρνάρη

“Η έγκρισις διδακτορικής διατριβής υπό της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλοί αποδοχήν των γνωμών του συγγραφέως”

(Ν. 5343/32, άρθρο 202/2).

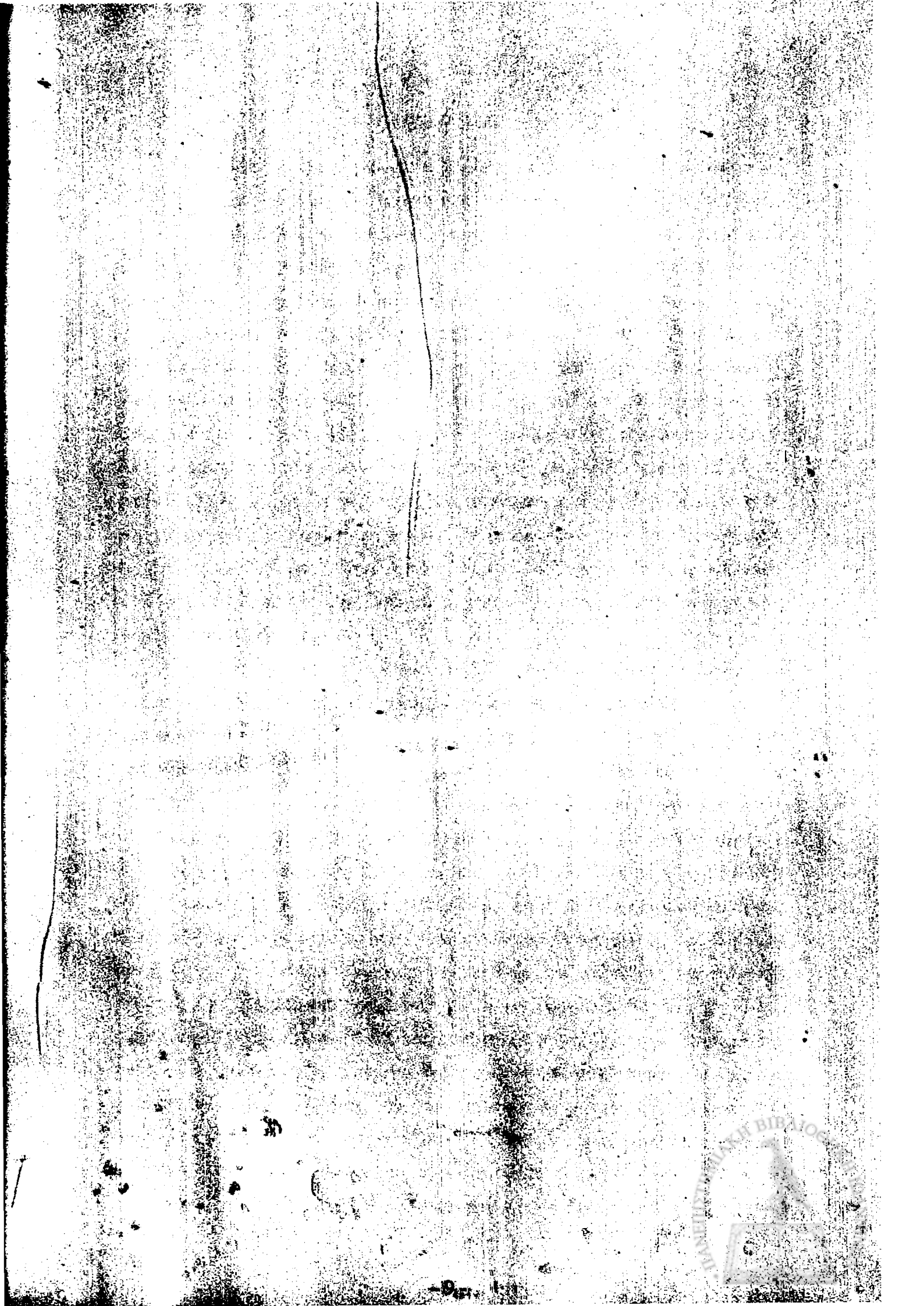
Ευχαριστίες

Ευχαριστώ θερμά τους καθηγητές μου, Μαρία Πουρνάρη, Γιάννη Πρελορέντζο και ιδιαίτερα τον επιβλέποντα καθηγητή μου Διονύση Δρόσο για την ειλικρινή συνεργασία μας και την πρόθυμη βοήθεια τους στην εκπόνηση της παρούσας εργασίας. Χωρίς τις διεξοδικές παρατηρήσεις, ουσιαστικές επισημάνσεις και διορθώσεις τους, η εργασία μου δε θα είχε την παρούσα μορφή. Κυρίως όμως οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ στην μητέρα μου που με ενθάρρυνε και με στήριξε κατά τη διάρκεια της εργασίας μου.

Στον Δημήτρη και την Μαρία

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η θεωρία των αριθμών και της αριθμολογίας συνιστά βεβαίως τον κλάδο της μαθηματικής που έχει περισσότερο ενδιαφέρον και πληθώρα εφαρμογών. Απ' αυτήν εξαρτάται ουσιαστικά και από το πιο σημαντικό αποτέλεσμα της θεωρίας αυτής, η απόδειξη της ύπαρξης άπειρων αριθμών πρώτων, η οποία αποτελεί τον πυλώνα της θεωρίας των αριθμών. Το θέμα είναι να μην αφήσει κανείς να τον οδηγήσει στην ελπίδα ότι η θεωρία των αριθμών είναι απλή και εύκολη, και ότι μπορεί να αντιμετωπιστεί με τη βοήθεια των στοιχείων της αριθμολογίας και της αριθμολογίας. Η θεωρία των αριθμών είναι ένας κλάδος της μαθηματικής που απαιτεί ιδιαίτερα προσοχή και προσπάθεια. Η θεωρία των αριθμών είναι ένας κλάδος της μαθηματικής που απαιτεί ιδιαίτερα προσοχή και προσπάθεια. Η θεωρία των αριθμών είναι ένας κλάδος της μαθηματικής που απαιτεί ιδιαίτερα προσοχή και προσπάθεια.

Ο σκοπός αυτού του βιβλίου είναι να παρουσιάσει με τρόπο απλό και κατανοητό τις βασικές έννοιες της θεωρίας των αριθμών και της αριθμολογίας. Η θεωρία των αριθμών και της αριθμολογίας είναι ένας κλάδος της μαθηματικής που απαιτεί ιδιαίτερα προσοχή και προσπάθεια. Η θεωρία των αριθμών και της αριθμολογίας είναι ένας κλάδος της μαθηματικής που απαιτεί ιδιαίτερα προσοχή και προσπάθεια. Η θεωρία των αριθμών και της αριθμολογίας είναι ένας κλάδος της μαθηματικής που απαιτεί ιδιαίτερα προσοχή και προσπάθεια.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ελευθερία, ως θεωρία και ως πράξη, συνιστά βασική ανθρώπινη ανάγκη και είναι νομικά κατοχυρωμένη, τουλάχιστον στις "προηγμένες" δημοκρατικές κοινωνίες. Αν αναλογιστούμε όμως, ότι από τα πιο σημαντικά ζητήματα μέχρι και τα πιο απλά δεν είμαστε εμείς που αποφασίζουμε αλλά κάποιοι άλλοι για μας, η αίσθηση της ελευθερίας μας εξαφανίζεται. Το θέμα αποκτά μεγαλύτερη διάσταση όταν στερούμαστε της ελευθερίας σε τομείς που θα έπρεπε να θεωρούνται απόλυτα ιδιωτικοί, όπως είναι οι συνήθειες και η στάση μας για ζητήματα που μας αφορούν. Αυτά είναι το σώμα, τα συναισθήματα και οι σκέψεις μας, στοιχεία που διαμορφώνουν την προσωπικότητά μας. Αυτό που μας αρέσει ή αντιπαθούμε δεν το έχουμε επιλέξει οι ίδιοι με βάση τα ενδιαφέροντα και τις ανάγκες μας, αλλά κάποιοι άλλοι το "επέβαλλαν" σε μας. Αλλά ακόμα και αν συνειδητοποιήσουμε ότι κάποια στοιχεία του χαρακτήρα και της συμπεριφοράς μας δεν ανταποκρίνονται στην ιδιοσυγκρασία μας, δεν έχουμε το ψυχικό σθένος να τα αλλάξουμε, φοβούμενοι ότι αν αποκλίνουμε σε κάποιο στοιχείο από το μέσο άνθρωπο θα εισπράξουμε τη δυσαρέσκεια της κοινής γνώμης και θα περιθωριοποιηθούμε.

Παρομοίως με την ιδιωτική ζωή και στην πολιτική το δρων υποκείμενο δεν είναι ελεύθερο, αλλά κατευθύνεται προς μια συμπεριφορά όπου το ηθικά και πολιτικά ορθό είναι το λεγόμενο "κοινωνικό συμφέρον". Στην πραγματικότητα το συμφέρον αυτό είναι ιδιοτελές και εγωιστικό και έχει ονομαστεί κοινωνικό από την άρχουσα τάξη για την χειραγωγή από την τελευταία της κοινής γνώμης και την εξυπηρέτηση των συμφερόντων της. Τεκμήριο της ανωτέρω θέσης αποτελεί η κοινωνική πραγματικότητα με την ηθική κατάρπτωση, την πολιτική παρακμή και την κοινωνική διάλυση που τη χαρακτηρίζει. Χωρίς διάθεση καταστροφολογίας, το δρων υποκείμενο σήμερα κυριαρχείται από άκρατο ατομικισμό, ο οποίος οδηγεί σε μια συνεχή εκμετάλλευση παντός είδους. Μια γενετική εξέταση του προβλήματος της ηθικής και πολιτικής ελευθερίας, μας παραπέμπει, για τη λύση του, στους πολιτικούς θεσμούς της κλασικής εποχής. Η συμμετοχή στα κοινά και η ανθρωπιστική παιδεία θα διασφάλιζαν την ηθική και πολιτική ελευθερία σήμερα, διότι είναι προσανατολισμένα στην καλλιέργεια της ελεύθερης βούλησης και της κοινωνικής συνείδησης. Ωστόσο, έχει αποδειχθεί ιστορικά, ότι κορυφαίοι πολιτικοί θεσμοί, με θεωρητική καταγωγή ένα φιλελεύθερο και δημοκρατικό σύνταγμα, δεν αποτελούν πανάκεια στο πρόβλημα της ατομικής και πολιτικής ελευθερίας. Η αιτία εντοπίζεται τόσο στην καταστρατήγηση

των αρχών και των σκοπών των θεσμών από άγνοια των υποκειμένων που αναλαμβάνουν την εφαρμογή τους, όσο και στην σκόπιμη παράβλεψη των αρχών και σκοπών των θεσμών από αυτούς που έχουν ηγετικό ρόλο στον σχεδιασμό και την εφαρμογή τους για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους. Συνέπεια της παραπάνω κατάστασης είναι η ψευδαίσθηση της ύπαρξης του κοινωνικού συμφέροντος και της δημοκρατικής κοινωνίας που το προασπίζει. Απτό παράδειγμα αποτελεί η απροκάλυπτη και συστηματική καταπάτηση της ελευθερίας των πολιτών από τους ισχυρούς των λαών στο όνομα του κοινού συμφέροντος, με την ανοχή ή ακόμα και την απάθεια των πρώτων.

Με αφορμή τον παραπάνω προβληματισμό, εκθέτω τις διαχρονικές απόψεις του John Stuart Mill για την ελευθερία, επιχειρώντας τη διατύπωση, οροθέτηση και διερεύνηση του προβλήματος της ηθικοπολιτικής ελευθερίας και την προσπάθεια άντλησης στοιχείων λύσης πρακτικού χαρακτήρα. Μέσα από το έργο του φιλοσόφου, ο αναγνώστης καλείται να προβληματιστεί ως δρών και πολιτικό υποκείμενο για το βαθμό εξομοίωσής του με την πλειονότητα των μελών της κοινωνίας όπου ζει. Το βασικό ερώτημα που τίθεται στην παρούσα εργασία αφορά στη διασφάλιση και προαγωγή της ελεύθερης επιλογής, της διαφορετικότητας και της πρωτοβουλίας στα πλαίσια της δημοκρατικής και φιλελεύθερης κοινωνίας. Επιπλέον, εξετάζεται ο ρόλος της κοινής γνώμης και του ίδιου του δρώντος υποκειμένου στην μετατροπή και διατήρηση του είδους και του βαθμού της ελευθερίας που βιώνεται στην κοινωνική πραγματικότητα. Το αίτημα, ωστόσο, που διατυπώνεται στην παρούσα εργασία για τη διασφάλιση της ατομικής ελευθερίας, δεν έχει αναγκαίο όρο ικανοποίησής του, την παντοδυναμία της ατομικότητας και την υποβάθμιση των δυνατοτήτων της κοινωνικής συνεργασίας. Αντιθέτως, το δρών υποκείμενο καλείται, διαφυλάσσοντας τις ιδιαιτερότητές του, να συνεισφέρει στην πρόοδο της κοινωνίας με όποιον τρόπο μπορεί, προάγοντας παράλληλα το κοινωνικό συμφέρον. Το ζητούμενο συνεπώς είναι η εναρμόνιση της ατομικής ελευθερίας με το κοινωνικό συμφέρον, ως δυνατότητα του δρώντος υποκειμένου, συνεισφοράς στη διανοητική και υλική πρόοδο των σύγχρονων και των μελλοντικών γενεών.

Πρόσθετα, στην παρούσα μελέτη τίθεται το θέμα των ορίων της ελευθερίας. Η ελευθερία, στα πλαίσια της δημοκρατικής κοινωνίας, δεν ταυτίζεται με την ασυδοσία και την αναρχία. Οι θεωρίες που προβάλλουν ως μοναδικό δομικό στοιχείο της προσωπικότητας την έμφυτη αγαθή ή εγωιστική προαίρεση απορρίπτονται συλλήβδην και υιοθετείται η θεωρία διαμόρφωσης της προσωπικότητας από την

αντιπαράθεση βιολογικών και περιβαλλοντικών παραγόντων. Προκύπτει συνεπώς, η αναγκαιότητα ύπαρξης κανόνων για την εξουδετέρωση των εγωιστικών συμπεριφορών προκειμένου να διασφαλιστεί η κοινωνική συνοχή. Οι κοινωνικοί θεσμοί, όμως, αν και αναγκαίοι, δεν αποτελούν επαρκή συνθήκη για τη διασφάλιση και προαγωγή της κοινωνικής συνεργασίας. Ζωτικής σημασίας, συνεπώς, καθίσταται η συνειδητοποίηση από το δρων υποκείμενο του ατομικού συμφέροντος προερχόμενου από την κατάπνιξη των παθών, η συστηματική προσπάθεια κατάπνιξής τους και η παγίωση της ανιδιοτελούς συμπεριφοράς.

Ο Mill εντοπίζει τη σπουδαιότητα της ατομικής προσπάθειας στη θεμελίωση της ηθικής ελευθερίας ως ανιδιοτελούς συμπεριφοράς, όμως δε δίνει μια τεκμηριωμένη θεωρητική κατασκευή ενέχουσα τη δυνατότητα πρακτικής εφαρμογής. Ο φιλόσοφος επισημαίνει και διερευνά το πρόβλημα, χωρίς να παρουσιάζει τον τρόπο απόκτησης από το δρων υποκείμενο ενός ορθού ηθικοπολιτικά βίου. Παρόμοια, παραμένει και το αίτημα απόκτησης από το δρων υποκείμενο της πολιτικής ελευθερίας, με παράλληλη διασφάλιση των ιδιαιτεροτήτων του. Στοιχεία λύσης του προβλήματος της ηθικοπολιτικής ελευθερίας εντοπίζονται στη θεωρία του Mill για την αντιπροσωπευτική διακυβέρνηση. Η διακυβέρνηση αυτή -το μεγάλο κοινωνικό αίτημα της εποχής μας- βασίζεται στις αρχές του φιλελευθερισμού, της κοινωνικής δικαιοσύνης και πρόνοιας, μπορεί να εξασφαλίσει την ατομική και πολιτική ελευθερία. Με προοπτική τη διακυβέρνηση αυτή, η παρούσα εργασία προσφέρει την ευκαιρία στον αναγνώστη να διερευνήσει τη διαχρονικότητα των ανασταλτικών παραγόντων της ηθικοπολιτικής ελευθερίας και να αντλήσει κάποια στοιχεία απάντησης στο πρόβλημα της ελευθερίας σήμερα.

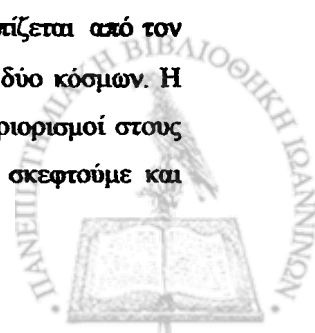

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εργασία έχει ως στόχο τη διερεύνηση του ηθικοπολιτικού στοχασμού του J.S.Mill με κύριο άξονα τις έννοιες της ηθικής και πολιτικής ελευθερίας. Το πρώτο κεφάλαιο είναι εισαγωγικό και αναφέρεται επιγραμματικά στις επιρροές των συγχρόνων του Mill στη διαμόρφωση της ηθικής και πολιτικής του θεωρίας. Στο δεύτερο κεφάλαιο της μελέτης μου θέτω το ερώτημα της ύπαρξης και της θεμελίωσης της ηθικής ελευθερίας στο έργο του J.S.Mill. Κατ' αρχήν, αξιοποιώντας την πρωτογενή βιβλιογραφία του J.S.Mill και κυρίως τα έργα του "*Utilitarianism*" (1861) και "*A System of Logic*" (1843), επιχειρώ την εννοιολογική οροθέτηση της ηθικής ελευθερίας. Στη συνέχεια προσπαθώ να προσδιορίσω κριτικά τις διαστάσεις της ηθικής ελευθερίας με βάση την ωφελμιστική ηθική θεωρία του φιλοσόφου και τις ευρύτερες ανθρωπολογικές του απόψεις. Στοιχείο ιδιαίτερης σημασίας είναι, όπως υποστηρίζουν και οι σχολιαστές του Mill, η θέση που κατέχει η έννοια της ηθικής ελευθερίας στο ηθικοπολιτικό έργο του και η οποία ερμηνεύεται ως προσπάθεια του ίδιου ν' αντικαταστήσει τον εξολοκλήρου υλιστικό-μηχανιστικό χαρακτήρα του κλασικού ωφελισμού με έναν μηχανιστικό αλλά παράλληλα και διανοητικό ή αισθητικό χαρακτήρα.

Το πρόβλημα της ηθικής ελευθερίας που θέτω στο δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας μου, με οδηγό το έργο του ίδιου του φιλοσόφου, καταλήγει να ταυτίζεται με το πρόβλημα της ελευθερίας της βούλησης. Ο Mill, προσπαθώντας ν' αποφύγει τις αδυναμίες της ντετερμινιστικής σύλληψης της ανθρώπινης βούλησης επιχειρεί να ακολουθήσει μια μέση οδό. Αναγνωρίζει την ύπαρξη αιτιοκρατίας στη φύση, επισημαίνει όμως, ότι η τελευταία δεν καταργεί την ελευθερία της βούλησης, επειδή ο άνθρωπος μπορεί ν' αλλάξει τον εαυτό του προς το καλύτερο καταργώντας τα πάθη του και με την κατάλληλη ευαισθητοποίηση και εξάσκηση ν' αποκτήσει μια ανιδιοτελή συμπεριφορά. Η αδυναμία¹ της θεωρίας του Mill έγκειται πρωτίστως στο ότι δεν μπορεί ν' αποκρούσει το επιχείρημα ότι αιτιοκρατία και ελευθερία βρίσκονται σε αντίφαση, διότι ο άνθρωπος, ως μέρος του φυσικού κόσμου, υπόκειται στους κανόνες

¹ Η αδυναμία θεμελίωσης της ελευθερίας σ' έναν αιτιοκρατικά δομημένο κόσμο εντοπίζεται από τον Kant στον Hume, όμως ο Kant την ξεπερνά με τη θεωρία του για την ύπαρξη των δύο κόσμων. Η ελευθερία μπορεί να υπάρξει μόνο στο νοητό κόσμο διότι σ' αυτόν εκλείπουν οι περιορισμοί στους οποίους μας θέτουν οι αισθήσεις. Η ελευθερία για τον Kant υπάρχει μόνο αν τη σκεφτούμε και καταργείται αν επιχειρήσουμε να την αισθανθούμε ή να τη ζήσουμε.

του· συνεπώς, δεν μπορεί να είναι ελεύθερος.

Μια επιπλέον αδυναμία της σκέψης του Mill είναι η θέση του ότι η ηθική ελευθερία θεμελιώνεται κατά βάση στη θεωρία του συνειρμού των παραστάσεων και των ιδεών. Η απόκτηση της ηθικής ελευθερίας περιγράφεται ως μια εσωτερική σύγκρουση παθών-αρετών και είναι συνεπώς καθαρά ψυχολογική και υποκειμενική. Συνεπώς ωφελμιστής, ο Mill, δεν περιγράφει το εσωτερικό κίνητρο του ανθρώπου για την ηθική ελευθερία, παρά εκθέτει ένα θεωρητικό μηχανισμό απόκτησής της. Έτσι όμως η θεωρία για την ηθική ελευθερία μένει στο δεοντολογικό επίπεδο και δεν μπορεί να περάσει στο πραξιακό, όπως ήταν άλλωστε και ο στόχος του Mill.

Στο τρίτο κεφάλαιο της εργασίας μου πραγματεύομαι την έννοια της πολιτικής ελευθερίας και το ερώτημα που τίθεται είναι αν αυτή κατοχυρώνεται στα πλαίσια της ωφελμιστικής πολιτικής θεωρίας. Ο Mill διατηρεί επιφυλάξεις για το αν το φιλελεύθερο αστικό δημοκρατικό καθεστώς του 19^{ου} αι και το καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής που το στηρίζει ευνοούν την άσκηση της πολιτικής ελευθερίας. Η κύρια πηγή μελέτης μου στο τρίτο κεφάλαιο είναι το έργο του Mill *“On Liberty”* (1859), όπου αναλυτικά οροθετείται η έννοια και δίνονται με πληρότητα οι διαστάσεις της πολιτικής ελευθερίας, οι κίνδυνοι αλλά και ο τρόπος διασφάλισής της, το κράτος δικαίου και κοινωνικής πρόνοιας. Οι όροι πραγμάτωσης της πολιτικής ελευθερίας για τον φιλόσοφο αναπτύσσονται διεξοδικά στο έργο του *“Considerations of Representative Government”* (1861) και έχουν ως βάση το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι για κάθε πολίτη, εφόσον όμως ο τελευταίος διαθέτει επαρκή μόρφωση. Έχουμε συνεπώς, μια μετατόπιση του πολιτικού ενδιαφέροντος στον Mill από το οικονομικό στο διανοητικό επίπεδο.

Ο Mill γαλουχήθηκε με τις αρχές του φυσιοκρατικού δικαίου του J.Bentham και του D.Ricardo, βάσει του οποίου κάθε κοινωνική και οικονομική εκμετάλλευση δικαιολογείται στο βωμό του ελεύθερου ανταγωνισμού και της οικονομικής προόδου. Παραταύτα, ο John Mill είναι ίσως ο μόνος ωφελμιστής της γενιάς του που επισημαίνει τις κοινωνικές αδικίες που καλλιεργεί το ισχύον για την εποχή οικονομικό και πολιτικό σύστημα. Επιπλέον, είναι ο μόνος ίσως οπαδός του οικονομικού φιλελευθερισμού της εποχής του που αναφέρεται στις ψυχολογικές επιπτώσεις της μηχανιστικής εργασίας, το θεμέλιο της βιομηχανικής επανάστασης. Η εργασία για το φιλόσοφο είναι μέσο επιβίωσης και οικονομικής προόδου, δεν οδηγεί όμως απαραίτητα στον εκπολιτισμό του ανθρώπου. Ασφαλώς και η εργασία αποτελεί ειδολογική διαφορά του ανθρώπου, αλλά όπως παρατηρεί την ίδια εποχή και ο Marx, η φύση της εργασίας

οδηγεί και στον ανάλογο πολιτισμό. Ο Mill ασκεί δριμυεία κριτική στην αλλοτριωτική φύση της εργασίας που καταργεί κάθε διανοητική δραστηριότητα και μετατρέπει τον εργαζόμενο σε παθητικό ον. Οι δυσμενείς επιπτώσεις της βιομηχανικής επανάστασης και της ελεύθερης αγοράς στην αγγλική κοινωνία προκάλεσαν έναν ευρύ προβληματισμό για την ορθότητα του ελεύθερου ανταγωνισμού και του αστικού δημοκρατικού πολιτεύματος, φορέας του οποίου είναι ο Mill.

Η εκβιομηχάνιση της Αγγλίας και γενικότερα της Ευρώπης δημιούργησε εκατομμύρια θέσεις εργασίας. Ωστόσο, η μεγάλη μάζα του λαού που απασχολήθηκε σ' αυτές οδηγήθηκε στη σωματική και ψυχολογική εξαθλίωση, διότι η πολιτεία δε φρόντισε να δημιουργήσει τις συνθήκες πνευματικής ωρίμανσης και προόδου. Επιπλέον, η πολιτεία όχι μόνο δε διασφάλισε στον εργαζόμενο τα βασικά ανθρώπινα δικαιώματα, αλλά του επέβαλε μια σειρά απαγορεύσεων, όπως οι σχετικές με την ίδρυση σωματείων και οργανώσεων για τη διεκδίκηση των κοινωνικών-εργατικών δικαιωμάτων, με κυρίαρχο στόχο το δικαίωμα στην απεργία. Η εργασία συνεπώς, με τις συνθήκες που επικρατούσαν, ήταν μέσο πνευματικής στασιμότητας για την πλειοψηφία του αγγλικού λαού. Ο Mill, αφουγκραζόμενος την κοινωνική δυσαρέσκεια στη χώρα του, άτομο με πολιτική διορατικότητα, θεωρεί ότι η μόνη λύση για την αποφυγή μιας γενικευμένης κοινωνικής εξέγερσης είναι η θεσμοθέτηση κοινωνικών παραχωρήσεων σ' όλους τους πολίτες, με επιτακτικότερες τη δωρεάν στοιχειώδη εκπαίδευση και τη γενίκευση του δικαιώματος της ψήφου.

Τόσο ως προς το περιεχόμενο των έργων του Mill όσο και ως προς τη μέθοδο που αυτός ακολούθησε για τη συγγραφή τους, εντοπίζει κανείς μια εξέλιξη που κορυφώνεται στα χρόνια της συγγραφικής του ωριμότητας. Η εξέλιξη της θεωρίας του φιλοσόφου για την ηθική και πολιτική ελευθερία εντάσσεται στη γενικότερη αναθεώρηση της βιοθεωρίας του και είναι συνάρτηση του εκάστοτε ιστορικού περιβάλλοντος στο οποίο αυτός έζησε και κυρίως των αιτημάτων της κάθε εποχής, τα οποία καθαρότερα διαγράφονται στην πολιτική του φιλοσοφία. Ωστόσο, για να αποκομίσει κάποιος μια ολοκληρωμένη άποψη των θέσεων του Mill για την ελευθερία, είναι αναγκαίο να παραθέσω, πριν από το ιστορικό φιλοσοφικό συγκείμενο του ηθικοπολιτικού του στοχασμού, τα βασικά στοιχεία της εργοβιογραφίας του, στηριζόμενη πρωτίστως στην αυτοβιογραφία του ίδιου του φιλοσόφου και έπειτα σ' άλλες πηγές. Η ελευθερία, είτε ηθική είτε πολιτική, δεν ήταν για τον Mill ένα κοινό θέμα θεωρητικού ενδιαφέροντος αλλά αίτημα μεγίστου ηθικοπρακτικού συμφέροντος, αναπόσπαστο στοιχείο της ζωής του και ένα από τα ιδανικά για τα οποία έδωσε

αγώνες μέσα από τον τύπο, ως βουλευτής στη βουλή των κοινοτήτων, ως υπάλληλος της εταιρείας των ανατολικών Ινδιών, κυρίως όμως, ως απλός αλλά συνειδητοποιημένος πολίτης.

ΕΡΓΟΒΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ο J.S.Mill, ο μεγαλύτερος γιος του γνωστού οικονομολόγου και φιλοσόφου James Mill, όπως ο ίδιος αναφέρει στην “Αυτοβιογραφία” (1873) του, γεννήθηκε στις 20 Μαΐου του 1806 στο Λονδίνο. Η εκπαίδευσή του χαρακτηριζόταν από το αρχαιοελληνικό και λατινικό ιδεώδες, αφού σε ηλικία τριών ετών έμαθε να διαβάζει αρχαία ελληνικά και οκτώ ετών λατινικά. Η βαθύτερη μελέτη των επιστημών άρχισε στα εφηβικά του χρόνια με το “Όργανον” του Αριστοτέλη και με κείμενα Πολιτικής Οικονομίας του David Ricardo και του Adam Smith. Την ίδια εποχή παρακολούθει στη Γαλλία μαθήματα θεωρητικών και θετικών επιστημών. Αυτό που αποκόμισε από το ταξίδι του στη Γαλλία ήταν το έντονο ενδιαφέρον του γαλλικού λαού για την πολιτική και ειδικότερα για τον πολιτικό φιλελευθερισμό, που ερχόταν σε διαμετρική αντίθεση με τα καθαρά οικονομικά ενδιαφέροντα των Άγγλων της εποχής του. Με την επιστροφή του στην Αγγλία ξεκινά τη συστηματική μελέτη ηθικών και πολιτικών θεωριών. Η υποχρεωτική εκπαίδευση στο σπίτι από τον πατέρα του και τον φίλο του τελευταίου Jeremy Bentham, η οποία ήταν στερημένη κάθε τρυφερού συναισθήματος, οποιασδήποτε επαφής με συνομηλίκους και κάθε είδους αισθητικής απόλαυσης, άφησαν ανεξίτηλα σημάδια στην ψυχολογία του νεαρού τότε σπουδαστή και θα παίξουν καταλυτικό ρόλο στην αναθεώρηση από τον ίδιο του κλασικού ωφελιμισμού ως κανόνα ζωής και στην υιοθέτηση νέων ιδανικών, όπως η ελευθερία.

Όσο αφορά στις θεολογικές πεποιθήσεις, ο Mill ασπάστηκε τόσο τον σκεπτικισμό του πατέρα του όσο και την αντυπάθεια του τελευταίου προς κάθε θρησκευτική μισαλλοδοξία, διότι αυτή συνιστά τροχοπέδη στη διαμόρφωση του ηθικού υποκειμένου καθώς το οδηγεί σε παραδοχή αντιφατικών στοιχείων και κατά συνέπεια σε λογική και ηθική σύγχυση. Ο πανάγαθος Θεός είναι ο δημιουργός του παραδείσου αλλά και της κόλασης· χαρίζει την ευτυχία ή τη δυστυχία σε άτομα που δεν τα αξίζουν. Η ανωτέρω ηθική, που βρίσκει την πληρέστερη έκφρασή της στο πρόσωπο του Θεού, είναι χαμηλού επιπέδου, διότι δεν αφήνει το δρῶν υποκείμενο να διαμορφώσει μια συμπεριφορά ηθικής τελειότητας, καθώς αδυνατεί να συλλάβει την ιδέα της απόλυτης αγαθότητας. Το πιο αρνητικό στοιχείο της θρησκείας είναι ότι η θεία βούληση επισκιάζει κάθε ανθρώπινη πρωτοβουλία ωθώντας το δρῶν υποκείμενο στη συντηρητικότητα και την παθητικότητα. Η θρησκεία για τον Mill, εκτός από μέσο ψυχολογικής στήριξης, συνιστά παράλληλα και μέσο ελέγχου, εξουσίας και καταπάτησης της ανθρώπινης ελευθερίας.

Με την ενηλικίωσή του ο Mill διορίζεται στην Εταιρεία των Ανατολικών Ινδιών και, παράλληλα, αρχίζει να αρθρογραφεί στα προοδευτικά έντυπα της εποχής, "*Morning Chronicle*", "*Examiner*" και "*Westminster Review*", όπου προπαγανδίζει τη θεωρία του ωφελμισμού και του Ριζοσπαστικού κόμματος αλλά με πνεύμα ελευθεροφροσύνης και διαλλακτικότητας. Σε ηλικία είκοσι ετών παθαίνει νευρικό κλονισμό μετά την συνειδητοποίηση της ματαιότητας των ηθικών σκοπών που είχε ενστερνιστεί από τον πατέρα του και τον Bentham. Η επιδίωξη του κοινού καλού μέσα από την υιοθέτηση μιας καθαρά υπολογιστικής συλλογιστικής, όπου το συμφέρον παντός τύπου ταυτίζεται με το ηθικά ορθό, δε διαμορφώνει τον ανθρώπινο χαρακτήρα διότι δεν αγγίζει ούτε στο ελάχιστο τα αισθήματα και τις επιθυμίες. Η υιοθέτηση του κοινού συμφέροντος ως σκοπού της ζωής με ταυτόχρονη ικανοποίηση των ατομικών αναγκών απαιτεί και μια συναισθηματική, πέρα από τη λογική, νοημοσύνη που επιτυγχάνεται μέσα από αισθηματικές εμπειρίες, όπως είναι οι ανθρώπινες επαφές ή η επαφή με ένα έργο τέχνης.

Μετά την ανάρρωσή του από το νευρικό επεισόδιο ο Mill αναθεωρεί μέρος των απόψεων του κλασικού ή ορθόδοξου ωφελμισμού. Τα στοιχεία που απορρίπτει είναι ο δογματισμός της ωφελμιστικής θεωρίας, η αισθησιοκρατία και η καθαρά μηχανιστική σύλληψη της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Ο Mill εξακολουθεί να θεωρεί την ωφελμιότητα ή τη μεγαλύτερη ευτυχία για το μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων ως τη θεμελιώδη αρχή της ζωής αλλά δεν αποκλείει την περίπτωση κάποιος να θεωρεί ως σκοπό της ζωής του και κάτι άλλο, όπως την αρετή. Ο "ρομαντικός", για πολλούς μελετητές, Mill, έχει απόλυτη πίστη στη δυνατότητα του δρώντος υποκειμένου να αλλάξει, όχι μόνο ό,τι το περιβάλλει, αλλά και τον ίδιο του τον εαυτό, ν' αποβάλλει τα πάθη και να υιοθετήσει μια ανιδιοτελή συμπεριφορά. Πρόκειται για τη θεωρία της ηθικής ελευθερίας του Mill, σύμφωνα με την οποία, η ηθική ελευθερία ως όρο ύπαρξης έχει την πολιτική ελευθερία που διασφαλίζει την ελευθερία των επιλογών και συντελεί στην πνευματική ωριμότητα και κρίση. Η πολιτική ελευθερία εκφράζεται με τη σειρά της με την αντιπροσωπευτική κυβέρνηση, την ελευθερία διαλόγου, το δικαίωμα ψήφου, την ελευθερία ίδρυσης επαγγελματικών συνεταιρισμών και συνδικάτων, και τη δωρεάν καθολική εκπαίδευση.

Η δεύτερη εικοσαετία της ζωής του Mill είναι ιδιαίτερα κρίσιμη, διότι ο Mill, ερχόμενος σε επαφή με τη γαλλική και γερμανική διανόηση, υπόκειται σε θεωρητικές και μεθοδολογικές επιδράσεις. Μελετά συστηματικά τον Comte και τον Coleridge, από τους οποίους υιοθετεί την ιστορία ως επιστημονική μέθοδο έρευνας των ανθρω-

πιστικών επιστημών, χωρίς ποτέ βέβαια να της δώσει την ίδια σπουδαιότητα που έδωσε στη βιολογία ή την ψυχολογία. Ιδεολογικά, αρχίζει ν' αντιμετωπίζει με συμπάθεια το σοσιαλισμό που ανθεί στο Παρίσι με τους Saint-Simon και Fourier. Σ' αυτό συντελούν δύο λόγοι, με κυριότερο τις δυσμενείς επιπτώσεις του καπιταλιστικού συστήματος της ελεύθερης αγοράς στη μεγάλη μάζα των εργατών. Μια επιπρόσθετη αιτία είναι η γνωριμία του με την Helen Taylor την οποία παντρεύεται το 1851. Η Taylor είχε σοσιαλιστικές ιδέες και ήταν οι συζητήσεις μαζί της που ενέπνευσαν τον Mill να γράψει το κλασικό φιλελεύθερο έργο "On Liberty" (1859). Η διαχρονικότητα του έργου αυτού έγκειται στη σημασία που δίνεται στην ελευθερία ως παράγοντα ατομικής και κοινωνικής προόδου· η ατομική ελευθερία βοηθά την ανθρώπινη φύση να καλλιεργήσει τις ικανότητές της προς αμέτρητες και αντιφατικές κατευθύνσεις ενώ η πολιτική ελευθερία διασφαλίζει την ατομική και διευρύνει το πνεύμα με την ενεργό συμμετοχή του πολίτη στη διαχείριση των δημοσίων υποθέσεων. Ο Mill το 1865 εκλέχτηκε μέλος της Βουλής των Κοινοτήτων από όπου έδωσε αγώνα για τα δικαιώματα των αδυνάτων, των γυναικών, των εργατών και των δούλων των αποικιών. Πέθανε στις 5 Μαΐου του 1873 στην Αβινιόν.

Τα σημαντικότερα έργα του J.S. Mill κατά χρονολογική σειρά έκδοσης:

The Spirit of Age (1830), *De Tocqueville in America* [I] (1835), *Civilization* (1836), *Bentham* (1838), *De Tocqueville in America* [II] (1840), *Coleridge* (1840), *A System of Logic: Rationative and Inductive* (1843), *Principles of Political Philosophy* (1848), *On Liberty* (1859), *Considerations of Representative Government* (1861), *Utilitarianism* (1861), *An Examination of Sir William Hamilton's Philosophy* (1865), *Auguste Comte and Positivism* (1865), *The Subjection of Women* (1869), *Autobiography* (1873), *Three Essays on Religion* (1874), *Chapters on Socialism* (1879)

Σημείωση: Ο κύριος οδηγός μου για τη συγγραφή του εργοβιογραφικού σημειώματος ήταν η *Αυτοβιογραφία* του J.S. Mill. Συμπληρωματικά στοιχεία δανείστηκα από τις παρακάτω μονογραφίες: John Skorupski, *John Stuart Mill*, Routledge, London and New York, 1989. Ακόμη, Alan Ryan, *The Philosophy of John Stuart Mill*, Macmillan, 1970. Ιδιαίτερα χρήσιμες υπήρξαν και οι παρακάτω κριτικές εκδόσεις: John Cunningham Wood, *John Stuart Mill: Critical Assessments*, Routledge, 1988. Επίσης κάποια στοιχεία άντλησα από τα παρακάτω έργα: Harald Höffding, *History of Modern Philosophy, A Sketch of the History of Philosophy, From The Close Of The Renaissance To Our Own Day*. "Κεφ. II: John Stuart Mill", Vol. II, μτφ. B.E. Meyer, Dover Publications, Inc., 1955, σσ. 394-405. Επίσης το "Βιογραφικό και κριτικό σημείωμα" στο: J.S. Mill, *Ωφελισμός*, μτφ. Ιωάννου Ζερβού, Εκδ. Γεωργίου Φέξη, Αθήνα, 1915, σσ. 3-6.

I. Το ιστορικό – φιλοσοφικό συγκείμενο του ηθικοπολιτικού στοχασμού του J.S.Mill

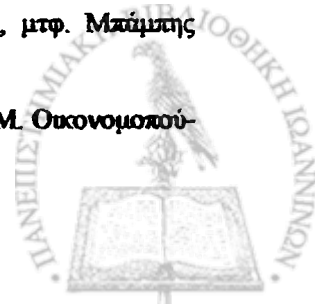
1.1. Το ιστορικό συγκείμενο

Στην Ευρώπη του 19^{ου} αι. συνυπάρχουν δύο αντιτιθέμενες θεωρίες εκφραζόμενες στα αντίστοιχα φιλοσοφικά ρεύματα, πολιτικά κόμματα και οικονομικά δόγματα. Ο φιλελευθερισμός είναι η μία από τις δύο θεωρίες, με θεμελιώδη έννοια το δρων υποκείμενο και την ελευθερία του και με πολιτική έκφραση το κοινωνικό συμβόλαιο και την αντιπροσωπευτική κυβέρνηση¹. Ο συντηρητισμός από την άλλη πλευρά, με βάση του το έθιμο, την ηρωική παράδοση των προγόνων και την εθνική συμπεριφορά, φέρει πολιτική αντίληψη εμπνευσμένη από το κοινοτικό ιδεώδες². Με την άνοδο της αστικής τάξης και την εμφάνιση του εργατικού κινήματος, οι εκπρόσωποι των ανώτερων οικονομικών στρωμάτων και οι φορείς μεγαλοαστικών ιδεολογιών, όπως ο Mill, αισθάνονται μεγάλη δυσπιστία προς τη δημοκρατική διακυβέρνηση. Ο φιλελευθερισμός και η δημοκρατία, για τους αστούς που θέλουν να εξασφαλίσουν τα συμφέροντά τους από το αναπτυσσόμενο αντικαπιταλιστικό κίνημα, εμφανίζονται ως αντίπαλες³ και όχι ως συγγενείς θεωρίες.

Μια αμαθής μάζα με απεριόριστη πολιτική ελευθερία μπορούσε μέσω της εξουσίας της να δημιουργήσει νέες κοινωνικές δομές. Η αγγλική κοινωνία του 19^{ου} αι. χάνει την ελαστικότητά της παρ' όλη την κοινωνική της κινητικότητα. Οι μεσαίοι αστοί, ευνοημένοι από την ελεύθερη αγορά, τείνουν να ενσωματωθούν στους μεγαλοαστούς και στην ουσία οι δύο τάξεις που υπάρχουν είναι οι εργάτες και οι καπιταλιστές μεγαλοαστοί. Οι μικρομεσαίοι, φοβούμενοι τον ανταγωνισμό των μεγαλοαστών και τις διεκδικήσεις των εργατών, λόγω ελλιπούς μόρφωσης, αδυνατούν να συνειδητοποιήσουν τον ταξικό τους ρόλο. Η ανυπαρξία μορφών συλλογικής συνείδησης τους καθιστά αδύναμους να εξασφαλίσουν τα συμφέροντά τους. Έτσι, συμμαχούν με τις οικονομικά ανώτερες και συντηρητικές τάξεις, ιδεολογικά αλλοτριώνονται, δίνοντας εμμέσως την έγκρισή τους στην προώθηση των συμφερόντων των τελευταίων και οι κοινωνικές-εργατικές μεταρρυθμίσεις παρακωλύονται. Από την άλλη μεριά, ο άκρα-

¹ Βλ. Αλέξης Ντε Τοκβίλ, *Η Δημοκρατία στην Αμερική*, εισ. Γιώργος Μανιάτης, μτφ. Μπάμπης Λυκούδης, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα, 1997, σ. 32.

² Βλ. ό.π. σ. 32.³ Βλ. E.J. Hobsbawm, *Η Εποχή των Επαναστάσεων, 1789-1848*, μτφ. Μ. Οικονομοπούλου, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 2002, σσ. 337-340.

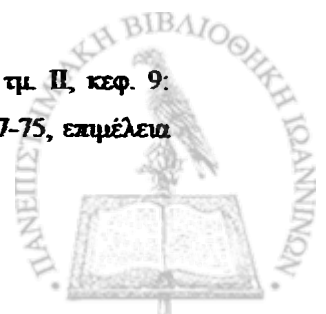

τος ανταγωνισμός της φιλελεύθερης αγοράς ήταν το ίδιο καταστρεπτικός με την ψυχολογία της μάζας, διότι ευνοούσε την καθιέρωση ενός εγωισμού που συνεπαγόταν μια α-κοινωνική και α-πολιτική συμπεριφορά. Οι παραπάνω προβληματισμοί προκάλεσαν μια ευρεία συζήτηση στα πλαίσια της ευρωπαϊκής ηπείρου που αφορούσε στα όρια αλλά και στα κριτήρια απόκτησης της πολιτικής ελευθερίας.

Η θεωρία του Mill για την ελευθερία συνεπώς, μπορεί να ιδωθεί ως αντίδραση στις δυσμενείς επιπτώσεις του οικονομικού, πολιτικού και κοινωνικού συστήματος της εκβιομηχανισμένης⁴ Αγγλίας του 19^{ου} αι στη διανοητική, ηθική και κοινωνική ανάπτυξη του δρώντος υποκειμένου. Απαραίτητο συνεπώς, είναι, να αναφερθούμε επιγραμματικά στις ιστορικές συνθήκες εντός των οποίων η θεωρία αυτή γεννήθηκε. Το πολιτικό καθεστώς στην Αγγλία του 19^{ου} αι ήταν η συνταγματική μοναρχία με δύο σώματα, την Βουλή των Κοινοτήτων και την Βουλή των Λόρδων. Τα κυρίαρχα κόμματα ήταν το κόμμα των φιλελευθέρων (Ουίγοι), των ριζοσπαστών και των συντηρητικών (Τόρυς). Οι φιλελεύθεροι και οι συντηρητικοί εναλλάσσονταν στην εξουσία αλλά στην ουσία κυβερνούσαν η μεγαλοαστική και η αριστοκρατική τάξη. Όσες πολιτικές ή κοινωνικές μεταρρυθμίσεις έγιναν (επέκταση του εκλογικού δικαιώματος, περίθαλψη των απόρων, κατάργηση του δουλεμπορίου στις αποικίες), αποσκοπούσαν στον κατευνασμό των επαναστατικών τάσεων της εργατικής τάξης, χωρίς όμως να λύνουν τα βασικά της προβλήματα, τις άθλιες συνθήκες ζωής και εργασίας και τον αποκλεισμό της από την πολιτική εξουσία.

Στον οικονομικό τομέα, η Αγγλία γνώρισε την ίδια εποχή τεράστια πρόοδο από την εκμετάλλευση του πλουτοπαραγωγικού πλούτου των αποικιών της, κυρίως όμως από τα επιτεύγματα της βιομηχανικής επανάστασης. Ο πλούτος των αγγλικών νήσων στηριζόταν στην εφεύρεση ταχέων μεταφορικών μέσων, που αύξανε την παραγωγή μειώνοντας το κόστος, στην εφεύρεση και χρήση μηχανημάτων στη βιομηχανία αλλά και στην εκμετάλλευση φτηνών εργατικών χεριών. Η οικονομική ανάπτυξη της Αγγλίας, ωστόσο, επειδή βασιζόταν αποκλειστικά στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα παραγωγής, οδήγησε στον άνισο καταμερισμό του πλούτου και την ανέχεια των ασθενέστερων οικονομικά τάξεων. Ο γρήγορος πλουτισμός των μεγαλογαιοκτημόνων, μεγαλεμπόρων και βιομηχάνων ακολουθήθηκε από τη μαζική μετακίνηση του

⁴ Βλ. E.M. Burns, *Εισαγωγή στην ιστορία και τον πολιτισμό της νεότερης Ευρώπης*, τμ. II, κεφ. 9: "Συνέπειες της εκβιομηχάνισης: Ανάπτυξη των πόλεων και ταξική συνείδηση", σσ. 37-75, επιμέλεια εισ. Ι.Σ. Κολιόπουλος, εκδ. Παρατηρητής, Θεσ/νίκη, 1984.

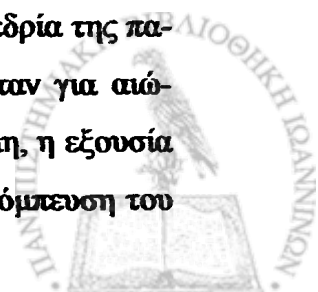

πληθυσμού στα βιομηχανικά κέντρα, την πτώση του εργατικού ημερομίσθιου και την έντονη διαμαρτυρία των μικροβιοτεχνών και μικροεμπόρων.

Η οικονομική εξαθλίωση των εργατών οδήγησε παράλληλα στην πνευματική και ηθική κατάρπτωση μεγάλου μέρους του εργατικού και μικροαστικού πληθυσμού. Ο καθημερινός αγώνας για την επιβίωση δεν προσέφερε τα απαραίτητα μέσα για την απόκτηση της στοιχειώδους μόρφωσης και τα νέα μέλη της οικογένειας κατέληγαν χαμηλόμισθοι και ανειδίκευτοι εργάτες. Η ζοφερή πραγματικότητα οδήγησε στην ταχεία ανάπτυξη δυσμενών κοινωνικών φαινομένων, της πορνείας και του αλκοολισμού. Η φύση της χειρωνακτικής εργασίας από την άλλη πλευρά, έκανε το δρων υποκείμενο παθητικό και υποταχτικό, να συμπεριφέρεται στον ηθικοπολιτικό βίο του το ίδιο μηχανικά όσο και στο εργοστάσιο που εκτελούσε εντολές του εργοδότη του. Ο εργάτης ήταν οικονομικά, πολιτικά και ηθικά δέσμιος της χαμηλά αμειβόμενης εργασίας του. Η οικονομική εξάρτηση οδηγούσε αναπόφευκτα στην κατάργηση της βασικής ατομικής ελευθερίας για μόρφωση και του θεμελιώδους πολιτικού δικαιώματος της συμμετοχής στην εξουσία.

Ωστόσο, η ηθική κρίση είχε πλήξει και τις οικονομικά εύπορες τάξεις. Ο νεοπλουτισμός είχε ωθήσει τους αστούς σε ένα αδιάκοπο κυνήγι του χρήματος με κάθε μέσο. Η επίδειξη ενός πολυτελούς, αν και συχνά χωρίς αισθητική, βίου και ο υπερκαταναλωτισμός ήταν συνήθη φαινόμενα. Ακόμη, επειδή οι αστοί ήταν άνθρωποι όχι και τόσο ευρείας μόρφωσης, αποκλειστικά με οικονομικά ενδιαφέροντα, δεν επένδυναν ούτε χρόνο ούτε χρήμα στην πνευματική τους καλλιέργεια και δεν είχαν την πνευματική οξύτητα να αντιλαμβάνονται τον κοινωνικό τους ρόλο. Αυτή ήταν η κύρια αιτία της μη ενεργούς συμμετοχής τους στην πολιτική εξουσία και του συμβιβασμού τους με τις απόψεις και πρακτικές των ευγενών, που τους καλλιεργούσαν το φόβο της καταστροφής τους με μια ενδεχόμενη μαζική κινητοποίηση των εργατών. Η πολιτική επιρροή της αστικής τάξης, δεν μπορούσε να ευδοκιμήσει, λόγω της ταχείας ανόδου της βιομηχανίας και του παλιού εκλογικού συστήματος που επέτρεπε στους αριστοκράτες να εξαγοράζουν ψήφους (σύστημα πατρωνίας) και να διατηρούν τη δύναμή τους στο αντιπροσωπευτικό σώμα.

Ακόμα και με την εκλογική μεταρρύθμιση του 1832, που επέτασσε την επέκταση του εκλογικού δικαιώματος με οικονομικά κριτήρια, η πρωτοκαθεδρία της παραδοσιακής αριστοκρατίας παρέμεινε. Επειδή όμως η αριστοκρατία ήταν για αιώνες, ως ανώτερη οικονομικά και πνευματικά, η κυρίαρχη πολιτική δύναμη, η εξουσία την είχε ηθικά διαφθείρει και για να διασώσει την τιμή της από την διαπώμπευση του

τύπου, προσποιούνταν ότι ζούσε με γνώμονα την αυστηρή βικτωριανή ηθική. Η πολιτική διαφθορά και η ηθική υποκρισία δημιούργησε το αίτημα διεύρυνσης της πολιτικής εξουσίας με δικαίωμα ψήφου και στις ασθενείς οικονομικά τάξεις, αλλά και το αίτημα καθιέρωσης της καθολικής παιδείας αφενός για την άνοδο του βιοτικού επιπέδου των ευρύτερων πληθυσμιακών στρωμάτων και αφετέρου για την πολιτική χειραφέτησή τους.

1.2. Επιδράσεις στην ηθική θεωρία

Όσο αφορά στην ηθική θεωρία του ο Mill, εκτός από τα χαρακτηριστικά των ανθρωπιστικών επιστημών της εποχής του, τον επιστημονισμό και τον θετικισμό⁵, διατήρησε αρκετά στοιχεία της εποχής του Διαφωτισμού. Από τη φιλοσοφία του Διαφωτισμού ξεχωρίζουν δύο κύριες αντιθετικές επιδράσεις, αφενός η αισθησιοκρατία του εγωιστικού συστήματος του Thomas Hobbes και αφετέρου η αισθητική και ο αλτρουισμός της θεωρίας των ηθικών συναισθημάτων του λόρδου Shaftesbury και του F. Hutcheson. Από την εγωιστική ηθική θεωρία του Hobbes ο Mill διατηρεί τον εγωισμό και το ζεύγος ηδονής-πόνου ως προσδιοριστικών της ανθρώπινης βούλησης και πράξης. Το δεύτερο στοιχείο που υιοθετεί ο Mill από τον Hobbes είναι η θέση ότι, αφού η ανθρώπινη συνείδηση έχει υλική βάση, άρα και η εξέταση του περιεχομένου της θα έπρεπε να γίνει με μια καθαρά εμπειρική μέθοδο, τον «ψυχολογικό» νόμο του συνειρμού των παραστάσεων και των ιδεών. Ωστόσο, ο Mill δεν αποδέχεται πλήρως τον υλισμό του Hobbes, διότι αυτό θα ισοδυναμούσε με μια μηχανιστική εξάρτηση του δρώντος υποκειμένου από την ζωώδη φύση του, τα ένστικτα και τις ορμές του, γεγονός που θα απέκλειε την ανεξαρτησία του ως έλλογου όντος και θα το υποβίβαζε στην κατηγορία των ζώων.

Η αντίληψη του Mill για την ανθρώπινη φύση θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ρεαλιστική και δεν απομακρύνεται από τις κλασικές ανθρωπολογικές απόψεις των αρχαίων φιλοσόφων. Το δρών υποκείμενο νοείται ως εγωιστικό ζώο που κατευθύνεται πρωτίστως από τις ενστικτώδεις ορέξεις, αλλά παράλληλα και ένα ον με λογική, η οποία επεμβαίνει στη ζωή του και το οδηγεί στην καλλιέργεια των φυσικών του δυνατοτήτων, ένα ον με συναισθήματα που το ωθούν σε αυθόρμητη κοινωνική συμπεριφορά. Τέτοια συναισθήματα είναι για παράδειγμα η λύπη που νιώθουμε στη θέα ε-

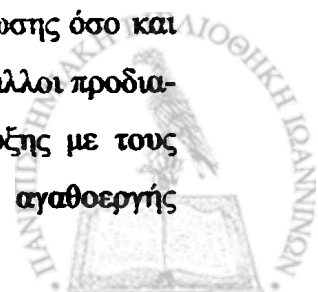
⁵ Βλ. Ε.Π. Παπανούτσος, *Ηθική*, τμ. Β, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα – Γιάννινα, 1995³, σ. 337.

νός ανθρώπου που υποφέρει ή η υπερηφάνεια για την επιτυχία ενός άλλου ανθρώπου στον επαγγελματικό ή στον οικογενειακό βίο. Η ανθρωπολογική θεώρηση του Mill ακόμη, προσεγγίζει σε ορισμένα σημεία αυτή του J.J. Rousseau στο έργο του τελευταίου “Κοινωνικό Συμβόλαιο” (1762). Το δρών υποκείμενο, σύμφωνα με τους δύο στοχαστές, φέρει ένα κοινωνικό αίσθημα που το κάνει να μην είναι προδιατεθειμένο αρνητικά στους γύρω του. Η διαφορά του Mill με τον Rousseau εντοπίζεται στη θεώρηση από τον τελευταίο της ανιδιοτέλειας ως μη καταναγκαστικής για το δρών υποκείμενο, χάριν της καλλιέργειας του κοινωνικού αισθήματος με τους νόμους και την παιδεία. Κατά τον Rousseau το δρών υποκείμενο πειθαρχεί εξαρχής εσωτερικά στο κοινωνικό του αίσθημα και η οποιαδήποτε πειθαρχία σε εξωτερικούς νόμους, δικαιολογούμενη στο αίσθημα αυτό, δεν προκαλεί αίσθημα καταναγκασμού αλλά ελευθερίας. Απεναντίας, ο Mill θεωρούσε ότι η ανιδιοτέλεια ως τελείωση της κοινωνικότητας του δρώντος υποκειμένου αποτελεί έναν τύπο ανελευθερίας, ως προϊόν επίπονης σωματικής άσκησης και εσωτερικής σύγκρουσης.

Ο Mill, ως συνεπής ωφελμιστής δεν ασχολείται με τα κίνητρα της ηθικής συμπεριφοράς, τα οποία κατά τη γνώμη του πρέπει να αποτελούν αντικείμενο της ψυχολογίας. Αυτό που τον ενδιαφέρει είναι το αποτέλεσμα της ηθικής πράξης και στο μηχανισμό που χρησιμοποιεί κάποιος για να οδηγηθεί σε ενάρετη συμπεριφορά, επιχειρεί να θεμελιώσει την ηθική του θεωρία. Επειδή όμως αυτό θα οδηγούσε σε μια μηχανιστική αντίληψη της ηθικής, όπως αυτή του Bentham, θεώρησε αναγκαίο να εμπλουτίσει την ηθική του θεωρία με στοιχεία των θεωριών ηθικών αισθημάτων του ρομαντικού διαφωτισμού. Οι θεωρίες αυτές θα έδιναν στη θεωρία του το πρότυπο ηθικής τελειότητας που στερούνταν. Τα στοιχεία που δανείζεται είναι η ηθική αίσθηση και η έννοια του ωραίου των Shaftesbury και Hutcheson που οδηγούν στο σχηματισμό μιας αισιόδοξης αντίληψης της ανθρώπινης φύσης.

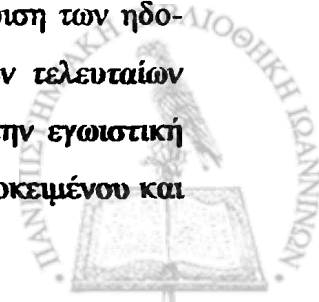
Ο Mill ονομάζει το ηθικό αίσθημα κοινωνικό, και το θεωρεί όρο αυτοπραγμάτωσης του χαρακτήρα του δρώντος υποκειμένου. Στην ηθική θεωρία του Mill, η λειτουργία του ηθικού αισθήματος, αν και επίκτητου σε αντίθεση με τον Shaftesbury, είναι, ότι αποτελεί τον θεμέλιο λίθο της κοινωνικής οργάνωσης. Η θέση αυτή τεκμηριώνεται στο ότι το ηθικό αίσθημα απευθύνεται τόσο στη λογική του δρώντος υποκειμένου που επιβάσει την κοινωνική συνύπαρξη για λόγους επιβίωσης όσο και στο συναίσθημα, ως ανάγκη του δρώντος υποκειμένου να νιώθει ότι οι άλλοι προδιατίθενται ευνοϊκά απέναντί του, ως ανάγκη συναισθηματικής συνύπαρξης με τους άλλους. Με αυτό το σκεπτικό το δρών υποκείμενο έχει την τάση αγαθοεργής

συμπεριφοράς. Ωστόσο, επειδή στο δρών υποκείμενο υπάρχουν και τα πάθη που το ωθούν σε μια ιδιοτελή συμπεριφορά, το ηθικό αίσθημα, αν και είναι αναγκαίο, δεν αποτελεί επαρκή όρο εξουδετέρωσης των εγωιστικών συμφερόντων και εξασφάλισης της κοινωνικής ευημερίας. Χρειάζεται παράλληλα και εσωτερική δοκιμασία, ατομική προσπάθεια κατάπνιξης των παθών σε συνδυασμό με την εξωτερική παρέμβαση των κοινωνικών θεσμών, που θα κατοχυρώσουν μέσω του εξαναγκασμού τη συνύπαρξη του ηθικού αισθήματος με το συμφέρον.

Η έννοια του ωραίου που δανείζεται ο Mill από τον Hutcheson κατατάσσεται από τον πρώτο στα μόνιμα ενδιαφέροντα του δρώντος υποκειμένου ως εξελισσόμενου όντος. Η συστηματική και συνειδητή υποτίμηση της αισθητικής και κατ' επέκταση της τέχνης από τους ορθόδοξους ωφελμιστές, από το μένος προς κάθε τι το ιδεαλιστικό και μεταφυσικό, κατά τον Mill, υπήρξε επιζήμια για την ωφελμιστική ηθική, διότι απέκλειε τη δυνατότητα καλλιέργειας του ηθικού συναισθήματος. Ο Mill εδώ δίνει την εντύπωση ότι στη συνείδησή του το ωραίο ταυτίζεται με την αρμονία, την ισορροπία, το μέτρο και ακολούθως με το αγαθό. Με την προσθήκη του ωραίου στην ηθική του θεωρία, ο Mill επιδιώκει να της προσδώσει μια ανθρώπινη διάσταση, διότι με τη θέα του ωραίου το δρών υποκείμενο εξευγενίζεται καθώς νιώθει μια ψυχική αγαλλίαση που ο ψυχρός υπολογισμός του συμφέροντος στερείται. Το ωραίο αυτό καθ' αυτό για τον Mill δε θεωρείται το ύψιστο αγαθό, όπως θεωρείται στους Shaftesbury και Hutcheson, ούτε και το αίσθημά του έμφυτο, όπως στους ιδεαλιστές στοχαστές του Διαφωτισμού. Ωστόσο, το αίσθημα του ωραίου συνεισφέρει στην υιοθέτηση μιας κοινωνικής ηθικής· μπορεί το αίσθημα αυτό να είναι προσωπικό, όμως, όπως έχει αποδειχθεί στην πράξη διαχρονικά, καταπραΰνει τα πάθη, και κατ' επέκταση τα ηθικά αισθήματα βρίσκουν χώρο ν' αναπτυχθούν και η κοινωνική συμπεριφορά ενισχύεται.

Τη μεγαλύτερη επίδραση ωστόσο στην ηθική θεωρία του Mill, άσκησαν οι δύο μέντορές του, ο πατέρας του James Mill και ο θεμελιωτής του ορθόδοξου ή ακραίου ωφελμισμού, Jeremy Bentham. Από τους τελευταίους, ο Mill υιοθέτησε την ευδαιμονιστική αρχή κάθε πράξης, την αρχή της ωφελιμότητας ή την αρχή της μέγιστης ευτυχίας για το μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων. Τα στοιχεία που πρόσθεσε στο καθαρά υπολογιστικό σύστημά τους είναι η επικούρεια ποιοτική διάκριση των ηδονών σε σωματικές και διανοητικές και η μεγαλύτερη αποτίμηση των τελευταίων ηδονών στην απόκτηση της ευδαιμονίας. Ακόμη ο Mill πρόσθεσε στην εγωιστική σύλληψη της ανθρώπινης φύσης, την αγαθοθελή φύση του δρώντος υποκειμένου και

τη συναισθηματική του πληρότητα, ως παράγοντες ατομικής και κοινωνικής εξέλιξης.

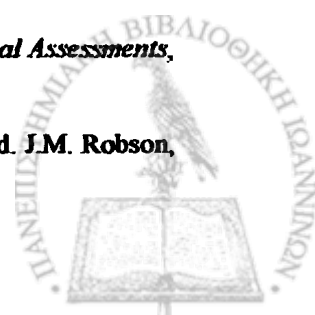
Ειδικότερα, η θεωρία του Mill για την ελευθερία αποτελεί μέρος της τροποποίησης⁶ που πραγματοποίησε στο φιλοσοφικό στοχασμό του κλασικού ή ορθόδοξου ωφελμισμού και ειδικότερα, στον ακραίο⁷ εγωισμό και ηδονισμό του. Ο Jeremy Bentham, ο θεμελιωτής του κλασικού ωφελμισμού, στο έργο του “*Deontology*” (1834), λέει χαρακτηριστικά: “Το κίνητρο, όσο αυτό έχει ισχύ, είναι το ίδιο του πιο μοχθηρού με του πιο ευγενέστερου, να αυξήσει το απόθεμα της ευτυχίας του”⁸. Η θεμελίωση όμως για τον Mill μιας ηθικοπολιτικής θεωρίας αποκλειστικά στην εγωιστική και ιδιοτελή φύση του δρώντος υποκειμένου είναι εσφαλμένη για δύο κυρίως λόγους. Καταρχήν, παραγνωρίζεται η ανιδιοτελής φύση του δρώντος υποκειμένου, που αν και λιγότερο εμφανής στην ανθρώπινη συμπεριφορά απ’ ό,τι η εγωιστική, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε την ύπαρξή της. Αυτό που αγνοεί ο Bentham είναι τα ηθικά στοιχεία στη φύση του δρώντος υποκειμένου “την επιθυμία για τελειότητα, ή το αίσθημα της επιδοκιμαστικής ή κατηγορηματικής συνείδησης ... την επιδίωξη κάθε άλλου ιδανικού γι’ αυτό το ίδιο. Την αίσθηση της τιμής, και της προσωπικής αξιοπρέπειας, το συναίσθημα της προσωπικής εξύψωσης και υποβάθμισης που ενεργεί ανεξάρτητα από τη γνώμη των άλλων· την αγάπη της ωραιότητας, το πάθος για την τέχνη, την αγάπη για την τάξη, τη συνοχή και τη συνέχεια όλων των πραγμάτων”⁹. Η θεμελίωση συνεπώς της ηθικής θεωρίας με τον αποκλεισμό των ηθικών στοιχείων του δρώντος υποκειμένου είναι ανεπαρκής, διότι δε συλλαμβάνει τον άνθρωπο ως συναμφότερο, ως σώμα και πνεύμα, ως ένστικτο και λογική, αλλά μονομερώς ως ε-

⁶ Βλ. George Sabine, *A History of Political Theory*, Dryden Press, 1973⁴, σ. 640.

⁷ Βλ. Φρανσουά Σατελέ, *Η Φιλοσοφία: Από τον Καντ ως τον Χούσερλ*, τμ. Γ’, μτφ. Κωστής Παπαγιώργης, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1990, σ. 224. Εκεί συνοπτικά εκτίθεται η ποιοτική τροποποίηση που επιχείρησε ο Mill στον ακραίο Ωφελμισμό του Bentham, που περιλαμβάνει τα εξής σημεία: “...ο Mill αρνείται την απλή ποσοτικοποίηση των ηδονών μέσα στο λογισμό του ωφέλιμου, επιμένοντας στην ποιοτική άποψη των συστατικών στοιχείων της ευτυχίας ... το ηθικό υποκείμενο γίνεται στον Mill το ον που έχει συνείδηση των ατομικών του δυνατοτήτων και σκοπεύει την αυτοπραγμάτωση του εαυτού του, η οποία είναι ουσιώδης όρος της ευτυχίας του. Ο Mill αναγνωρίζει μεγαλύτερη σπουδαιότητα στα ηθικά συναισθήματα, στην αυτοέκφραση του ατόμου.”

⁸ πβ. Jeremy Bentham, “*Deontology*” (1834), II, 155 στο: *The Jeremy Bentham: Critical Assessments*, ed. Bhikhu Parekh, vol. IV, Routledge, London and New York, 1993, σ. 93.

⁹ John Stuart Mill, “*Bentham*” (1838), στο: *The Collected Works of John Stuart Mill*, ed. J.M. Robson, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1969, vol. 10, σσ. 45-46.

γωιστικό ζώο.

Επιπροσθέτως, ο Bentham βασιζει όλη τη φιλοσοφία του στα συναισθήματα. Στο έργο του *“Introduction to the Principles of Morals and Legislation”* (1843) υποστηρίζει: “Η νομοθεσία ... θα έπρεπε εξολοκλήρου να τοποθετηθεί στην αμετακίνητη βάση των συναισθημάτων και της εμπειρίας: ένα ηθικό θερμόμετρο απαιτείται για να δείχνει τον κάθε βαθμό της ευτυχίας και του πόνου ... Τα συναισθήματα των ανθρώπων έχουν μια επαρκή κανονικότητα ώστε να αποτελέσουν το αντικείμενο μιας επιστήμης ή μιας τέχνης”¹⁰. Ο Mill έχει μια διαμετρικά αντίθετη άποψη για τα συναισθήματα. Τα ανθρώπινα συναισθήματα και τα πάθη, έχουν περιορισμένη δυναμική, καθώς από μόνα τους δεν έχουν τη δυνατότητα ν’ ανακαλύψουν και να δημιουργήσουν. Είναι αόριστα και μεταβαλλόμενα και δεν μπορούν να αποτελέσουν τις επιστημονικές βάσεις ενός ηθικού ή πολιτικού συστήματος ή τα θεμέλια κανόνων. Αναφέρει χαρακτηριστικά: “Δεν ήταν τα ανθρώπινα συναισθήματα και τα πάθη που ανακάλυψαν την κίνηση της γης ή εντόπισαν την απόδειξη της αρχαιότητάς της ... Το να λέμε ότι οι διανοητικές πίστεις του ανθρώπου δεν καθορίζουν τη συμπεριφορά του, είναι σα να λέμε ότι το πλοίο κινείται από τον ατμό και όχι από τον πηδαλιούχο”¹¹.

Η λογική ως σκέψη δεν μπορεί να υποστεί εμπειρική εξέταση, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε το μηχανισμό της και ακολούθως να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο αυτή εξασκείται να λειτουργεί μηχανικά με συγκεκριμένους κανόνες. Ωστόσο, το γεγονός ότι η λογική ως σκέψη δεν έχει την ικανότητα να παρατηρηθεί, δεν καταργεί την αναντίρρητη ύπαρξή της στο δρων υποκείμενο. Η λογική εκδηλώνεται και με παρατηρήσιμες μορφές, τη γλώσσα ή την ικανότητα για συνεργασία. Επιπρόσθετα, δεν μπορεί να παραβλέψει κανείς ότι η λογική θέτει κανόνες για την ικανοποίηση υποκειμενικών στόχων, ικανοποίηση που τα εγωιστικά αισθήματα εμποδίζουν. Μπορεί η ηθική συνείδηση να μην έχει προφητικές ικανότητες, όπως πίστευαν ακραίοι μεταφυσικοί ότι είχε, αλλά χωρίς τη λογική, η ηθική συνείδηση δεν είναι δυνατόν να υπάρξει.

Χωρίς να παραβλέπει το ρόλο της εμπειρίας, ο Mill, δίνει μια διανοητική διά-

¹⁰ Πβ. Jeremy Bentham, *“Introduction to the Principles of Morals and Legislation”* (1843), στο: *The Jeremy Bentham: Critical Assessments*, ed. Bhikhu Parekh, vol. IV, Routledge, London and New York, 1993, σ. 92.

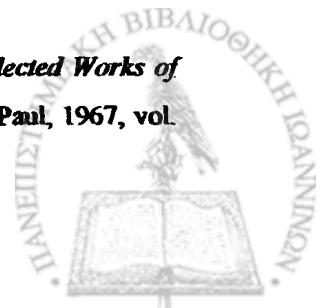
¹¹ John Stuart Mill, *“Auguste Comte and Positivism”* (1865), στο: *The Collected Works of John Stuart Mill*, ed. J.M. Robson, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1969, vol. 10, σ. 317.

στιαση στην ηθική που της εξασφαλίζει αντικειμενικότητα, την οποία στερούνταν το καθαρά υποκειμενικό ατομικιστικό συμφέρον. Οποιαδήποτε θεμελίωση της ηθικής θεωρίας, χωρίς την συμπερίληψη της λογικής ως ρυθμιστικού παράγοντα συμπεριφοράς, δε θα είχε κανονιστική αξία, διότι η ηθική, όπως αυτή ορίζεται από τον Mill στα “Δοκίμια για την Οικονομία και την Κοινωνία” (1844), “δεν είναι μια επιστήμη αλλά τέχνη, δεν είναι αλήθειες αλλά κανόνες”¹². Η τέχνη, θα μπορούσε να υποθέσει κάποιος, σχετίζεται με την έμπνευση ενός δημιουργικού τύπου ή την εμπειρία. Ο κανόνας αντίστοιχα θα μπορούσε να υποτεθεί ότι βασίζεται στο υποκειμενικό αίσθημα της ηθικής όταν είναι εσωτερικός ή στην ανάγκη της κοινωνίας για επιβίωση και ευημερία όταν επιβάλλεται έξωθεν.

Ο εξωτερικός κανόνας ωστόσο, όταν υπάγεται στο εθνικό δίκαιο και δεν συνιστά νόμο, καταστρατηγείται κατά το δοκούν του καθενός, διότι δεν υπάρχει ο φόβος επιβολής κυρώσεων. Στην περίπτωση που ο κανόνας υπάγεται στο θετικό δίκαιο, μπορεί να μην παραβιάζεται, λόγω του φόβου κυρώσεων. Όμως για τις περιπτώσεις των πράξεων που ο νομοθέτης δεν έχει συμπεριλάβει σε ένα πλαίσιο νόμων ή για τις περιπτώσεις που η παραβίαση των νόμων δεν μπορεί να διακριβωθεί με ακρίβεια, το ελατήριο πράξης του δράντος υποκειμένου είναι το συμφέρον. Ένα ηθικό κριτήριο συμπεριφοράς, με βάση το υποκειμενικά ιδωμένο εγωιστικό συμφέρον, δεν είναι δυνατό να υπάρξει και ο Mill επιστρατεύει στοιχεία που δεν εντοπίζονται στην καθημερινή πραγματικότητα, νοητικά σχήματα θεμελιωμένα στην επιθυμία του δράντος υποκειμένου αρμονικής συνύπαρξης με τους γύρω του.

Λόγω των παραπάνω αδυναμιών του κλασικού ωφελμισμού, ο Mill αναλαμβάνει το έργο του θεωρητικού σχεδιασμού ενός ποιοτικού ωφελμισμού, εισάγοντας σε αυτόν αξίες και ιδανικά που θα θεμελιώναν τον κανονιστικό χαρακτήρα του. Οι τροποποιήσεις του Mill στον κλασικό ωφελμισμό είναι ριζικές και εκτείνονται μέχρι και την θεμελιώδη αρχή του, την αρχή της ωφελιμότητας ή την αρχή της μέγιστης ευτυχίας για το μέγιστο αριθμό ανθρώπων. Στο ώριμο πολιτικό του έργο “*On Liberty*” (1859), ο Mill αναδιατυπώνει την αρχή της ωφελιμότητας ως εξής: “πρέπει να είναι η ωφελιμότητα με την ευρύτερη έννοια, θεμελιωμένη στα μόνιμα ενδιαφέροντα

¹² John Stuart Mill, “*On The definition of Political Economy*” (1844), στο: “*The Collected Works of John Stuart Mill*”, ed. J.M. Robson, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1967, vol. 4, σσ. 319-320.

του ανθρώπου ως εξελισσόμενου όντος”¹³. Δύο χρόνια αργότερα, στον “Οφελμισμό” του, αναφέρει ότι τα ενδιαφέροντα αυτά είναι “το ευχάριστο και το καλαισθητό ... η ωραιότητα, η καλαισθησία, η ψυχαγωγία”¹⁴.

Από τη νέα διατύπωση της αρχής της ωφελιμότητας, προκύπτει μια νέα σύλληψη του δρώντος υποκειμένου, η βάση της ποιοτικής αναβάθμισης που επιχειρεί να κάνει ο Mill στην ηθικοπολιτική θεωρία του ωφελμισμού του 18^{ου} αι. Στην ηθική θεωρία, ως κεντρικό στόχο θέτει την ανάπτυξη της ηθικότητας του δρώντος υποκειμένου, πραγματοποιούμενη με την εμπειρική παρατήρηση και την αυτοσυνειδησία, αλλά κυρίως με την ελεύθερη επιλογή. Στην πολιτική θεωρία, σε αντίθεση με τον Bentham, προτάσσει την αναγκαιότητα του δημοκρατικού πολιτεύματος, όχι μόνο για την εξασφάλιση των ατομικών και ταξικών συμφερόντων της αστικής πλειονότητας, αλλά και για την εξασφάλιση των ηθικών σχέσεων των πολιτών όλων των τάξεων, κάτι που προϋποθέτει την ηθική διαμόρφωση του πολίτη. Ο Mill ήταν υπέρ της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας και της ελεύθερης άσκησης των ατομικών ικανοτήτων σε κάθε τομέα δράσης όμως με την παράλληλη καλλιέργεια των σχέσεων αμοιβαίας κατανόησης και σεβασμού μεταξύ των πολιτών.

Την εποχή της ωριμότητας του Mill, τη δεκαετία του 1830, το φράγμα συμμετοχής στην εξουσία για την αστική τάξη είχε ξεπεραστεί και το πολιτικό αίτημα ήταν η αστική τάξη, ως η κυρίαρχη πολιτική δύναμη, να λειτουργήσει ενωτικά. Η αστική τάξη χειραγωγούσε την εργατική υποσχόμενη υλικά σε αυτήν ανταλλάγματα, καταπατούσε απροκάλυπτα τα δικαιώματά της για τη μεγιστοποίηση του κέρδους της και για να διασφαλίσει το κέρδος αυτό συμβιβαζόταν με τις μετριοπαθείς μεταρρυθμίσεις των αριστοκρατικών συντηρητικών κύκλων. Όφειλε συνεπώς η αστική τάξη να περιορίσει τα ατομικιστικά και τυχοδιωκτικά χαρακτηριστικά της προερχόμενα από το νεοπλουτισμό της, διασφαλίζοντας το διάλογο μεταξύ όλων των τάξεων, για την προαγωγή του συμφέροντος ιδιαίτερα της εργατικής τάξης, της οποίας τόσο οι ατομικές ελευθερίες όσο και η πολιτική ελευθερία συστηματικά παραβιάζονταν.

Στον κλασικό ή ορθόδοξο ωφελμισμό η ανάπτυξη ηθικού του υποκειμένου ως αυταξία λείπει, και αυτήν έρχεται να προσθέσει ο Mill με την θεωρία του για την ελευθερία. Στο έργο του “*Αρχές Πολιτικής Οικονομίας*” (1848) τονίζει: “Η ανεξαρτη-

¹³ John Stuart Mill, “*On Liberty*” (1859), στο: “*The Collected Works of John Stuart Mill*”, ed., J.M. Robson, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1977, vol. 18, σ. 224.

¹⁴ John Stuart Mill, “*Utilitarianism*” (1861), στο: “*The Collected Works of John Stuart Mill*”, ed. J.M. Robson, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1969, vol. 10, σ. 209.

σία ... είναι μια αρετή που αποτελεί έναν από τους βασικούς όρους τελειότητας του ανθρώπινου χαρακτήρα - το απόθεμα από το οποίο αν οι άλλες αρετές δεν είναι μολυσμένες, σπάνια έχουν μια στέρεη βάση”¹⁵. Ως αναβαθμιστικός παράγοντας του ωφελμισμού δε νοείται πια η αρνητική ελευθερία, ως απουσία εξωτερικών καταναγκασμών, όπως νοούνταν στην αγγλική εμπειρική φιλοσοφική σκέψη αλλά η θετική, ως αυτοπραγμάτωση και αυτοτελείωση του δρώντος υποκειμένου. Η θετική ελευθερία συνδράμει στην κυριαρχία της λογικής επί των παθών και στην ανάπτυξη των αρετών με κύρια την ανιδιοτέλεια του ατόμου, η οποία ως απόρροια έχει την ατομική και κοινωνική ευδαιμονία. Η ανιδιοτέλεια ωστόσο, δεν μπορεί να οδηγήσει αυτομάτως στην κοινωνική ευδαιμονία, διότι κάποιος μπορεί να μην κινείται από το εγωιστικό συμφέρον αλλά η συνεισφορά του στο κοινό καλό να είναι μηδενική. Ο Mill στο σημείο αυτό θεωρεί ως δεδομένο ότι το ανιδιοτελές υποκείμενο θα είναι και αγαθοθέλης και ακολούθως αγαθοεργές. Αδυνατεί να συλλάβει ένα ηθικό υποκείμενο στο οποίο η ανιδιοτέλεια μπορεί να συνυπάρξει με την κοινωνική απομόνωση ή την άρνηση συμμετοχής στα κοινά. Η ανιδιοτέλεια είναι ατομική και ταυτόχρονα κοινωνική αρετή με την έννοια ότι το δρων υποκείμενο πραγματώνει τις αρετές του μέσα στο πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων.

Ο Mill, στο έργο του *“The Subjection of women*, κατατάσσει την ελευθερία στις πρωταρχικές ανάγκες του δρώντος υποκειμένου, μετά την ανάγκη της τροφής και της ένδυσης. Αυτό το θεμελιώνει με το παρακάτω εμπειρικό επιχείρημα: “Όταν η ανθρωπότητα δεν είχε νόμους, η επιθυμία της ήταν για ελευθερία που δεν υπόκειτο στο νόμο. Όταν οι άνθρωποι έμαθαν να κατανοούν το νόημα του καθήκοντος και την αξία της λογικής, είχαν ολοένα και μεγαλύτερη τάση να καθοδηγούνται και να περιορίζονται από αυτά στην εξάσκηση της ελευθερίας τους”¹⁶. Στην πρωτόγονη κατάσταση, η έλλειψη νόμων έθετε τους ανθρώπους σε μια κατάσταση πλήρους κινδύνων, αφού τα πιο απλά πράγματα, όπως η τροφή και η ένδυση, εξασφαλιζόνταν από τη σωματική δύναμη και την επινοητικότητα. Στις περιπτώσεις που τα τελευταία δεν επαρκούσαν να προστατεύσουν τον άνθρωπο από τους κινδύνους, το εθιμικό δίκαιο βοηθού-

¹⁵ John Stuart Mill, *“Principles of Political Economy with Some of Their Applications to Social Philosophy”* (1848), στο: *“The Collected Works of John Stuart Mill”*, ed., J.M. Robson, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1965, vol. 2, σ. 282.

¹⁶ John Stuart Mill, *“The Subjection of Women”* (1869), στο: *“On The Liberty, Representative Government, The Subjection of Women: Three Essays by John Stuart Mill”*, Oxford University Press, London, 1971, 1912¹, σ. 542.

σε προς αυτήν την κατεύθυνση. Στη μετάβαση από την πρωτόγονη κατάσταση στον πολιτισμό, με την έννοια της οργανωμένης κοινωνίας, τα δρώντα υποκειμένα συναισθάνθηκαν ότι έπρεπε να καταπιέσουν τα ένστικτα και τα πάθη τους και να λειτουργούν με βάση τη λογική, προκειμένου να διασφαλίσουν την ευτυχία τους ζώντας μαζί με άλλους. Το εθμικό δίκαιο επέτρεπε στο κάθε μέλος της ομάδας ελευθερία που δεν υπόκειτο στο νόμο, εύκολα καταστρατηγείτο, και η ανάγκη για τη σύσταση του θετικού δικαίου καταστάθηκε επιτακτική.

Η θεσμική οργάνωση της κοινωνίας δεν σήμανε όμως και το τέλος της ελευθερίας, διότι κοινωνίες με υψηλό διανοητικό επίπεδο διακήρυξαν, παράλληλα με την ελευθερία δράσης, την αυτοκυβέρνηση του δρώντος υποκειμένου με τις επιταγές της συνείδησής του¹⁷. Όταν η συνείδηση πήρε τη μορφή των νόμων, το δρων υποκειμένο δεν έπαψε να αισθάνεται ελεύθερο, όπως αντίθετα υποστήριξε ο Rousseau στο “Κοινωνικό Συμβόλαιο” (1762), αρκεί οι νόμοι αυτοί να εξέφραζαν τη βούληση της πλειονότητας, που για τον Mill η τελευταία νοείται ως οι αξίες, τα ιδανικά, οι ανάγκες και οι επιθυμίες του μέσου πολίτη.

Ο J.S. Mill, αντλεί τη σπουδαιότητα της ελευθερίας, από το ρόλο της στην διαμόρφωση των ηθικών κρίσεων του υποκειμένου και στην υιοθέτηση μιας ανιδιοτελούς συμπεριφοράς. Το αίσθημα της ελευθερίας, ως αποδέσμευση από εξωτερικούς καταναγκασμούς, προϋποθέτει την ποιοτική διάκριση των ηδονών και την επιλογή των ανώτερων ή διανοητικών ηδονών έναντι των κατώτερων ή σωματικών ηδονών. Στο έργο του “Utilitarianism”, ο Mill ξεκάθαρα δηλώνει ότι “η προσφυγή στην αγάπη για την ελευθερία και την προσωπική ανεξαρτησία ... ήταν ένα από τα πιο αποτελεσματικά μέσα για την ενστάλαξη μιας “ανώτερης ποιοτικά ζωής”¹⁸. Αντιθέτως, η έλλειψή της έχει αρνητική επίδραση στο χαρακτήρα του δρώντος υποκειμένου, γεγονός που προκύπτει από τη διαλεκτική σχέση της ελευθερίας με τη δύναμη.

Το επιχείρημα του Mill είναι εμπειρικό και προϋποθέτει την ύπαρξη δύο ανταγωνιστικών αισθημάτων στην ανθρώπινη φύση: την αγάπη για την ελευθερία και την αγάπη για την κυριαρχία, με σχέση αντιστρόφως ανάλογη μεταξύ τους. Υποστηρίζει λοιπόν ο Mill ότι: “Όταν κάποιος δεν μπορεί να ελπίζει για ελευθερία αλλά για εξουσία, η εξουσία γίνεται το μεγάλο αντικείμενο της ανθρώπινης επιθυμίας. Αυτοί στους οποίους οι άλλοι δεν επιτρέπουν την ανενόχλητη διαχείριση των δικών τους υ-

¹⁷ J.S. Mill, “The Subjection of Women”, ό.π., σ. 542.

¹⁸ J.S. Mill, “Utilitarianism”, ό.π., σ. 212.

ποθέσεων, θα αποζημιώσουν τους εαυτούς τους, αν μπορούν, με το να ανακατεύονται για τους δικούς τους σκοπούς στις υποθέσεις των άλλων”¹⁹. Ο Mill αναφέρεται στην αλυσιδωτή αντίδραση που δημιουργεί η ατομική καταπίεση μέσω της ψυχολογίας της μάζας, η οποία στρέφεται εναντίον προς κάθε τι αυθεντικό, καινοτόμο και διαφορετικό από αυτό που η μάζα προτάσσει. Η ομοιομορφία στον τρόπο σκέψης και δράσης είναι η μοναδική “εξουσία” της πλειονότητας, το μοναδικό στοιχείο ελέγχου και κυριαρχίας των άλλων.

Για τον Mill, “Η επιθυμία για την άσκηση εξουσίας στους άλλους μπορεί να σταματήσει να είναι ένας εξαχρειωτικός παράγοντας στην ανθρωπότητα, όταν το κάθε δρων υποκείμενο μπορεί να ζει και χωρίς αυτήν, το οποίο μπορεί να συμβεί εκεί που ο σεβασμός για την ελευθερία ως προς τις προσωπικές υποθέσεις του καθενός είναι μια εγκατεστημένη αρχή”²⁰. Στο σημείο αυτό ο φιλόσοφος κατηριάζει εμμέσως την κοινωνική υποκρισία της μικροαστικής τάξης, η οποία, μη έχοντας την οικονομική επιφάνεια και το διανοητικό υπόβαθρο για τη διεκδίκηση της συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων, οδηγείται σε μια κοινωνικά καταπιεστική συμπεριφορά. Προβάλλει ως μοναδικούς κανόνες ζωής αυτούς που θεωρεί αυτή μόνο ως ορθούς, ικανοποιώντας το αίσθημά της για κυριαρχία σε αυτούς που επιλέγουν να ζήσουν αντίθετα με τις επιταγές της.

Τα αποτελέσματα της παραπάνω στάσης της πλειονότητας είναι κεφαλαίως σημασίας για τον Mill. Το αρνητικό δεν είναι τόσο η καταπίεση που ασκεί η πλειονότητα μέσω της κοινής γνώμης, όσο ο αποπροσανατολισμός της από τα προβλήματά της και τα δημόσια θέματα. Επιπρόσθετα, το επίπεδο της πλειονότητας παραμένει χαμηλό καθώς η πλειονότητα είναι εσωστρεφής και συντηρητική, απορρίπτοντας κάθε πρωτοβουλία και καινοτομία. Οι ανήσυχες φύσεις νεκρώνονται από την απειλή του κοινωνικού αποκλεισμού και η κοινωνική εξέλιξη παρεμποδίζεται. Αξιοσημείωτο είναι ότι η κοινότητα συμφερόντων της πλειονότητας είναι επιφανειακή αφού το δρων υποκείμενο χάνει την ταυτότητά του στο πλήθος και αδυνατεί να αντιληφθεί τον κοινωνικό του ρόλο, με αποτέλεσμα να μην αγωνίζεται για την εξασφάλιση του κοινωνικού συμφέροντος και να λειτουργεί ατομικιστικά, παρ’ όλες τις κοινωνικές εκδηλώσεις στα πλαίσια της ψυχολογίας της μάζας.

¹⁹ J.S. Mill, “*The Subjection of Women*”, ό.π., σ. 544.

²⁰ J.S. Mill, “*The Subjection of Women*”, ό.π., σ. 544.

Η έννοια της ελευθερίας²¹ υπάρχει σε κάθε έργο του Mill, όμως η αρχή της ελευθερίας αναπτύσσεται στο έργο “*On Liberty*” (1859), όπου διατυπώνεται και ο ορισμός της. Ο ορισμός της ελευθερίας, το δόγμα του άκρατου ατομικισμού και του ακραίου φιλελευθερισμού, είναι ο εξής: “Η μόνη ελευθερία που είναι άξια του ονόματός της, είναι η ελευθερία να επιδιώκουμε το όφελός μας με το δικό μας τρόπο, αρκεί να μην προσπαθούμε να βλάψουμε τους άλλους ή να τους εμποδίσουμε να επιτύχουν το ίδιο πράγμα”²². Ο Mill διατύπωσε τον παραπάνω ορισμό έχοντας στο νου τη ρομαντική ιδέα ότι το δρων υποκείμενο θα λαμβάνει υπόψη στις επιλογές του τις επιταγές του κοινωνικού συμφέροντος, ανεξάρτητα από τον εξωτερικό καταναγκασμό των θεσμών. Η ελευθερία για το φιλόσοφο δεν συνιστά ασυδοσία ή αναρχία, ασχέτως της παρερμηνείας της από μελετητές του, προκειμένου οι τελευταίοι να εκμηδενίσουν την κοινωνική διάσταση της ηθικής του θεωρίας.

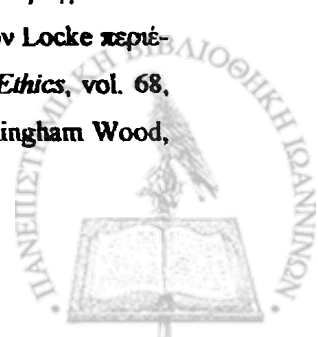
Ειδικότερα, ο παραπάνω ορισμός της ελευθερίας, που απαντά²³ σταθερά σε παραλλαγές στην αγγλική εμπειρική φιλοσοφική σκέψη, υπήρξε αντικείμενο σφοδρής κριτικής, διότι οι ανθρώπινες επιθυμίες και οι προτιμήσεις που αυτές συνεπάγονται προσδιόριζαν την ελευθερία, χωρίς να γίνεται από τον Mill κάποια αξιολογική αναφορά²⁴. Επιπλέον, αρκετές αρνητικές κριτικές για την ελευθερία οφείλονται σε παρανοήσεις της έννοιας αυτής ως φιλοσοφικής αρχής και ως ευρύτερης θεωρίας του Mill

²¹ Για τη σημασιολογική διαφοροποίηση της ελευθερίας, στην αγγλική γλώσσα, ως όρο ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας, βλ. Ιάσων Ευαγγέλου, *Ελευθερία της Βοπήσεως: η πορεία μιας ιδέας*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα, 1975, σ. 48. Ο Ι. Ευαγγέλου κάνει μια διάκριση του όρου “ελευθερία” σε πολιτική και ηθική, μια διάκριση που στην αγγλική γλώσσα αποτυπώνεται αντίστοιχα στους όρους “liberty” και “freedom”. Ο όρος “liberty”, ως υλική ελευθερία από εξωτερικούς καταναγκασμούς, έχει σχέση με την επίδραση των εξωτερικών περιστάσεων στο δρων υποκείμενο. Ο όρος “freedom”, ως πνευματική, ηθική και υποκειμενική αυτοτέλεια, έχει σχέση με την επίδραση του δρώντος υποκειμένου στις εξωτερικές περιστάσεις. Ο Mill ακολουθεί αυτή τη σημασιοδότηση των όρων και το έργο του που είναι αφιερωμένο στην πολιτική ελευθερία, τιλοφορείται “*On Liberty*”. Αντίστοιχα, ο Mill όταν κάνει λόγο για διανοητική ή ηθική ελευθερία, χρησιμοποιεί τον όρο “freedom”.

²² J.S. Mill, “*On Liberty*”, ό.π., σ. 226.

²³ Η σταθερή απόχρωση της έννοιας της ελευθερίας, ως έλλειψη καταναγκασμού στην πραγματοποίηση της ανθρώπινης επιθυμίας στην αγγλική φιλοσοφική σκέψη από τον Hobbes ως τον Locke περιέχεται στο άρθρο του J.P. Scanlan, “John Stuart Mill and the Definition of freedom”, *Ethics*, vol. 68, 1958, σσ. 194-204, στο: *John Stuart Mill: Critical Assessments*, vol. 1, του John Cunningham Wood, Routledge, London, 1991, 1988¹, σ. 223.

²⁴ βλ. J.P. Scanlan, ό.π., σ. 224.

για την ηθική και την πολιτική²⁵. Η ελευθερία ως φιλοσοφική αρχή δεν ταυτίζεται με τη θεωρία του Mill για την ελευθερία. Ως φιλοσοφική αρχή η ελευθερία, παρόλη την σπουδαιότητά της, δεν είναι ο θεμέλιος λίθος της ηθικής αλλά λειτουργεί ως συνεπικουρική της αρχής της ωφελιμότητας στην ηθική τελείωση του δρώντος υποκειμένου. Τόσο η ωφελιμότητα όσο και η ελευθερία στοχεύουν στην ηθική τελείωση με την υπαγωγή των παθών στη λογική.

Η διαφορά τους ωστόσο, εντοπίζεται στον τρόπο πραγμάτωσής τους. Η ωφελιμότητα πραγματοποιείται με τη συνειδητοποίηση της φυσικής αδυναμίας του δρώντος υποκειμένου για επιβίωση χωρίς τη σύμπραξη των άλλων· παράγεται δηλαδή από ερεθίσματα που λαμβάνει το δρών υποκείμενο από τρίτους και τα οποία, με τη μορφή της κοινωνικής αποδοκιμασίας, αποτελούν έναν εξωτερικό καταναγκασμό που οδηγεί στην υιοθέτηση ανιδιοτελούς συμπεριφοράς, προκειμένου το δρών υποκείμενο να εξασφαλίσει την ευμηνειά τους για την επίτευξη των στόχων του. Η ελευθερία λειτουργεί τελείως διαφορετικά καθώς πραγματοποιείται από την επεξεργασία εμπειριών και αισθημάτων που αντλεί το δρών υποκείμενο από τον εαυτό του. Παράγεται από την εσωτερική δυσαρέσκεια του δρώντος υποκειμένου για την εξάρτησή του από παράγοντες κατευθυντήριους σε συμπεριφορές που νιώθει ότι το φθείρουν. Ο διάλογος με τον εαυτό και η ψυχολογική σύγκρουση αντιτιθέμενων επιθυμιών είναι ο προσωπικός αγώνας του δρώντος υποκειμένου για την κατάκτηση της απελευθέρωσής του από τα πάθη του. Η ελευθερία ως φιλοσοφική αρχή είναι η νοητική απομάκρυνση από τα εγωιστικά ένστικτα και η υιοθέτηση μιας ανιδιοτελούς συμπεριφοράς υπαγορευμένης από τη λογική. Με βάση των παραπάνω συλλογισμό, η ωφελιμότητα είναι μια αρχή παραγόμενη από την κοινωνία για την κοινωνία ενώ η ελευθερία μια αρχή από το δρών υποκείμενο για το δρών υποκείμενο με έμμεσο όφελος για την κοινωνία.

Η ελευθερία ως θεωρία για τον Mill έχει τελείως διαφορετική σημασία από την ελευθερία ως φιλοσοφική αρχή. Πρόκειται για μια θεμελιώδη έννοια ίσης αν όχι μεγαλύτερης σημασίας από την ωφελιμότητα. Έχει καταρχήν κοινωνική διάσταση

²⁵ Για τις τυχόν παρανοήσεις της έννοιας της ελευθερίας βλ. D.G. Brown, "Mill on Harm to Others' Interests", *Political Studies*, vol. 26(3), 1978, σσ. 395-399, στο: "John Stuart Mill: Critical Assessments", vol. 1, του John Cunningham Wood, Routledge, London, 1991, 1988¹, σσ. 517-518. Το γεγονός ότι κάθε έργο του Mill περιέχει στοιχεία της γενικότερης θεωρίας περί της ελευθερίας, δεν σημαίνει ότι η θεωρία αυτή ταυτίζεται απόλυτα με την φιλοσοφική αρχή της ελευθερίας που αναπτύσσεται στο "On Liberty".

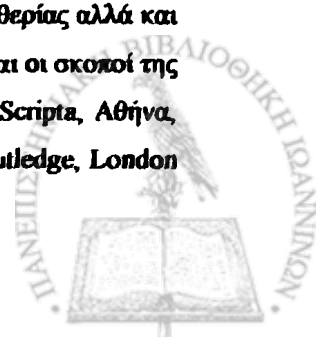
και αποτελεί όρο πραγμάτωσης της κοινωνικής ωφελιμότητας. Η διασφάλισή της υπογραμμίζεται από την ανάγκη της κοινωνικής συνοχής καθώς είναι αυτή που εξουδετερώνει την κοινωνική αδικία και εκμετάλλευση, προλαμβάνοντας την κοινωνική δυσαρέσκεια και ακολούθως την κοινωνική διάλυση. Αποτελεί μέσο τήρησης της ισορροπίας των κοινωνικών δυνάμεων και άμβλυνσης των αντιθέσεων. Εξασφαλίζει την πρόοδο καθώς δίνει την ευκαιρία στον πολίτη να εκφράζεται και να δρα με το δικό του τρόπο και από το μωσαϊκό των απόψεων και των πράξεων να προκύπτει μια νέα πρόταση για τη βελτίωση της ζωής ή μια νέα λύση για την αντιμετώπιση κάποιου προβλήματος. Στην πολιτική θεωρία του Mill η ελευθερία αποτελεί κοινωνικό αγαθό και σχετίζεται με συγκεκριμένους κανόνες και μηχανισμούς για τη διασφάλισή του. Η ελευθερία, ως ηθική αρχή, σχετίζεται επίσης με κανόνες, χωρίς όμως οι κανόνες αυτοί να έχουν πραξιακό χαρακτήρα, αφού δεν μπορεί να υποστηριχθεί με βεβαιότητα ποιός είναι ο μηχανισμός απόκτησής της.

Κρίνεται σκόπιμο λοιπόν, να γίνει μια εννοιολογική διασαφήνιση της έννοιας «ελευθερία» όπως χρησιμοποιείται από τον Mill στα ηθικά και πολιτικά του έργα. Η ελευθερία στο έργο του Mill έχει δύο διαστάσεις. Η πρώτη διάσταση περιλαμβάνει “... τον εσωτερικό χώρο της συνείδησης, ... τις προτιμήσεις και τις επιδιώξεις, ... το συνεταιρίζεσθαι με άλλα άτομα”²⁶, είναι κοινή σε όλους και απόλυτη. Αντιθέτως, η δεύτερη διάσταση της ελευθερίας, η κοινωνική ή πολιτική, δεν είναι κοινή σε όλους και σε όσους παραχωρείται, δεν είναι απόλυτη, καθώς το δρων υποκείμενο, εφόσον ζει σε πολιτισμένη κοινωνία, είναι πάντα υπόλογο σε αυτήν για πράξεις που αφορούν τους άλλους²⁷. Οι δύο διαστάσεις της ελευθερίας, παρόλη την αντιφατικότητά τους, είναι συμπληρωματικές. Σύμφωνα με μελετητές του Mill, συναντά κανείς στο έργο του την αρνητική ελευθερία του διαφωτισμού²⁸, ως απουσία εξωτερικών καταναγκασμών, και τη θετική ελευθερία του ρομαντισμού, ως αυτομόρφωση και αυτοπροσδιορισμό.

²⁶ βλ. J.S. Mill, “*On Liberty*”, ό.π., σσ. 225-226.

²⁷ βλ. J.P. Scanlan, ό.π, σ. 224.

²⁸ Ως προς τη συνένωση του διαφωτισμού και του ρομαντισμού στη θεώρηση της ελευθερίας αλλά και στη γενικότερη φιλοσοφική σύλληψη του Mill βλ. Isaiah Berlin, “Ο John Stuart Mill και οι σκοποί της ζωής” στο: “*Τέσσερα Δοκίμια για την ελευθερία*” μτφ. Γιάννης Παπαδημητρίου, εκδ. Scripta, Αθήνα, 2001, σσ. 371-372. Για το ίδιο θέμα βλ. επίσης John Skorupski, *John Stuart Mill*, Routledge, London and New York, 1989, σ. 143.

Κυρίως όμως, η ελευθερία για τον Mill, είναι μια ελευθερία ψυχολογική²⁹ που θεμελιώνεται για μερίδα μελετητών του στο νόμο του συνειρμού των παραστάσεων και των ιδεών. Όπως υποστηρίζει ο Mill: “είναι τουλάχιστον βέβαιο ότι βαθμιαία, μέσω της επίδρασης του συνειρμού, καταλήγουμε να επιθυμούμε τα μέσα χωρίς να σκεφτόμαστε το σκοπό. Η πράξη αυτή καθ’ αυτή γίνεται αντικείμενο επιθυμίας και πραγματοποιείται χωρίς καμιά αναφορά σε κίνητρο άλλο από τον ίδιο τον εαυτό της”³⁰. Το δρων υποκείμενο απελευθερώνεται από τα αρνητικά στοιχεία του εαυτού του μέσω μιας εσωτερικής σύγκρουσης που το οδηγεί να υποτάσσει τα πρωταρχικά – εγωιστικά ένστικτα στη λογική. Αυτό επιτυγχάνεται με την αγωγή και την άσκηση, κατά την οποία η ευχαρίστηση της ενάρετης πράξης επαναλαμβάνεται, γίνεται συνήθεια (έξις), και το δρων υποκείμενο επιδιώκει την αρετή όχι από κάποια πρωταρχική επιθυμία, αλλά επειδή επιθυμεί την ηδονή που αυτή συνεπάγεται, και δεν είναι άλλη από την επίδραση στον ψυχισμό του υποκειμένου, της αποδοκμασίας των άλλων.

Παρόλη την ένθερμη διακήρυξη της ελευθερίας από τον Mill, διαπιστώνεται από τον ίδιο ότι η ελευθερία όταν αφηθεί αχαλίνωτη, γίνεται επικίνδυνη. Τα αποτελέσματα της ελεύθερης αγοράς στην κοινωνία της εποχής του ήταν ορατά. Ο ανταγωνισμός στην οικονομία μετεξελίχθηκε σε μία άνευ όρων εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο, που οδήγησε στον υπερπλουτισμό της άρχουσας τάξης και στην ανέχεια της εργατικής. Αυτό συνέβη, διότι υπάρχει κατά τον Mill σε κάθε δρων υποκείμενο το πάθος της κυριαρχίας που προϋποθέτει για την ικανοποίησή του την καταπίεση των άλλων με κάθε μέσο και στο μέγιστο βαθμό. Ένα κανονιστικό πλαίσιο³¹ λοιπόν,

²⁹ Ο Ε.Π. Παπανούτσος ονομάζει την ελευθερία του Mill συνειρμικό ντετερμινισμό. βλ. σχετικά Ε.Π. Παπανούτσος, “Φιλοσοφία και Παιδεία”, εκδ. Ίκαρος, 1973, σ. 639.

³⁰ John Stuart Mill, “A System of Logic Ratiocinative and Inductive: Being a Connected View of the Principles Evidence and the Methods of Scientific Investigation”, βιβλ. VI, Κεφ. ii, παρ. 4, σ. 842 στο: “The Collected Works of John Stuart Mill”, vol. 8, ed. J.M. Robson, University of Toronto Press, Routledge and Kegan Paul, 1965.

³¹ Για την αναγκαιότητα κανονιστικών περιορισμών της ελευθερίας, ως όρου κοινωνικής ευημερίας βλ. R.G. Halliday, “Some Recent Interpretations of John Stuart Mill”, *Philosophy*, vol. 43, 1968, σσ. 1-17. Η αναγκαιότητα περιορισμού της ελευθερίας διατυπώθηκε και από τον J. F. Steven στο έργο *Liberté, Égalité, Fraternité*, όπου ο συγγραφέας, αφού κατηγορεί τον Mill για εσκεμμένη παράληψη των αρνητικών άσκησης της ελευθερίας, διατυπώνει τη θέση ότι η εξουσία και η δύναμη προϋπήρχαν της ελευθερίας, διότι είναι όρδι κάθε προόδου. Η ελευθερία χωρίς τη δύναμη και την καταπίεση δεν μπορεί να διασφαλιστεί και αποτελεί παράγοντα στασιμότητας, καθώς μόνο υπό πίεση το δρων υποκείμενο φτάνει στο απόγειο των σωματικών και διανοητικών του ικανοτήτων. Βλ. J. Fitzjames Steven, *Liberty, Equality, Fraternity*, ed. Intr. & Notes R.J. White, Cambridge University Press, 1967, σσ. 13-14, 81.

κρίνεται αναγκαίο, διότι το κύριο αίτημα για το φιλόσοφο δεν είναι η δημιουργία μιας κοινωνίας ελεύθερων και απομονωμένων πολιτών αλλά μια κοινωνία σχέσεων θεμελιωμένων στον αμοιβαίο σεβασμό της ελευθερίας των άλλων και τη συνεργασία.

1.3. Επιδράσεις στην πολιτική θεωρία

Όσο αφορά στον πολιτικό στοχασμό του Mill, αξίζει να επισημανθεί η σημαντική επιρροή του πολιτικού φιλελευθερισμού των J. Bentham και James Mill στη συγκρότησή του. Ωστόσο, βασικές αδυναμίες της πολιτικής σκέψης του δασκάλου και μέντορά του Bentham οδήγησαν τον Mill να ασκήσει σε αυτήν όχι λιγότερο αυστηρή κριτική από ότι στην ηθική. Το πρώτο μειονέκτημα που εντοπίζει ο Mill στον πολιτικό στοχασμό του δασκάλου του τόσο στη μέθοδο όσο και στο περιεχόμενο των απόψεών του είναι ο δογματισμός³², προερχόμενος αφενός από την εσφαλμένη αντίληψη της ανθρώπινης φύσης, και αφετέρου, από την αντίληψη της στατικής πολιτικής πραγμάτωσης. Ειδικότερα, ο Bentham διακηρύσσει την καθολική ομοιότητα των δρώντων υποκειμένων, στο προσωπικό συμφέρον, το μοναδικό ελατήριο της πράξης, το οποίο τεκμηριώνεται στην ομοιότητα των αισθημάτων, αναγκών και επιθυμιών. Η διακυβέρνηση που προσήκει σε αυτή την κατάσταση της ανθρώπινης φύσης είναι η αντιπροσωπευτική, με κυρίαρχη δύναμη την πλειονότητα, καθώς τα συμφέροντα των πολλών και της κυβέρνησης που τα εκπροσωπεί είναι ταυτόσημα³³. Η παραπάνω άποψη του Bentham για την αντιπροσωπευτική κυβέρνηση, κατά τον Mill παραβλέπει τη σχετικότητα και την ιστορικότητα ως γενετικά χαρακτηριστικά της πολιτικής κοινότητας³⁴.

Κατά τον Mill, δε διαφέρει μόνο το δρών υποκείμενο ανά τόπο και εποχή αλλά και η πολιτική κοινότητα της οποίας είναι μέλος. Υπάρχει ένας συνεχής διάλογος του δρώντος υποκειμένου και του εκάστοτε περιβάλλοντος στο οποίο ζει. Αυτό συνεπάγεται ότι κάθε επιθυμία και ανάγκη του δρώντος υποκειμένου, κάθε μέσο που διασφαλίζει τη μέγιστη ευτυχία, όπως η μορφή και ο τρόπος πολιτικής διακυβέρνησης, χαρακτηρίζεται από ένα βαθμό ιστορικού σχετικισμού. Συνεπώς, η δημοκρατική α-

³² J.S. Mill, "Remarks on Bentham's Philosophy" (1833), στο: *The Collected Works of John Stuart Mill*, ed. J.M. Robson, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1969, vol. 10, σ. 16

³³ J.S. Mill, "Bentham", ό.π., σσ. 97, 106-107.

³⁴ J.S. Mill, "Remarks on Bentham's Philosophy", ό.π., σ. 16.

ντυπροσωπευτική κυβέρνηση δεν είναι διαχρονικά το άριστο πολίτευμα. Ο Mill, σε αντίθεση με τους παλιούς φιλελεύθερους ωφελμιστές, όπως ο πατέρας του και ο Bentham, αντιλαμβάνεται το πολιτικό πρόβλημα διαφορετικά, διότι έχει διαφορετικές προσλαμβάνουσες από αυτές που είχαν εκείνοι. Αυτό που θέτει σε κίνδυνο το προσωπικό συμφέρον δεν είναι τόσο οι αυθαιρεσίες της πολιτικής εξουσίας, αλλά η ομοιομορφία που επιβάλει η πλειονότητα μέσω της κοινής γνώμης³⁵, προβληματισμό που αναπτύσσουν και Γάλλοι στοχαστές, όπως ο Alexis de Tocqueville και ο Benjamin Constant. Στην αδυναμία αντίληψης του ισοπεδωτικού χαρακτήρα της κοινής γνώμης εντοπίζεται το πρώτο κενό της πολιτικής σκέψης του Bentham. Αυτήν την αδυναμία επιχειρεί να αναπληρώσει ο Mill με τη θεωρία του για την πολιτική ελευθερία, η οποία αναπτύσσεται διεξοδικά στο έργο του *"On Liberty"* (1859). Ο Mill πρεσβεύει έναν φιλελευθερισμό που επιτάσσει στον ίδιο βαθμό την οικονομική ελευθερία και τη λήψη από την πολιτεία μέτρων κοινωνικής πρόνοιας και δικαιοσύνης.

Ένα δεύτερο στοιχείο στο οποίο κατά τον Mill υστερεί η πολιτική σκέψη του Bentham και γενικότερα ο κλασικός ωφελμισμός είναι ότι δεν ενδιαφέρθηκε για τη διανοητική αναμόρφωση του πολίτη. Αυτό που πέτυχε ο Bentham με αριστουργηματικό τρόπο ήταν η κωδικοποίηση της αγγλικής νομοθεσίας. Το κύριο μέλημα της πολιτικής σκέψης του ήταν η σύλληψη και ο σχεδιασμός μιας κυβερνητικής πολιτικής για τη διασφάλιση των υλικών συμφερόντων των πολιτών, συμφερόντων που αφορούσαν το πρόσωπο και την περιουσία τους. Ο Mill υπογραμμίζει emphatically την ανάγκη ύπαρξης, παράλληλα με τους υλικούς, και διανοητικών στόχων της κυβέρνησης, όπως είναι η καλλιέργεια των εθνικών³⁶ χαρακτηριστικών, των μόνων ικανών να προσδώσουν στις ατομικές επιθυμίες και ανάγκες το χαρακτήρα του συλλογικού. Υπόρρητα στο σημείο αυτό, ο Mill παραδέχεται ότι το υλικό συμφέρον έχει μόνο διαχωριστικές ιδιότητες και αυτό που μπορεί να έχει ενωτική λειτουργία στην πολιτική κοινότητα είναι οι ιδέες και τα ιδανικά. Ως ένα βαθμό, η έλλειψη αναφοράς από μέρους του Bentham στο στοιχείο της εθνικότητας μπορεί να δικαιολογηθεί στις πολιτικές του αντιλήψεις και τη συμμετοχή του στο Κόμμα των Ριζοσπαστών. Η παράδοση, το έθιμο και ο εθνικός χαρακτήρας ήταν το έμβλημα του συντηρητικού κόμματος, των αιώνων ιδεολογικών αντιπάλων των Ριζοσπαστών, και ο Bentham δικαίως δεν τα συμπε-

³⁵ Βλ. Αλέξης Ντε Τοκβίλ, *Η Δημοκρατία στην Αμερική*, εισ. Γιώργος Μανιάτης, μτφ. Μπάμπης Λυκούδης, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα, 1997, σσ. 260-232.

³⁶ J.S. Mill, *"Bentham"*, ό.π., σ. 99.

έλαβε στους όρους της πολιτικής ευδαιμονίας.

Στην πολιτική φιλοσοφία του Mill, υπήρξαν θέσεις που συμπληρώνουν τον πολιτικό στοχασμό του Bentham και συχνά έρχονται σε αντίθεση μαζί του. Μια θέση του Mill αντιτιθέμενη στην κοινωνική ελευθερία και ισότητα του Bentham είναι ο περιορισμός της εξουσίας της πλειονότητας και η υποταγή της σε μια διανοητικά ανώτερη μειονότητα. Η ελευθερία της πλειονότητας παραμένει απεριόριστη στην περίπτωση διασφάλισής της από εξωτερικούς εχθρούς της χώρας και περιορίζεται στη λειτουργία της ως κύριος μοχλός λήψης αποφάσεων. Είναι η περίοδος της συντηρητικής επιρροής του Mill κυρίως από τη γαλλική πολιτική διάνοηση, όπως είναι η “ηρωολατρεία” του Carlyle και η “τυραννία της πλειοψηφίας” του Tocqueville. Έτσι εξηγούνται και οι διαφορές του στοχασμού του Mill με τον πρώιμο φιλελευθερισμό και οι αντίστοιχες ομοιότητές του με τον συντηρητισμό.

Ο Mill σε όλη τη διάρκεια της ζωής του υπήρξε οπαδός του αστικού δημοκρατικού πολιτεύματος και της ελεύθερης αγοράς. Ωστόσο, η οικονομική και πολιτική κρίση στην Αγγλία και την Ευρώπη γενικότερα τον ώθησε στην αναδιατύπωση των απόψεων του για τον κλασικό φιλελευθερισμό. Την ίδια περίοδο, σε όλη την Ευρώπη ξεσπούν εξεγέρσεις κατά των πλούσιων γαιοκτημόνων και αριστοκρατών, με κύριο αίτημα τη διασφάλιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη. Οι πολιτικές εξελίξεις οδήγησαν σε μια ιδεολογική αναγέννηση που βρήκε την πληρέστερη έκφρασή της στον Ουτοπικό Σοσιαλισμό. Από την μελέτη του έργου του Mill, αλλά και από παραδοχές του ίδιου στην “Αυτοβιογραφία” του, διαπιστώνεται ότι ο Σοσιαλισμός άσκησε μεγάλη επίδραση στον πολιτικό του στοχασμό.

Ο Mill, παρ’ όλες τις επιφυλάξεις για το σοσιαλιστικό σύστημα διακυβέρνησης, καθώς ήταν κυρίως υποστηρικτής των συμφερόντων της αστικής τάξης, έβλεπε το σοσιαλισμό με συμπάθεια και ιδιαίτερα τα στοιχεία της κοινωνικής δικαιοσύνης, της πρόνοιας και του κοινού συμφέροντος που τον χαρακτήριζαν. Οι δυσμενείς κοινωνικές επιπτώσεις του κεφαλοκρατικού συστήματος παραγωγής στα πλαίσια του αστικού φιλελεύθερου και δημοκρατικού πολιτεύματος είχαν συμβάλει στην ενίσχυση της συμπάθειας αυτής που κατέληξε, πέρα από τα ποικίλα άρθρα στον προοδευτικό τύπο της εποχής, στο δοκίμιό του “Κεφάλαια στον Σοσιαλισμό” (1869)³⁷, όπου με συστηματικό τρόπο αναπτύσσει τα θετικά στοιχεία αλλά και τις αδυναμίες του σοσια-

³⁷ John Stuart Mill, “*Chapters on Socialism*” (1869), στο: “*The Collected Works of John Stuart Mill*”, vol. 5, ed. J.M. Robson, University of Toronto Press, Routledge and Kegan Paul, 1975.

λισμού.

Οι ουτοπικοί σοσιαλιστές, με κύριους εκπροσώπους τους Saint-Simon και Fourier στη Γαλλία, και τον Robert Owen στην Αγγλία, θεωρούσαν ότι το άδικο καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής μπορεί να βελτιωθεί με την καθιέρωση της συλλογικής ιδιοκτησίας, του δικαιώματος του συνδικαλισμού, τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας και ζωής των εργατών, προτάσεις που ασπάζεται και ο Mill τόσο στα πολιτικά όσο και στα οικονομικά του έργα. Η αδυναμία των ουτοπικών σοσιαλιστών όμως ήταν, ότι δεν είχαν υπολογίσει την ανωριμότητα της εργατικής τάξης, η οποία δεν είχε συνειδητοποιήσει τον κοινωνικό της ρόλο, τη δύναμη αλλαγής που φέρει μέσα της. Ο Mill δηλώνει emphaticά ότι η διανοητική καλλιέργεια και η πολιτική χειραφέτηση της εργατικής τάξης είναι οι όροι εγκαθίδρυσης του σοσιαλισμού, ως μορφών οικονομικής και πολιτικής συγκρότησης. Η επανάσταση από μια αμαθή και χωρίς πολιτική συνείδηση μάζα θα έφερνε μόνο αρνητικά αποτελέσματα, διότι η μάζα αυτή δε θα μπορούσε να διασφαλίσει την πολιτική σταθερότητα καθώς θα ήταν χειραγωγήσιμη³⁸.

Ο Mill τρέφει ιδιαίτερη εκτίμηση τόσο για τους Γάλλους πολιτικούς στοχαστές³⁹ όσο και για την πολιτική συνείδηση των απλών Γάλλων πολιτών. Αυτή η συ-

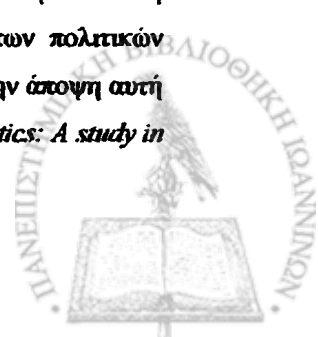
³⁸ J.S. Mill, "*Principles of Political Economy...*", ό.π., vol. 3, σσ. 758-796. Στο κεφάλαιο αυτό ο Mill κάνει προτάσεις βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου των εργατών που προσεγγίζουν την σοσιαλιστική θεωρία για την εργατική τάξη. Μερικά από τα μέτρα του Mill είναι: η συλλογική ιδιοκτησία, η σύσταση εργατικών συνδικαλιστικών και συνεταιριστικών οργανώσεων. Το πιο σημαντικό από όλα όμως είναι η διανοητική καλλιέργειά τους, διότι θα συνέβαλε στον έλεγχο των γεννήσεων. Βοηθητικό στοιχείο στον οικογενειακό προγραμματισμό είναι η πολιτική χειραφέτηση της γυναίκας, κάτι που θα ισοδυναμούσε με επανάσταση εναντίον της καθεστηκίας ηθικής.

³⁹ Φιλήμων Παιονίδης, *Φιλελεύθεροι Πολιτικοί Στοχαστές του 19^{ου} αιώνα. Ανθολόγιο Πηγών, Πανεπιστημιακές Σημειώσεις*, Α.Π.Θ., 2000, σσ. 2-6. Ιδιαίτερα χρήσιμη είναι η πορεία των φιλελεύθερων ιδεών μέσα στην ιστορία της φιλοσοφίας, έως ότου φτάσει η καλλιέργεια και η ανάπτυξη τους από τον St.Mill. Σύμφωνα με το σχεδιάγραμμα του Φ. Παιονίδη, οι επιδράσεις μεταξύ των φιλοσόφων έχουν την εξής σειρά: "Ο Humboldt ασκεί επίδραση με τον περφεξιονισμό του απευθείας στον Mill. Ο συστηματικός θαυμασμός του παρελθόντος του Constant μετατρέπεται στον Guizot σε έναν μεθοδολογικό ιστορικισμό και στον Tocqueville σε έναν μεθοδολογικό προβληματισμό που βάση του έχει την εθνολογία και την κοινωνιολογία. Ο Guizot και ο Tocqueville ασκούν σημαντική επιρροή στον J.S.Mill· ο πρώτος με την ιστορία των πολιτικών θεσμών και ο δεύτερος με την κοινωνιολογική εξήγησή τους".

μάθεια⁴⁰ προς τη Γαλλία προέρχεται αφενός από τις συνεχόμενες εξεγέρσεις των καταπιεσμένων τάξεων που αντανakλούσαν πρωτίστως την πολιτική και έπειτα την ταξική συνειδητοποίηση τους. Αφετέρου, ο γαλλικός προσανατολισμός του Mill προέρχεται από τη συμμετοχή του στο ριζοσπαστικό κόμμα που πρέσβευε απόψεις συναφείς με το γαλλικό σοσιαλισμό σε ό,τι αφορά τις εργασιακές συνθήκες. Ο Benjamin Constant αποτελεί έναν ακόμα Γάλλο στοχαστή που άσκησε επίδραση στην θεωρία του Mill για την ελευθερία. Ο Constant διαβλέπει έναν άλλο κίνδυνο παραβίασης της ατομικής και πολιτικής ελευθερίας από αυτόν των σοσιαλιστών ή των συντηρητικών, και αυτός είναι η αδιαφορία για τη συμμετοχή στη δημοκρατική διακυβέρνηση, άποψη που διατυπώνει και ο Alexis de Tocqueville στο πολύκροτο έργο του *“Η Δημοκρατία στην Αμερική”* (1835-1840).

Ο Constant, συγκρίνοντας στο δοκίμιό του *“Η Ελευθερία των αρχαίων εν συγκρίσει προς εκείνη των νεοτέρων”* (1819), την ελευθερία των αρχαίων με την ελευθερία των νεοτέρων, διαπιστώνει, ότι η τελευταία υστερεί κατά πολύ από την πρώτη. Το επιχείρημά του είναι ότι αν και η σύγχρονη ατομική ελευθερία είναι μεγαλύτερη σε σχέση με αυτή των αρχαίων, η πολιτική ελευθερία των νεοτέρων είναι μικρότερη και ποιοτικά κατώτερη. Το δρων υποκείμενο είναι απολύτως ελεύθερο να επιδιώκει την ατομική του ανεξαρτησία και να απολαμβάνει όσα αυτή του επιφέρει, να επιλέγει το πώς θα διαχειριστεί και τις πιο ασήμαντες υποθέσεις. Απεναντίας, για τα πιο σημαντικά ζητήματα που το αφορούν, ο λόγος του δεν ακούγεται πουθενά. Η δημοκρατική διακυβέρνηση είναι φαινομενική, διότι με την καθιέρωση την απόλυτης ελευθερίας στην αγορά και την εργασία, το δρων υποκείμενο ρίχνεται στο κυνήγι της εξασφάλισης των υλικών απολαύσεων παραμελώντας απόλυτα τις διανοητικές. Η ατομική ελευθερία συνεπώς συνδέεται με τη γέννηση του φαινομένου του υλικού

⁴⁰ Ο αγώνας για την ελευθερία κατά τον Mill, γνώρισε τις πιο λαμπρές του στιγμές στην Γαλλία. Αλλά και τις φορές που οι Γάλλοι επέτρεψαν απολυταρχικές κυβερνήσεις, το μετάνιωσαν με τον πιο άσχημο τρόπο και ο αγώνας τους για την ελευθερία ήταν ακόμη πιο μαζικός. Το μεγαλείο όμως των Γάλλων εντοπίζεται στην πολιτική διάνοηση που αναζητά να βρει τα αληθινά θεμέλια, τις απόλυτες αιτίες των πολιτικών πραγμάτων σε αντίθεση με την αγγλική πολιτική διάνοηση που πραγματεύεται την πολιτική με έναν τελείως διαφορετικό τρόπο. Δε διερευνά τις καθολικές αιτιακές σχέσεις των πολιτικών φαινομένων και περιορίζεται στη βραχυπρόθεσμη εξασφάλιση υλικών συμφερόντων. Την άποψη αυτή τη βρίσκουμε στο Stefan Collini-Donald Winch-John Burrow, *That noble science of politics: A study in 19th century intellectual history*, Cambridge, 1983, σ.131.

ευδαιμονισμού⁴¹. Η κρίση και η αμφισβήτηση αποδυναμώνονται, με αποτέλεσμα, ως πολίτης το δρων υποκείμενο να υιοθετεί μια α-πολιτική συμπεριφορά με όλες τις καιριες γι' αυτό αποφάσεις να λαμβάνονται ερήμην του και να μην εναντιώνεται σε αυτό. "Το άτομο είναι χαμένο μέσα στο πλήθος", άποψη που θα επαναλάβει αρκετές φορές ο Mill στα πολιτικά του έργα για να υπογραμμίσει την άδηλη περιθωριοποίηση του πολίτη ως ρυθμιστή και ελεγκτή της εξουσίας.

Η γαλλική πολιτική διανόηση ασκεί επιτροσθέτως επιρροή στον Mill μέσα από τα έργα του Guizot. Δύο απόψεις του Guizot αποκρυσταλλώνονται στη φιλοσοφία του Mill. Η πρώτη αφορά στον τρόπο πραγμάτωσης του πολιτισμού που συνίσταται στην ανταγωνιστική δράση ιδεών και ανθρώπων στην κοινωνία. Η δεύτερη σχετίζεται με το γενετικό προσδιορισμό της πολιτικής κοινότητας. Σύμφωνα με τον Guizot, ο άνθρωπος προηγήθηκε της κοινωνίας και κάθε πολιτικός θεσμός είναι το αποτέλεσμα και όχι η αιτία της κοινωνίας, άσχετα αν στο βάθος του χρόνου η κοινωνία τροποποιείται από αυτόν. Έτσι, έχουμε μια διπλή θέαση του πολιτισμού, είτε ως προϊόντος κοινωνικής προόδου, η οποία τίθεται ως ισοκατανομή των μέσων που δίνουν ισχύ και εξουσία, είτε ως καλλιέργειας του εσωτερικού κόσμου του δρώντος υποκειμένου. Το επιχείρημα της ιστορίας του Guizot μεταφέρεται από τον Mill στη συγχρονία⁴². Αυτό όμως συνιστά και το χαρακτηριστικό γνώρισμα της διανόησης του 19^{ου} αι ως προς τη μέθοδο μελέτης των κοινωνικών επιστημών.

Όσο αφορά στη θεωρία του Mill για την πολιτική ελευθερία, σημαντικότερη ήταν η επιρροή του Alexis De Tocqueville. Στο έργο του τελευταίου, "*Η Δημοκρατία*

⁴¹ Benjamin Constant, *Περί Ελευθερίας και Ελευθεριών*, εισ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, μτφ. Ελένη Κόλλια, Τάσος Δαρβέρης, Πρόλογος-Επιμ. Φιλήμων Παιονίδης, εκδ. Ζήτρος, 2000, σ. 37. Στο έργο αυτό το πρόβλημα της ελευθερίας τίθεται σε συνάρτηση με εκείνο του υλικού ευδαιμονισμού και αυτό που διαπιστώνεται είναι ότι η ελευθερία απόκτησης απεριόριστου πλούτου είναι η βάση της ψυχολογικής βίας που ασκεί η κυρίαρχη εξουσία στην αμαθή και οικονομικά άπληστη μάζα. Η βία αυτή έχει διπλό στόχο, αφενός το δημόσιο πνεύμα και αφετέρου το κοινωνικό αίσθημα. Το πρώτο καταργείται από την έλλειψη χρόνου και την υποβάθμισή του στο νου του δρώντος υποκειμένου που το απασχολούν υλικά προβλήματα και το τελευταίο αναγκαστικά από τη φυσική ανεπάρκεια των υλικών πόρων. Το δρων υποκείμενο ρίχνεται σ' ένα κινήγι πλούτου, μεγέθους που ούτε χρειάζεται αλλά ούτε και πρόκειται για χρησιμοποίησει μοιραία ο πλούτος αυτός αποσπάται από το μερίδιο πολλών άλλων δρώντων υποκειμένων, που την ίδια στιγμή της αρπαγής γίνονται εχθροί. Έτσι εξηγείται ο ατομικιστικός χαρακτήρας της πολιτικής ελευθερίας της σύγχρονης εποχής.

⁴² βλ. Φιλήμων Παιονίδης, ό.π., σσ. 5-6.

στην Αμερική” (Α΄1835, Β΄1840) γίνεται αντιληπτό ότι η “τυραννία της πλειοψηφίας” θεμελιώδης φράση της θεωρίας του Mill για την ελευθερία, έχει τις ρίζες της στον Γάλλο πολιτικό στοχαστή. Σύμφωνα με την αρχή της πλειονότητας κατά τον Tocqueville, στις δημοκρατικές κυβερνήσεις δίνεται στην πλειονότητα μια απόλυτη εξουσία που βασιζέται σε δύο ιδέες⁴³. Η μία είναι ότι η περισσότερη γνώση οφείλει να διανέμεται σε πολλά δρώντα υποκείμενα παρά σε ένα μόνο, και η δεύτερη ιδέα είναι ότι τα συμφέροντα των πολλών πρέπει να ικανοποιούνται σε μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι εκείνα των λίγων.

Με τον τρόπο αυτό όμως, τα δικαιώματα και τα συμφέροντα της μειονότητας παραγνωρίζονται και η πλειονότητα ορθώνεται σαν ένας πανίσχυρος μονάρχης. Ο Tocqueville, θεωρεί την καταπίεση και την επιρροή της πλειονότητας πολύ πιο έντονη από αυτή ενός μόνο μονάρχη, διότι είναι διανοητική και ψυχολογική, ενώ η δεύτερη είναι κυρίως φυσική. Τα δεσμά του σώματος δεν συγκρίνονται με εκείνα της ψυχής, καθώς δεν μπορούν να διεισδύσουν ούτε στη βούληση ούτε στη σκέψη. Οι απόψεις του Tocqueville αποτελούν το κεντρικό επιχείρημα του Mill στο έργο “*On Liberty*” για τον περιορισμό της εξουσίας της πλειονότητας εκφραζόμενης και ασκούμενης μέσω της κοινής γνώμης. Παράλληλα όμως με τον προβληματισμό για την καταπίεση της ατομικότητας από την κοινή γνώμη, ο Mill ποτέ δεν έπαψε να διερωτάται αν το αστικό δημοκρατικό καθεστώς διασφαλίζει τα συμφέροντα όλων των τάξεων και όχι μόνο των αστών, προτείνοντας τρόπους διακυβέρνησης που θα μείωναν την εκμετάλλευση των αδυνάτων και θα έδιναν κίνητρα στο δρων υποκείμενο επιδίωξης του κοινωνικού συμφέροντος.

1.4. Η μέθοδος του J.S. Mill

Στον τομέα της φιλοσοφικής διανόησης ο 19^{ος} αι είναι ορόσημο, διότι τότε, με τη ραγδαία ανάπτυξη των φυσικών επιστημών, οριστικοποιείται η απόσχιση της επιστήμης από τη θεολογία και τη μεταφυσική. Την ίδια πορεία ακολουθεί και η φιλοσοφία του J.S. Mill, χαρακτηριζόμενη από έναν επιστημονικό-θετικό χαρακτήρα⁴⁴. Τόσο η πολιτική όσο και η ηθική φιλοσοφία δεν έχουν στόχο τον εντοπισμό των αιώ-

⁴³ Αλέξης Ντε Τοκβύλ, *Η Δημοκρατία στην Αμερική*, ό.π. σ. 257.

⁴⁴ βλ. Ε.Π. Παπανούτσος, *Ηθική: “Η Θετική και Επιστημονική Ηθική”*, τμ Β, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1995^ς, σ. 337.

ντων απόλυτων αιτιακών σχέσεων των φαινομένων αλλά των σχετικών και παροντικών πρακτικών λύσεων. Ο πρώιμος ωφελμισμός του 18^{ου} αι με τους J.Bentham και James Mill είχε στόχο τη θεμελίωση της πολιτικής διακυβέρνησης σε αριστοί αρχές της ανθρώπινης φύσης⁴⁵. Αυτό προϋπέθετε μια σαφή και ακριβή γνώση της κοινωνικής συμπεριφοράς και ισοδυναμούσε με έναν ακραίο δογματισμό για το φιλελευθερισμό. Οι ωφελμιστές του 19^{ου}, αν και ο φιλελευθερισμός θεωρείτο αριστοί το μόνο σύστημα παράλληλης εξασφάλισης του ατομικού και κοινωνικού συμφέροντος, προχώρησαν σε μια μεθοδολογική διαφοροποίηση ως προς τον τρόπο θεώρησης του φιλελευθερισμού, η οποία εκφράστηκε στο έργο του J.S.Mill και βασίζεται στο σχετικισμό των κοινωνικών επιστημών⁴⁶.

Η επιστήμη που μελετά την κοινωνία ως στόχο έχει, παρόλο τον μικρό βαθμό βεβαιότητας των θέσεών της, τη σύλληψη και το σχεδιασμό μιας πολιτικής διακυβέρνησης για την άμεση αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων, με κυριότερο την οικονομική ανέχεια του κυρίου όγκου των εργαζομένων. Παράλληλα, τον 19^ο αι επικρατεί μια υπέρμετρη αισιοδοξία προαγωγής του ηθικού βίου και επίλυσης των καθημερινών προβλημάτων, όπως είναι οι ανειλικρινείς και ιδιοτελείς κοινωνικές σχέσεις, η μεταβλητότητα των σκοπών ζωής και η κοινωνική δυσχέρεια, από την πολιτική και ηθική φιλοσοφία. Η ηθική ωστόσο, κατά τον Mill, όπως και η πολιτική φιλοσοφία, δεν είναι επιστήμες με την ακριβή σημασία του όρου, αλλά τέχνες ή πρακτικές με κανονιστική ισχύ. Ο Mill στη "Λογική" του αναφέρει χαρακτηριστικά: "Τα ερωτήματα σχετικά με την πρακτική ηθική μοιάζουν περίπου με εκείνα του δικαστή, και εν μέρει με εκείνα που πρέπει να επιλυθούν από έναν νομοθέτη ή έναν διοικητή"⁴⁷. Το αντικείμενο⁴⁸ έρευνας της ηθικής φιλοσοφίας είναι οι κανόνες, οι υποχρεώσεις και τα

⁴⁵ Μανόλης Αγγελίδης, *Φιλελευθερισμός: Κλασικός και Νέος: Ζητήματα ασυνέχειας στο φιλελεύθερο επιχείρημα*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1993, σ. 41.

⁴⁶ Η άποψη του Mill για το σχετικισμό της κοινωνικής επιστήμης είναι χαρακτηριστική. "Οι πράξεις των ατόμων δε θα μπορούσαν να προβλεφθούν με επιστημονική ακρίβεια επειδή δεν μπορούμε να προβλέψουμε το σύνολο των συνθηκών στις οποίες εκείνα τα άτομα θα τοποθετηθούν ... Οι εντυπώσεις και οι πράξεις των ανθρώπων δεν είναι μόνο το αποτέλεσμα των παρουσών τους συνθηκών, αλλά το σύνολο αποτέλεσμα εκείνων των περιστάσεων και των χαρακτήρων των ατόμων, των παραγόντων που ρυθμίζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά, που είναι τόσο πολυάριθμοι και ποικιλόμορφοι, ώστε ποτέ να μην είναι όμοιες", J.S. Mill, "A System of Logic" (1843), ό.π., Βιβλ. VI, Κεφ. 3, §2, σσ. 846-847.

⁴⁷ J.S. Mill, "A System of Logic", ό.π., Βιβλ. VI, σ. 1154.

⁴⁸ Βλ. Ε.Π. Παπανούτσος, *Ηθική*, ό.π., σσ. 344-350.

συναισθήματα, ό,τι δηλαδή αποτελεί το περιεχόμενο της ηθικής συνείδησης. Το αντικείμενο της πολιτικής ακολούθως, είναι τα στοιχεία της κοινωνικής πραγματικότητας που ανάγονται στις επιθυμίες, τα αισθήματα και τις νοητικές δραστηριότητες του δράντος υποκειμένου.

Η αλλαγή του αντικειμένου των κοινωνικών επιστημών έθεσε το πρόβλημα της μεθόδου. Ως νέα μέθοδος της ηθικής και πολιτικής άρχισε να καθιερώνεται η γενετική ανάλυση των ψυχικών και κοινωνικών φαινομένων με εργαλειακή επιστήμη την ιστορία⁴⁹. Παράλληλα όμως εκφράστηκε μια έντονη αμφισβήτησή της από τους εκπροσώπους των παλαιότερων μεθοδολογιών, που κατέληξε σε μια διαμάχη περί της σωστής και έγκυρης μεθόδου. Οι αντιτιθέμενες απόψεις ήταν η οργανική καταγωγή της κοινωνίας, με βασική αρχή την αιώνια και αμετάβλητη φυσική τάξη των πραγμάτων, και εκείνη που πρέσβευε τον “τεχνητό” χαρακτήρα της κοινωνίας, ως προϊόν σκόπιμης ανθρώπινης παρέμβασης⁵⁰.

Η άποψη του Mill για την κατάλληλη μέθοδο έρευνας των κοινωνικών επιστημών είναι σύνθετη. Αν και αφιέρωσε το 6^ο κεφάλαιο της “Λογικής” του στον προσδιορισμό της σωστής μεθόδου των κοινωνικών και πολιτικών επιστημών, το ύστερο έργο του διαφοροποιείται μεθοδολογικά από το πρώιμο. Στα πρώτα του έργα ο Mill ακολουθεί περισσότερο την παραγωγική μέθοδο ενώ στα ύστερα έργα η μεθόδός του κλίνει προς την επαγωγή. Γεγονός παραμένει ωστόσο ότι ο Mill δεν υπήρξε συστηματικός φιλόσοφος ως προς τη μέθοδο έρευνας και τοποθετείται κριτικά απέναντι στις μεθοδολογικές αρχές των φιλοσόφων της γενιάς του αλλά και της παρελθούσας γενιάς. Αντλαμβάνεται την αδυναμία της επαγωγής στις κοινωνικές επιστήμες να καταλήγει σε ακριβή συμπεράσματα, που οφείλεται στην απροσδιοριστία των διάσπαρτων κοινωνικών δεδομένων. Από την άλλη μεριά, η παραγωγική μέθοδος αδυνατεί να παραγάγει ακριβή γνώση, διότι υπάρχει δυσκολία εντοπισμού των παραγόντων που προσδιορίζουν τη διαμόρφωση του χαρακτήρα του δράντος υποκειμένου και κατ’ επέκταση των ιστορικών συνθηκών από τις οποίες προήλθαν οι γενικοί νόμοι⁵¹.

Έτσι, προκύπτει για τον Mill το αίτημα της μικτής μεθόδου⁵² των κοινωνικών

⁴⁹ Βλ. Ε.Π. Παπανούτσος, *Ηθική*, ό.π., σσ. 351-352.

⁵⁰ Stefan Collini-Donald Winch-John Burrow, *That noble science of politics: A study in 19th-century intellectual history*, Cambridge, 1983, σ. 129.

⁵¹ Μανόλης Αγγελίδης, *Φιλελευθερισμός: Κλασικός και Νέος*, ό.π., σ. 66.

⁵² Βλ. J.S. Mill, “*A System of Logic*”, ό.π., σ. 862. Ο Mill με τον όρο «μικτή μέθοδο» εννοεί το συνδυασμό της παραγωγικής και της επαγωγικής μεθόδου.

επιστημών με τους εμπειρικούς και τους αιτιακούς ή “τελικούς” νόμους. Ο Mill υποστηρίζει, ότι οι εμπειρικοί νόμοι, λόγω της ποικιλομορφίας των κοινωνικών φαινομένων και των παραγόντων που τα προσδιορίζουν δεν είναι ακριβείς, αλλά παρέχουν γνώση σχετική και με μικρό βαθμό βεβαιότητας. Κατά τον Mill, η δομή ενός συγκεκριμένου όντος⁵³, όπως θα μπορούσε κάποιος να συλλάβει ένα μεμονωμένο κοινωνικό φαινόμενο, δεν είναι καθολική και αναγκαία αλλά επιμέρους και υποθετική. Και το πιο μικρό στοιχείο, υπάρχει η πιθανότητα, ακόμη και τυχαία, να παρεκκλίνει από τη συμπεριφορά των άλλων στοιχείων από παράγοντες που δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστούν με ακρίβεια. Η έρευνα γίνεται ακόμη πιο δύσκολη στην περίπτωση των κοινωνικών φαινομένων, διότι τα δομικά τους στοιχεία, τα δρώντα υποκειμένα, είναι πολύπλευρα και πολυσύνθετα, ταυτοχρόνως προσδιοριζόμενα από ένστικτα, λογική και συναισθήματα.

Το κοινωνικό φαινόμενο έχει λουπόν, πέρα από τους εξωτερικούς-περιβαλλοντικούς παράγοντες, και τους εσωτερικούς που δεν υπόκεινται στην καθολική αιτιότητα. Τα συστατικά στοιχεία του δρώντος υποκειμένου μπορεί, μεμονωμένα ή και σε συνδυασμό, να προκαλέσουν μια αυθόρμητη συμπεριφορά που να ανατρέψει τα προς στιγμήν δεδομένα, δίνοντας ένα νέο συμπέρασμα, που αν και αληθές, δεν μπορεί να θεωρηθεί καθολικό διότι αντιπροσωπεύει το συγκεκριμένο συνδυασμό και υπολογισμό των συγκεκριμένων εξωτερικών και εσωτερικών παραγόντων. Έχουμε συνεπώς, έναν ακραίο σχετικισμό. Ο Mill θεωρεί, ότι οι αιτιακοί ή όπως τους ονομάζει οι “τελικοί νόμοι” προσφέρουν μεγαλύτερη ακρίβεια, διότι είναι οι πραγματικές επιστημονικές αλήθειες. Τα κοινωνικά φαινόμενα είναι φυσικά και κατ’ επέκταση υπόκεινται στους φυσικούς νόμους που χαρακτηρίζονται από αιτιότητα. Η καθολική αιτιότητα δεν παραγνωρίζει την ποικιλομορφία των κοινωνικών φαινομένων, αλλά μπορεί να λειτουργεί ως συμβατικό πλαίσιο ελέγχου των επιμέρους περιπτώσεων. Με τον τρόπο αυτό, ακόμα και αν δεν ελεγχθεί η τυχαιότητα στη συμπεριφορά, μπορεί να οδηγηθούμε σε ένα συμπέρασμα αληθές και ορθό με πιθανότητα μικρής παρέκκλισης, η οποία ωστόσο δε θα είναι απαγορευτική της συνάγωγής κανόνων από το συγκεκριμένο συμπέρασμα. Η καθολική αιτιότητα, συνεπώς, είναι το αξίωμα που βοηθά στην εγκυρότητα της εμπειρικής επαγωγικής μεθόδου.

⁵³ Βλ. John Herman Randall J.R, *The Career of Philosophy: Mill and Empiricism*, Columbia University Press, N. York, 1965, σσ. 573-575.

Ωστόσο, όσο αφορά στο δρων υποκείμενο, ακόμα και στην αιτιότητα υποβόσκει υποκειμενισμό⁵⁴. Οι σχέσεις ομοιότητας και συνέχειας στη φύση μπορεί να είναι καθολικές και αναγκαίες αλλά στο δρων υποκείμενο οι ίδιες σχέσεις, ως προσδιοριστικοί όροι μεταβατικών εμπειρικών και διανοητικών αισθημάτων, δεν ισχύουν με την ίδια μορφή με αυτή που παίρνουν στη φύση, ούτε αναπτύσσονται με τον ίδιο τρόπο όπως στο φυσικό περιβάλλον. Η ίδια η αιτιότητα, δεν είναι υπερβολή να πούμε ότι παίρνει για τον Mill μια άλλη μορφή στις ανθρώπινες σχέσεις, δίνοντας την εντύπωση ότι στο κάθε δρων υποκείμενο εκφράζεται διαφορετικά. Ο Mill με τον όρο «αιτιότητα» δεν εννοεί την αιτιότητα των κοινωνικών φαινομένων αλλά την αιτιότητα της οικουμενικής πραγματικότητας νοουμένης ως φυσική τάξη του σύμπαντος. Με αυτήν την έννοια η αιτιότητα, ως θεωρητική κατασκευή δεν υπόκειται στην υποκειμενικότητα της ανθρώπινης φύσης και μπορεί να λειτουργήσει ως επαληθευτικός μηχανισμός της εμπειρίας. Μια μέθοδος όμως, στηριζόμενη αποκλειστικά σε μια θεωρητική κατασκευή θεμελιωμένη στην αιώνια και αμετάβλητη τάξη των πραγμάτων, δε θα μπορούσε να είναι έγκυρη, διότι θα παρέβλεπε τον οργανικό, εξελικτικό και δυναμικό χαρακτήρα της κοινωνίας.

Ο Mill, εξαιτίας των αδυναμιών της επαγωγικής και της παραγωγικής μεθόδου στην έρευνα των κοινωνικών επιστημών, προτείνει έναν συνδυασμό επαγωγής-παραγωγής με τα ακόλουθα στάδια εφαρμογής. Ως αφετηρία έρευνας των κοινωνικών φαινομένων θεωρούνται οι εμπειρικοί νόμοι που επαληθεύονται στους γενικούς αιτιακούς νόμους. Οι αισθήσεις με την παρατήρηση προσφέρουν το πρωτογενές υλικό της έρευνας και μας βοηθούν να καταλήξουμε στους εμπειρικούς κανόνες με βάση τη μορφή που παίρνει το υπό εξέταση φαινόμενο στην πλειονότητα των παρατηρούμενων δρώντων υποκειμένων σε μια δεδομένη κατάσταση. Στη συνέχεια τα εμπειρικά συμπεράσματά μας τα επαληθεύουμε στους καθολικούς αιτιακούς νόμους. Το ζητούμενο της επαλήθευσης αυτής είναι, αν το συγκεκριμένο φαινόμενο συμφωνεί με την πραγματικότητα και μπορεί να εκδηλωθεί με την ίδια μορφή σε άλλη περίπτωση, με διαφορετικές εξωτερικές συνθήκες. Αφού καταλήξουμε στους αιτιακούς νόμους για το συγκεκριμένο φαινόμενο, αυτούς τους επαληθεύουμε, στην ετερόκλητη εμπειρία που παίρνουμε σε μία μεμονωμένη κατάσταση⁵⁵, όπου και τα δρώντα υποκείμενα και οι συνθήκες θα διαφέρουν, δηλαδή πειραματικά.

⁵⁴ Βλ. John Herman Randall J.R, *The Career of Philosophy: Mill and Empiricism*, ό.π., σσ. 573-575.

⁵⁵ Μανόλης Αγγελίδης, *Φιλελευθερισμός: Κλασικός και Νέος*, ό.π., σ. 65.

Η παρατήρηση συμπληρώνεται με την πειραματική μέθοδο, καθώς μέσω της τελευταίας, μπορούμε να εντοπίσουμε την αιτία⁵⁶ γένεσης του φαινομένου με τη δημιουργία πληθώρας συνθηκών και παραλλαγών των φαινομένων. Ένα στοιχείο που διακρίνει τη μεθοδολογία του Mill είναι ο ατομικισμός, θεμελιωμένος στην θεώρησή του για την ανθρώπινη φύση. Το δρων υποκείμενο για τον Mill κυριαρχείται πρωτίστως από πάθη τα οποία καταπιέζονται όταν αυτό ζει σε οργανωμένη κοινωνία. Ο Mill τους φυσικούς νόμους που ισχύουν για το δρων υποκείμενο ως μονάδα τους γενικεύει και υπάγει στους τελευταίους στα κοινωνικά φαινόμενα. Αναφέρει σχετικά: “Οι νόμοι των κοινωνικών φαινομένων είναι και δεν μπορούν να είναι τίποτε άλλο από τους νόμους που προσδιορίζουν τις πράξεις και τα πάθη των ανθρώπων όταν είναι ενωμένοι στην κοινωνική κατάσταση ... Οι άνθρωποι στην κοινωνία δεν έχουν άλλες ποιότητες από εκείνες που προέρχονται και μπορεί να αποδίδονται στους νόμους των ανθρώπων ξεχωριστά”⁵⁷.

Μολονότι ο Mill αναγνωρίζει την πολυπλοκότητα των κοινωνικών φαινομένων, δε δίνει την πρέπουσα σημασία στις κοινωνικές σχέσεις καθώς είναι και αυτές μέρος του κοινωνικού όλου και μάλιστα με διαμορφωτική δύναμη τόσο απέναντι στο δρων υποκείμενο όσο απέναντι στην κοινωνία⁵⁸. Η αιτία του ατοπήματος αυτού είναι η σύλληψη της κοινωνίας ως προέκτασης του δρώντος υποκειμένου, ως οργανισμού με τα ίδια συναισθήματα, τις ίδιες επιθυμίες και την ίδια λογική με εκείνα του δρώντος υποκειμένου. Η υπόθεση της μη μεταβολής του χαρακτήρα των δρώντων υποκειμένων στα πλαίσια της κοινωνικής συμβίωσης ήταν δημοφιλής τον 19^ο αι. Οι άνθρωποι μπαίνοντας στην κοινωνία δεν γίνονται καλύτεροι, υποστήριξε μερικά χρόνια νωρίτερα ο Tocqueville, στο έργο του “*Δημοκρατία στην Αμερική*” (1840)⁵⁹.

Στο θέμα της μεθόδου, ο Mill στα πρώιμα έργα του, επηρεασμένος από τον πατέρα του και τον Bentham, ακολούθησε την παραγωγή που οδηγούσε σε μια ατομι-

⁵⁶ Βλ. Ζαν Μισέλ Μπενιέ, “Τζον Σπούαρτ Μίλλ και επαγωγή” στο: *Ιστορία της Νεωτερικής και Σύγχρονης Φιλοσοφίας, Φυσιολογίες και Έργα*, μτφ. Κωστής Παπαγιώργης, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1999, σ. 513.

⁵⁷ J.S. Mill, “*A System of Logic*”, ό.π., σ. 879.

⁵⁸ Βλ. Fred Wilson, “Mill on psychology and the moral sciences” στο: *The Cambridge Companion to Mill*, Ed. John Skorupski, Cambridge, σσ. 241-243.

⁵⁹ Πβ. Αλέξης Ντε Τοκβίλ, “*Η Δημοκρατία στην Αμερική*”, ό.π., σ. 260. “Οι άνθρωποι όταν συγκεντρώνονται, αλλάζουν χαρακτήρα; Όταν γίνονται δυνατότεροι γίνονται συνάμα και πιο υπομονετικοί στα εμπόδια; Από μέρους μου δεν μπορώ να το πιστέψω”.

κιστική σύλληψη της κοινωνίας, αφού αξιωματικά της ήταν ο άκρατος εγωισμός ως κύριο κίνητρο πράξης. Στα ώριμα έργα του ωστόσο, ο Mill διαφοροποιείται από τον κλασικό ωφελμισμό και ακολουθώντας από το μεθοδολογικό ατομικισμό, υιοθετώντας την έννοια του κοινωνικού οφέλους ως κυρίου κινήτρου της πράξης. Έτσι έγινε κυρίαρχη στη βιβλιογραφία η άποψη, ότι ο Mill δεν υπήρξε ποτέ ατομικιστής ως προς τη μέθοδο, διότι είναι γνωστή η σημασία που απέδιδε στις κάθε είδους κοινωνικές σχέσεις⁶⁰. Η πρόοδος της κοινωνίας, για τον Mill, ως απαραίτητη προϋπόθεση έχει τις συντονισμένες ενέργειες των δρώντων υποκειμένων, τη συνεργασία. Αναφέρεται χαρακτηριστικά: “Τι είναι αυτό που κάνει όλες τις κοινότητες αγρίων φτωχές και αδύναμες; Η ίδια αιτία που απέτρεψε τα λιοντάρια και τις τίγρεις να εξοντώσουν τη φυλή των ανθρώπων, η ανικανότητα της συνεργασίας ... Τα χαρακτηριστικά επομένως μιας κατάστασης υψηλού πολιτισμικού επιπέδου είναι η διάχυση της ιδιοκτησίας και της γνώσης, και η δύναμη της συνεργασίας”⁶¹. Η ικανότητα του δρώντος υποκειμένου για συνεργασία, ωστόσο, τόσο στο πρακτικό επίπεδο όσο και στο θεωρητικό, ως ανταλλαγή ιδεών, δεν πρέπει να καταργεί τη σωματική και διανοητική ελευθερία του.

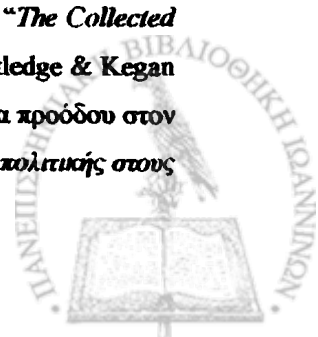
Ο Mill αγωνίστηκε για την ισοπεδωτική δύναμη της ισότητας σε μια οχλοκρατικού χαρακτήρα δημοκρατία, για την εξομοιωτική δύναμη της κοινής γνώμης μιας πλειονοτικής αλλά αμαθούς μάζας. Το πολιτικό του αίτημα, όπως προαναφέρθηκε, δεν ήταν μια κοινωνία ίσων και απομονωμένων πολιτών αλλά μια κοινωνία ελεύθερων και συνεργαζόμενων για την κοινωνική πρόοδο πολιτών. Ο Mill αναφέρει σχετικά: “Ο στόχος της βελτίωσης δεν πρέπει να συνίσταται απλώς και μόνο στο να απομονώνει τους ανθρώπους σε μια κατάσταση όπου ο ένας δε θα χρειάζεται τον άλλο αλλά να τους δίνει τις δυνατότητες να συνεργάζονται σε σχέσεις που δεν ενέχουν το στοιχείο της εξάρτησης”⁶².

Ο μεθοδολογικός προβληματισμός του Mill βρίσκει την πληρέστερη θεωρητική του έκφραση στην επιστήμη της Ηθολογίας, που αφενός θα προσέβλεπε στη

⁶⁰ Βλ. Fred Wilson, ό.π., σσ. 230-231.

⁶¹ J.S. Mill, “Civilization” (1836), στο: “*The Collected Works of John Stuart Mill*”, ed. J.M. Robson, Vol. XVIII, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1977, σσ. 122, 124.

⁶² J.S. Mill, “*Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy*” (1844) στο: “*The Collected Works of John Stuart Mill*”, ed. J.M. Robson, vol. 4, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1965, Βιβλ. IV, Κεφ. vii, §4, σ. 768. Για την κοινωνική συνεργασία ως παράγοντα προόδου στον Mill βλ. Κώστας Γράβαρης, *Εκπαίδευση και Πολιτική Οικονομία: Αρχές εκπαιδευτικής πολιτικής στους A. Smith, J.S. Mill και A. Marshall*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1994, σσ. 66-67.

χρήση ηθικών επιλογών και αφετέρου θα θεμελιώνει ηθικά την έννοια της ελευθερίας⁶³. Στη μέθοδο του Mill, η ιστορία ως εργαλειακή επιστήμη έχει σημαίνουσα θέση, διότι με βάση τη μελέτη και ανάλυση των ιστορικών γεγονότων, προδιαγράφεται ο βαθμός εξέλιξης του δρώντος υποκειμένου και της πολιτικής κοινότητας. Αυτό που ο Mill υιοθετεί από τον A.Comte είναι η έννοια της συναίνεσης (consensus)⁶⁴, ως σχέσης οικειότητας και ομοιότητας με τους άλλους. Τα κοινωνικά φαινόμενα για τον Mill συντίθενται με τρόπο που έχει τον χαρακτήρα της ανάμειξης. Το κοινωνικό προϊόν μπορεί να γεννηθεί άμεσα και χωρίς διαμεσολαβήσεις μια άλλη κοινωνική κατάσταση, χωρίς τη συνδρομή παραγόντων, προσδιοριστικών των επιμέρους κοινωνικών φαινομένων, που την αποτελούν.

Η παραπάνω διαδικασία πραγματοποιείται με τη συναίνεση-ομοιότητα των δρώντων υποκειμένων. Πρόκειται για τη μέθοδο της ιστορικής-αντεστραμμένης παραγωγής⁶⁵ εφαρμοσμένης στα σύνθετα κοινωνικά φαινόμενα. Εκεί δηλαδή που δρουν πολλές αιτίες από κοινού μπορούμε να βρούμε τους νόμους των φαινομένων, υποθέτοντας το συσχετισμό των επιμέρους αιτιών. Απόλυτη βεβαιότητα δεν μπορούμε να έχουμε, παρά μόνο ενδείξεις των κοινωνικών τάσεων καθώς ο συσχετισμός των αιτιών δεν συνιστά πάγιο κοινωνικό νόμο, αν και κατά τον Mill διαπιστώνεται βεβαιότητα συχνά και σε επιμέρους περιπτώσεις. Δεν πρέπει βέβαια να παραβλεφθεί το γεγονός, ότι η κατευθυντήρια μεθοδολογική⁶⁶ γραμμή του Mill ήταν ο αγγλικός εμπειρισμός, όπου η ιστορία νοείται διαφορετικά, ως σύνολο φαινομένων σταθερά μεταβαλλόμενων στο χώρο και χρόνο. Ο Mill απορρίπτει την ύπαρξη πάγιων κοινωνικών νόμων, αφού τόσο τα δρώντα υποκείμενα όσο και οι σχέσεις τους, δομικά στοιχεία της κοινωνίας, κατά τόπο και εποχή αλλάζουν. Ένα δεύτερο σημείο απόκλισης του Mill από τον Comte ως προς την ιστορία είναι, ότι για τον δεύτερο είναι πάγιος κοινωνικός

⁶³ Πασχάλης Κιτρομυλίδης, *Πολιτικοί στοχαστές των Νεότερων χρόνων*, εκδ. Διάπτων, 1989, σσ.154-5.

⁶⁴ Βλ. Fred Wilson, ό.π., σσ. 268-269.

⁶⁵ Βλ. Fred Wilson, ό.π., σ. 241.

⁶⁶ “Ενώ ο θετικισμός του A.Comte ενσωματώνει μεταξύ άλλων και την ιδέα που διατυπώνει ο Condorcet ... ότι πεδίο της ανθρώπινης εμπειρίας είναι η Ιστορία, ο θετικισμός του J.S. Mill αποτελεί καθαρό διάπτωμα του αγγλικού εμπειρισμού. Η ιστορία εδώ απαλείφεται και τη θέση της παίρνει η ψυχολογία που διαμεσολαβεί για την αναγωγή του κοινωνικού στο φυσιολογικό και παραπέρα στο φυσικό. Η επιστήμη της ανθρώπινης φύσης που προέταξε ο Hume, επικαθορίζει στο σύστημα του Mill τις ηθικές επιστήμες και διαμεσολαβεί τη μεθοδολογική εξομοίωσή τους με τις φυσικές επιστήμες”. Αλεξάνδρα Δεληγιώργη, *Ο Μοντερνισμός στη Σύγχρονη Φιλοσοφία: Η αναζήτηση της χαμένης ενότητας*, Εκδ. Αλεξάνδρεια, 1996¹, σ. 542, σημ. 36.

νόμος ότι η επιδίωξη του κοινού καλού είναι το ηθικό κριτήριο συμπεριφοράς και το αποφασιστικό κίνητρο του ανθρώπου⁶⁷. Αντιθέτως, ο Mill, υπό την έντονη επίδραση της εμπειρικής-συνεπειοκρατικής σχολής, αδυνατεί να δεχτεί τη συναγωγή του κριτηρίου συμπεριφοράς από το κίνητρο της ανθρώπινης πράξης.

Σύμφωνα με τον Mill, η ανθρώπινη φύση έχει ταυτόχρονα αλτρουιστικά και εγωιστικά στοιχεία. Συνεπώς, είναι αδύνατο το δρών υποκείμενο να ενεργεί αποκλειστικά με βάση ένα ηθικό κριτήριο συμπεριφοράς, όταν μάλιστα αυτό είναι εξωτερικά επιβαλλόμενο. Η ιστορία στον Mill χάνει την παντοδυναμία της ως αποκλειστική μέθοδος έρευνας, όπως ίσχυε στη σχολή του Comte, και την πρωτοκαθεδρία παίρνει η επιστήμη της ψυχολογίας. Χωρίς να παραγνωρίζεται ο ρόλος της ανθρώπινης ελευθερίας, το περιεχόμενο της ηθικής συνείδησης αντιμετωπίζεται ως τυπική λειτουργία της ψυχής που γίνεται με έναν καθορισμένο μηχανισμό⁶⁸. Η ψυχολογία βοηθά στη διερεύνηση της εγκυρότητας των εμπειρικών νόμων⁶⁹ καθώς έργο της είναι να διακρίνει ποιοι νόμοι είναι πράγματι αιτιακοί και δεν αποτελούν περιστασιακές αιτιακές γενικεύσεις.

Το πλεονέκτημα⁷⁰ του μεθοδολογικού εγχειρήματος του Mill είναι ότι υπογραμμίζει τον αναφορικό-σχετικό χαρακτήρα της κοινωνικής πραγμάτωσης, με κύριο επακόλουθο την κατάργηση του δογματισμού για τη φιλελεύθερη διακυβέρνηση. Η ελευθερία, για να πραγματωθεί, πρέπει οι σκοποί της πολιτικής κοινότητας να είναι συμβατοί με τους δικούς της. Η δημιουργία θεσμών και η θέσπιση κανόνων ηθικοπολιτικής ορθοπραξίας θα πρέπει να ακολουθείται από αμφισβήτηση για τη βελτίωσή τους. Επιπρόσθετα, μεγάλη προσφορά της μεθόδου του Mill είναι η βαρύνουσα σημασία που δίνεται στο δρών υποκείμενο ως παράγοντα κοινωνικής διαμόρφωσης, με συνέπεια τη διατύπωση αιτήματος σύλληψης και σχεδιασμού θεσμών προαγωγής της ελεύθερης ανάπτυξης του δρώντος υποκειμένου. Μια πολιτική πραγμάτωση φιλελεύθερου χαρακτήρα αποτελεί μοχλό πολιτισμού, διότι υπάρχει αμοιβαία ανταπόδοση κοινωνίας και δρώντων υποκειμένων που συντελεί στην βελτίωση των ατομικών ατελειών και την αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων, αρκεί βέβαια η ανταπόδοση αυτή να γίνεται σε κλίμα αμοιβαίου σεβασμού και ελευθερίας.

⁶⁷ Βλ. Fred Wilson, *ό.π.*, σ. 236.

⁶⁸ Βλ. Ε.Π. Παπανούτσος, *Ηθική*, *ό.π.*, σ. 362.

⁶⁹ Βλ. Fred Wilson, *ό.π.*, σσ. 240-243.

⁷⁰ Μανόλης Αγγελίδης, *ό.π.*, σσ. 72-75

II. Η έννοια της ηθικής ελευθερίας στο φιλοσοφικό στοχασμό του J.S. Mill

2.1. Η έννοια, ο χαρακτήρας και η σπουδαιότητα της ηθικής για τον Mill

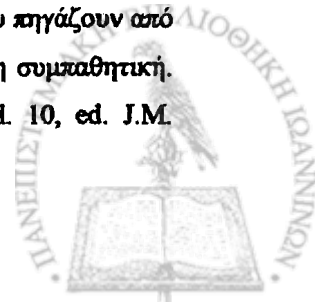
Πριν εξετάσουμε τη θέση και το ρόλο της ηθικής ελευθερίας στον ηθικό στοχασμό του Mill, κρίνεται σκόπιμο να παρατεθούν οι βασικές ηθικές του θέσεις. Καταρχήν, ο J.S. Mill δεν είναι συστηματικός φιλόσοφος και η ελευθερία έχει διάφορες αποχρώσεις και θέσεις στον ηθικό στοχασμό του. Άλλοτε εκλαμβάνεται από το φιλόσοφο ως αιτία και άλλοτε ως αποτέλεσμα της ηθικής συμπεριφοράς. Επιπλέον, η έννοια της ελευθερίας δεν είναι θεμελιώδης στην ηθική του θεωρία, όπως η αρχή της ωφελιμότητας. Επιπροσθέτως, η ελευθερία, μολονότι χαρακτηρίζει όλο το έργο του φιλοσόφου, ως θεωρία και πρακτικός κανόνας, ως έννοια, δεν έχει αναλυθεί σε κάποιο ηθικοφιλοσοφικό του έργο, παρά μόνο στο πολιτικό έργο *"On Liberty"* (1859). Τέλος, η έννοια της ηθικής ελευθερίας για τον Mill αποτελεί μέρος της τροποποίησης που έκανε στον ακραίο ωφελμισμό του J. Bentham και αποκτά άλλες διαστάσεις στη νέα ωφελμιστική ηθική. Συνεπώς, η παράθεση του βασικού ηθικού εννοιολογικού πλαισίου του στοχασμού του Mill κρίνεται σκόπιμη, προκειμένου να αναδειχθεί πληρέστερα η έννοια της ηθικής ελευθερίας, η σχέση της με τον ηθικό σκοπό της ζωής και η λειτουργία της στη νέα ωφελμιστική θεωρία.

Η ηθική, σύμφωνα με τον ορισμό που δίνει ο Mill είναι, "όχι επιστήμη αλλά τέχνη· όχι αλήθειες, αλλά κανόνες"¹. Η αξία της ηθικής έγκειται στο ότι αποτελεί έναν πρακτικό οδηγό ζωής, δηλαδή στον κανονιστικό-πρακτικό της χαρακτήρα². Η ηθική έχει φυσική αφετηρία καθώς το αντικείμενό της είναι οι νόμοι της ανθρώπινης φύσης, η οποία για τον Mill είναι πολυσύνθετη, αφού περιλαμβάνει τη λογική, τη συνείδηση, τη φαντασία και τα συμπαθητικά αισθήματα³. Χαρακτηρίζεται ως τέχνη και αντιδιαστέλλεται από την επιστήμη, λόγω της εγγενούς της αδυναμίας για αυτοθεμελιώ-

¹ John Stuart Mill, *"Essais on Some Unsettled Questions of Political Economy"* (1844) στο: *The Collected Works of John Stuart Mill*, vol. 4, ed. J.M. Robson, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1967, σσ. 319-320.

² βλ. J.S. Mill, *"Essais..."*, ό.π, σ. 30.

³ Η πολυπλοκότητα της ανθρώπινης φύσης δημιουργεί ακολούθως την ανάγκη για μια πολύπλευρη διερεύνηση της ανθρώπινης πράξης. Η τελευταία για τον Mill έχει τρεις διαστάσεις που πηγάζουν από τις τρεις διαστάσεις της ανθρώπινης φύσης και αυτές είναι η ηθική, η αισθητική και η συμπαθητική. Βλ. J.S. Mill, *"Bentham"* (1938) στο: *The Collected Works of John Stuart Mill*, vol. 10, ed. J.M. Robson, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1969, σ. 112.

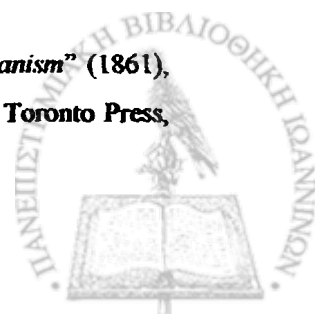
ση. Η μέθοδος της ηθικής είναι αυτή που ακολουθείται από τις άλλες επιστήμες. Ξεκινά από γενικές αρχές και θέτει σκοπούς. Οι προτάσεις για τα μέσα πραγματοποίησης του τιθέμενου σκοπού διατυπώνονται από την επιστήμη, η οποία στην περίπτωση της ηθικής είναι η ψυχολογία, με κυρίαρχη τη θεωρία του συνειρμού των παραστάσεων και των ιδεών. Οι προτάσεις της επιστήμης μετατρέπονται από θεωρητική σε πρακτική γνώση που μεταφράζεται σε κανόνες συμπεριφοράς⁴.

Η έννοια του κανόνα παίζει κυρίαρχο ρόλο στην ηθική του Mill. Ο κανόνας είναι ένα από τα στοιχεία που διακρίνουν το μετριοπαθή ωφελμισμό από τον ακραίο ηδονισμό, διότι η έννοια του κανόνα, πέρα από το ότι κατοχυρώνει την εξασφάλιση του μεγίστου ατομικού συμφέροντος, εμπεριέχει την υποχρέωση εκπλήρωσης του κοινωνικού καθήκοντος, αλλά και του δικαιώματος των άλλων να απαιτήσουν την τιμωρία του δρώντος υποκειμένου που δεν το εκπληρώσει. Κυρίως όμως, κανόνας είναι ο εσωτερικός ηθικός νόμος που ωθεί το δρων υποκείμενο στην κατάπιξη των παθών και στην υιοθέτηση ανιδιοτελούς συμπεριφοράς. Κανόνας λοιπόν, για τον Mill δεν είναι μόνο οι νομικές ρυθμίσεις που εξασφαλίζουν τα ατομικά υλικά συμφέροντα, αλλά και η συνείδηση, ως οδηγός ζωής και μέσο απόκτησης του κοινού συμφέροντος.

Ως προς την έννοια του συμφέροντος, ο Mill είναι ιδιαίτερα προσεκτικός, διότι το συμφέρον αποτελούσε μία από την κύρια αιτία επίκρισης του ωφελμισμού. Για το εγωιστικό συμφέρον ο φιλόσοφος χρησιμοποιεί τον όρο σκοπιμότητα (*expediency*)⁵ ενώ για το καλώς νοούμενο ή ανιδιοτελές συμφέρον χρησιμοποιεί τον όρο συμφέρον (*interest*). Η παραπάνω εννοιολογική διευκρίνιση είναι αναγκαία, διότι ο ύψιστος σκοπός της ζωής, σύμφωνα με την ηθική θεωρία του Mill, είναι η ευδαιμονία, που αποτυπώνεται στη θεμελιώδη αρχή του ωφελμισμού, την ωφελιμότητα ή την αρχή της μέγιστης ευτυχίας για το μέγιστο αριθμό ανθρώπων. Ο ευδαιμονισμός της ηθικής του Mill, δεν αποτελεί ένα υποβιβαστικό για το δρων υποκείμενο στοιχείο ή έναν

⁴ Ο πρακτικός-κανονιστικός χαρακτήρας της ηθικής θεμελιώνεται στην κοινωνική ζωή του δρώντος υποκειμένου, που δημιουργεί την ανάγκη εξασφάλισης της βεβαιότητας για την ακίνδυνη και ευεργετική συμπεριφορά των άλλων. Μόνο σε αυτή τη βάση μπορούν να δομηθούν ισχυροί και ελκρινείς δεσμοί συνεργασίας και αλληλεγγύης. Βλ. John Stuart Mill, "A System of Logic Ratiocinative and Inductive" (1843) στο: *The Collected Works of John Stuart Mill*, vol. 2, ed. J.M. Robson, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1974, σσ. 1154-1155.

⁵ Για τη διάκριση του ηθικού από το αιχλό συμφέρον, βλ. John Stuart Mill, "Utilitarianism" (1861), στο: *The Collected Works of John Stuart Mill*, vol. 10, ed. J.M. Robson, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1969, σσ. 223-246.

παράγοντα πολιτισμικής στασιμότητας, αλλά στοιχείο προόδου. Μέσα από ένα κανονιστικό πλαίσιο τα δρώντα υποκείμενα υποβάλλονται στην επιδίωξη μιας ευτυχίας που δε λειτουργεί παρασιτικά για τα συμφέροντα των άλλων και δεν οδηγεί σε αυτοκαταστροφή από την αφιέρωση δυνάμεων στην απόκτηση μιας πρόσκαιρης ή περιττής ηδονής. Παράλληλα, ο ευδαιμονισμός της ηθικής του Mill, δεν είναι δογματικός, με την έννοια ότι προβάλλει ως ηθικά ορθά, συγκεκριμένες αρχές συμπεριφοράς και στόχους. Ο Mill δεν είναι μονιστής⁶, καθώς αυτό που χαρακτηρίζει την ηθική του σκέψη είναι μια δυνατότητα ηθικής εξέλιξης, που προϋποθέτει έναν πλουραλισμό κανόνων και σκοπών.

Ως προς τις ηθικές αρχές, ο Mill τονίζει την αναγκαιότητα ύπαρξης μιας θεωρίας ευέλικτης και ευμετάβλητης στις ιστορικές συνθήκες και συμβατής με την πολυπλοκότητα του δρώντος υποκειμένου. Η μεταβολή και η πολυπλοκότητα είναι δύο παράγοντες που επιτάσσουν την ύπαρξη δευτερευουσών αρχών με καθοδηγητικό ρόλο στις περιπτώσεις που η θεμελιώδης αρχή θα ήταν ανεφάρμοστη ή δε θα είχε τα καλύτερα δυνατά αποτελέσματα. Η ευτυχία ως σκοπός ζωής, ούτε νοείται ως μία και μοναδική ούτε όμως και προδιαγράφεται μόνο ένας τρόπος απόκτησής της. Το πιο σημαντικό στοιχείο είναι ότι αναγνωρίζεται από τον Mill ως σκοπός ζωής και κάποιο άλλο στοιχείο πέρα από την ευτυχία, όπως είναι η αρετή ή κάποιο ιδανικό⁸, όπως η ελευθερία, που έχει αξία αυτό καθ' αυτό. Η ηθική του Mill είναι ρεαλιστική, καθώς συνυπολογίζει πέρα από την ποικιλομορφία της ανθρώπινης φύσης και τη σπουδαιότητα της ανθρώπινης επιλογής. Για τους παραπάνω λόγους, τέλος, η ηθική του Mill, με το πνεύμα προοδευτικότητας και ελευθεροφροσύνης που τη χαρακτηρίζει είναι διαχρονική, καθώς έχει τη δυνατότητα προσαρμογής στις εκάστοτε ιστορικές συνθήκες.

⁶ Βλ. J.S.Mill, "Utilitarianism", ό.π., σ. 225.

⁷ Βλ. J.S.Mill, "Utilitarianism", ό.π., σ. 225.

⁸ Βλ. J.S.Mill, "Bentham", ό.π., σσ. 95-96.

2.2. Οι τροποποιήσεις του Mill στην ηθική θεωρία του ορθόδοξου ή κλασικού ωφελισμού

Το κύριο χαρακτηριστικό της ηθικής θεωρίας του Mill είναι ο αναβαθμιστικός της χαρακτήρας. Ο Mill emphaticά δηλώνει στα κύρια ηθικοφιλοσοφικά του έργα ότι ο σκοπός του ήταν να διασώσει τον ωφελισμό από τις επικρίσεις για τον ακραίο ηδονισμό του⁹. Ο φιλόσοφος, έχοντας επίγνωση του εγωιστικού χαρακτήρα¹⁰ του ορθόδοξου ωφελισμού του δασκάλου και μέντορά του J. Bentham, που θεωρεί ότι το κύριο κίνητρο της συμπεριφοράς είναι το εγωιστικό συμφέρον, ως μεγιστοποίηση της ατομικής ηδονής, αναλαμβάνει το δύσκολο έργο να τον αναβαθμίσει, κάνοντας τροποποιήσεις στα βασικά και επιμέρους στοιχεία του.

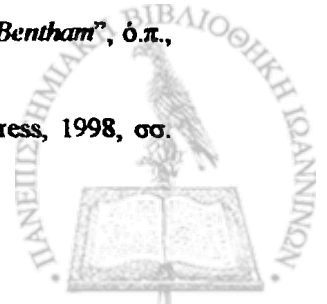
Καταρχήν, αυτό που αλλάζει ο Mill στην ηθική του κλασικού ή ορθόδοξου ωφελισμού είναι η φύση του αγαθού¹¹. Η μονομερής, αισθησιοκρατική προσέγγιση του αγαθού αντικαθίσταται από μια πολύπλευρη. Το αγαθό ή διαφορετικά αυτό που έχει ηθική αυταξία, δε βρίσκεται στην αίσθηση της ηδονής ή της ευδαιμονίας, αλλά σε πιο περίπλοκες καταστάσεις, που περιλαμβάνουν τόσο τις αισθηματικές όσο και τις διανοητικές εμπειρίες. Ο συνδυασμός αυτών των εμπειριών αποτυπώνεται στο νου και παράγεται μια πολύπλοκη κατάσταση, που έχει αξία αυτή καθ' αυτή, ως σύνολο, και όχι μόνο ένα μέρος της που είναι η εμπειρία. Ο Mill αυτό το θεμελιώνει στην σύνθετη εικόνα που έχει για το ηθικό υποκειμένο, ως όντος με ιδιότητες και συναισθήματα που πηγάζουν από τα ζωώδη ένστικτα αλλά και από το νου του.

Η περίπλοκη φύση του ηθικού υποκειμένου οδηγεί στην σύλληψη μιας ευδαιμονίας σύνθετης, τόσο ως προς το περιεχόμενο όσο και ως προς τους τρόπους απόκτησής της. Στο σημείο αυτό ο Mill αντικαθιστά το ηδονιστικό κριτήριο για την απόκτηση της ευδαιμονίας με τις αξιολογικές εκτιμήσεις των ανεπτυγμένων λογικά και ηθικά υποκειμένων για τις ευχάριστες στιγμές και πράξεις. Αυτό όμως έχει δύο προϋποθέσεις. Για να διατυπωθούν ηθικές κρίσεις, θα έπρεπε να υπάρχει ένα αντικεί-

⁹ Τα επικριτικά επιχειρήματα για τον ωφελισμό και μια προσπάθεια ανασκευής τους πραγματοποιείται από τον Mill στο: J.S. Mill, "Utilitarianism", ό.π., σσ. 209-227.

¹⁰ Για τα μειονεκτήματα και τις αδυναμίες της μενθαμικής ηθικής (μονομερής αντιμετώπιση της ανθρώπινης φύσης, δογματισμός, υποτίμηση φαντασίας και αισθητικής) βλ. J.S. Mill, "Bentham", ό.π., σσ. 112-113.

¹¹ Βλ. John Skorupski, *The Cambridge Companion to Mill*, Cambridge University Press, 1998, σσ. 256-261.

μενο που να επιδέχεται διαφοροποιήσεις και ταξινομήσεις. Επιπλέον, τα δρώντα υποκείμενα που θα διαμορφώσουν μια ηθική κρίση θα έπρεπε να έχουν συγκεκριμένες ικανότητες για να θεωρηθεί η γνώμη τους αξιόπιστη και αντικειμενική.

Ως προς την πρώτη ανάγκη, ο Mill εισήγαγε τη θεωρία της ποιοτικής διάκρισης των ηδονών σε ανώτερες και κατώτερες, με βάση τις ικανότητες που χρησιμοποιεί το δρων υποκείμενο στην απόκτησή τους αλλά και τα χαρακτηριστικά που έχουν αυτές οι ίδιες. Ο Mill ακολουθεί το γενικό πλαίσιο της ευδαιμονιστικής ηθικής της αρχαιότητας¹². Οι ηδονές για τους μεγαλύτερους φιλοσόφους δεν απορρίπτονται συλλήβδην, αλλά θεωρούνται συστατικά της ευδαιμονίας. Οι περιορισμοί που τίθενται στην απόλαυση των ηδονών αφορούν στην προέλευσή τους και την σχέση τους με τις αρετές. Κατά κανόνα, οι σωματικές ηδονές απορρίπτονται και ως αποκλειστικά μέσα για την απόκτηση της ευδαιμονίας αλλά και ως κάτι που έχει ηθική αυταξία. Οι διανοητικές ηδονές από όλους τους φιλοσόφους, με εξαίρεση τους ακραίους ηδονιστές, αξιολογούνται ως ανώτερες από τις σωματικές, επειδή είναι διαρκέστερες από τις σωματικές, υφίστανται χωρίς την ανάμειξη της λύπης ή άλλων στοιχείων και έχουν τον σκοπό μέσα τους.

Ο J. Bentham, ως εκπρόσωπος του ορθόδοξου ωφελμισμού, έθεσε μόνο ποσοτικά κριτήρια αξιολόγησης των ηδονών και αυτά ήταν η ένταση και τη διάρκεια. Ο Mill δεν καταργεί αυτά τα κριτήρια αλλά σε αυτά προσθέτει και ποιοτικά κριτήρια. Υπάρχει κατά τον Mill ένα σύνολο χαρακτηριστικών που δεν περιλαμβάνει μόνο τις ιδιότητες της ηδονής, αλλά και στοιχεία που ανήκουν στη μακροπρόθεσμη επίδραση των ηδονών στο υποκείμενο που τις βιώνει. Διαμορφώνεται λοιπόν μια θεωρητική κατασκευή ηθικής αξιολόγησης των ηδονών πιο αναβαθμισμένη από εκείνη του Ben-

¹² Η θεωρία για την ηδονή και τη διάκριση των ηδονών αναπτύσσεται από τον Πλάτωνα στο διάλογο *Φίληβος* (*Η περί Ηδονής, Ηθικός*) και ιδιαίτερα στα χωρία (50a-b, 51a-b), όπου ο Σωκράτης υποστηρίζει ότι η ευτυχισμένη ζωή δεν μπορεί να είναι μια ζωή μόνο με φρόνηση και χωρίς ηδονή. Ωστόσο, ο αρχαίος σοφός δεν αποδέχεται άκριτα τις ηδονές ως μέσα απόκτησης της ευδαιμονίας, όπως κάνει για τη φρόνηση. Κάνει μια αξιολογική διάκριση των ηδονών σε καθαρές και μωκτές, από τις οποίες οι πρώτες είναι ανώτερες, διότι έχουν το άφθαρτο στοιχείο της φρόνησης και ο λόγος ύπαρξής τους βρίσκεται μέσα τους. Η αντίστοιχη θεωρία αναπτύσσεται από τον Αριστοτέλη στο 10^ο κεφ. των *Ηθικών Νικομαχείων*. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι ακόμη και στον *Επίκουρο*, όπου η ηδονή ανάγεται σε σκοπό ζωής, γίνεται η διευκρίνιση στην *Επιστολή του Προς Μενοικέα*, 131: 8, ότι δεν εννοείται η σωματική αλλά η πνευματική ηδονή που πηγάζει από τη φρόνηση (νήφων λογισμός). Παρόμοια και ο Mill δίνει μια διανοητική χροιά στην ευδαιμονία όταν χαρακτηρίζει τις διανοητικές ηδονές ανώτερες από τις σωματικές. Βλ. σχετικά J.S. Mill, "*Utilitarianism*", ό.π., σσ. 213-214.

tham, διότι συνυπολογίζει στην ηθική αξιολόγηση των ηδονών και κατ' επέκταση της ευτυχίας, τη ζώδη και τη λογική φύση ηθικού υποκειμένου, την ποσότητα των ηδονών και την ποιότητά τους.

Η ποιοτική αναβάθμιση των ηδονών από μόνη της ωστόσο, δεν οδηγεί στην ποιοτική αναβάθμιση του κλασικού ωφελμισμού. Η δεύτερη προϋπόθεση είναι η διαμόρφωση των ηθικών υποκειμένων. Ηθικά είναι τα υποκείμενα που έχουν τη μεγαλύτερη ευτυχία, διότι γνωρίζουν τον τρόπο πραγματοποίησης του κύριου σκοπού της ζωής, άρα είναι και τα πιο κατάλληλα στη διαμόρφωση κρίσεων για τις ηδονές και για κάθε άλλο μέσο απόκτησης της ευτυχίας. Για τον Mill, μόνο κάποιος που έχει εμπειρία της ευδαιμονίας και της ζωής χωρίς αυτή είναι ικανός να κρίνει, να συγκρίνει και να υπολογίζει την ηθική αξία των ευχάριστων στιγμών. Διότι το δρων υποκείμενο, αν δε συμμετέχει στην ηθική ζωή, δεν μπορεί να βρει σημείο οικειότητας με την ηθική πράξη και δεν μπορεί να την αναγνωρίσει ώστε να είναι σε θέση να την αξιολογήσει ως ανώτερη από την πράξη που δεν ακολουθεί το συγκεκριμένο ηθικό πρότυπο.

Τίθεται συνεπώς το ζήτημα της εννοιολογικής διασαφήνισης των όρων ηθικοί κριτές. Ποιά είναι εκείνα τα στοιχεία που καθιστούν ένα δρων υποκείμενο ικανό να διαμορφώνει ηθικές κρίσεις; Ο Mill κατηγορηματικά δηλώνει ότι τα κριτήρια αυτά είναι η εμπειρία της ευτυχίας και της δυστυχίας και η ικανότητα του δρώντος υποκειμένου να τις αναγνωρίσει και να τις κρίνει. Αυτό όμως προϋποθέτει τη διανοητική και ηθική τελείωση, μέσω της οποίας οι ζητούμενες ικανότητες αποκτούν την πληρέστερη μορφή τους. Η διανοητική και ηθική ανάπτυξη¹³ κατά τον Mill, ξεκινά από την πρόωπη παιδική ηλικία, όπου το δρων υποκείμενο μαθαίνει κατά την κοινωνικοποίησή του, την άμεση εξάρτησή του από τους άλλους για την ευτυχή διαβίωσή του. Η συνειδητοποίηση της εξάρτησης από τους άλλους για την ευτυχία μας και της ανάγκης να έχουμε φιλικές σχέσεις μαζί τους, δημιουργεί τη συναισθηματική ανάγκη της επιδοκμασίας μας από μέρους τους, που όταν αυτή καλλιεργείται συστηματικά, κάνει την εμφάνισή της και σε περιπτώσεις που δεν συντρέχει η επιδίωξη κάποιου εγωιστικού στόχου και γίνεται μόνιμο χαρακτηριστικό της προσωπικότητάς μας.

Η συμπάθεια και η ανιδιοτέλεια του δρώντος υποκειμένου, μετά την αγωγή από τους γονείς και τις εμπειρίες από το οικογενειακό περιβάλλον, κατά τη διάρκεια

¹³ Βλ. John Skorupski, *The Cambridge Companion to Mill*, 6.π., σσ. 273-278.

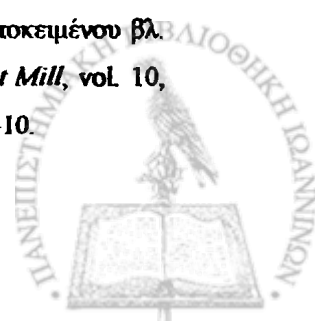
της συστηματικής εκπαίδευσης¹⁴ καλλιεργείται και διαδραματίζει το σημαντικότερο ρόλο στην ηθική διαμόρφωσή του. Αυτή είναι και η κύρια αιτία που ο Mill υποστηρίζει emphaticά τη μέθοδο εκπαίδευσης που ευνοεί την κριτική ανάλυση και τον αναστοχασμό, κυρίως όμως την αμφισβήτηση των παραδεδομένων γνώσεων. Για τον Mill, η ηθική διάπλαση του δρώντος υποκειμένου συνεχίζεται και στα ώριμα χρόνια της ζωής του με την αυτοκαλλιέργεια ή αυτομόρφωση¹⁵, που ξεκινά από τη στιγμή που αναλαμβάνει την επιβίωσή του με την εργασία του, συνεχίζεται όταν συμμετέχει στις υποθέσεις που το αφορούν και κορυφώνεται όταν ελέγχει την πολιτική εξουσία μέσω της άσκησης των πολιτικών του δικαιωμάτων, με κύριο το δικαίωμα της ψήφου.

Κανείς δεν αμφισβητεί τη σπουδαιότητα της γονικής αγωγής, της θεσμικής εκπαίδευσης και της συμμετοχής στα κοινά στην πραγματοποίηση της διανοητικής και ηθικής ανάπτυξης του δρώντος υποκειμένου. Αυτή η ανάπτυξη όμως, δεν συνεπάγεται αυταπόδεικτα ότι το δρων υποκείμενο έχει διαμορφώσει μια ηθική συνείδηση και μια αντίστοιχα μόνιμη ηθική συμπεριφορά, πολύ περισσότερο ότι έχει αποκτήσει στο μέγιστο βαθμό την ευτυχία, επιλέγοντας τις κατάλληλες ηδονές για την απόκτησή της και απορρίπτοντας παράλληλα τις αντίστοιχες που δεν οδηγούν σε αυτή. Αυτό είναι από τα σημεία όπου η ηθική θεωρία του Mill παρουσιάζει αδυναμία θεμελίωσης, προερχόμενης κυρίως από το γεγονός ότι ταυτίζονται υπόδηλα η γνώση ηθικών αρχών με την ανιδιοτελή πράξη.

Ο Mill, έκανε μια προσπάθεια να καλύψει αυτή την αδυναμία της ηθικής του θεωρίας, με την προσθήκη σε αυτή της έννοιας της ελευθερίας. Όπως μπορεί να διαπιστώσει κανείς από τη μελέτη των πολιτικών του κυρίως έργων, αυτό που κάνει μια πράξη ηθικά αξιόλογη είναι το γεγονός ότι το ηθικό υποκείμενο, με εφόδια τα κοινωνικά αισθήματα και την κρίση του, την επέλεξε ελεύθερα. Αυτή η συνειδητοποίηση, ότι κάποιος ενεργεί με βάση τα πιστεύω του και όχι από εξωτερικές επιταγές, είναι που διαμορφώνει τις ηθικές συνειδήσεις. Οι καταναγκασμοί παντός είδους αποτρέπουν την πραγματοποίηση των επιβλαβών πράξεων, αλλά δε διαμορφώνουν ηθικούς χαρακτήρες, διότι οι καταναγκασμοί δεν μπορούν να εισχωρήσουν

¹⁴ Για την απεριόριστη θύγαμη της εκπαίδευσης στην ηθική διάπλαση του δρώντος υποκειμένου βλ. J.S. Mill, "Three Essays on Religion" (1874), στο: *The Collected Works of John Stuart Mill*, vol. 10, ed. J.M. Robson, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1969, σσ. 408-410.

¹⁵ Βλ. J.S. Mill, "Bentham", ό.π., σ. 98.

μόνυμα στον εσωτερικό κόσμο του ηθικού υποκειμένου ώστε να τον τροποποιήσουν. Ο εσωτερικός κόσμος για τον Mill μεταβάλλεται από την ελευθερία πειραματισμών σε πρακτικό επίπεδο και την ελευθερία αμφισβήτησης σε θεωρητικό. Το εγχείρημα του Mill με την προσθήκη της ελευθερίας για τη θεμελίωση της ηθικής του θεωρίας δεν στερείται αδυναμιών, αλλά αποτελεί μια γενναία προσπάθεια, που έδωσε μια ποιοτική διάσταση στον επικριμένο ως τότε ωφελμισμό.

2.3. Η εννοιολογική οροθέτηση της ηθικής ελευθερίας

Η έννοια της ελευθερίας στον ηθικό στοχασμό του J.S. Mill, ή αλλιώς η ηθική ελευθερία, αναπτύσσεται διεξοδικά στο έργο του "*A System of Logic*"¹ (1843), αναδεικνύεται όμως και σε άλλα του έργα, όπως το ώριμο ηθικό του έργο "*Utilitarianism*"² (1861) και το "*An Examination of Sir William Hamilton's Philosophy*"³ (1865). Η ηθική ελευθερία ορίζεται από τον Mill στη "*Λογική*" του ως εξής: "Και πράγματι, αν το εξετάσουμε στενά, θα βρούμε ότι αυτό το αίσθημα, το να είμαστε ικανοί να τροποποιήσουμε το χαρακτήρα μας, εάν θέλουμε, είναι αυτό καθ' αυτό το αίσθημα της ηθικής ελευθερίας του οποίου έχουμε συνείδηση ... Είναι ασφαλώς αναγκαίο, για να καταστήσουμε τη συνείδηση της ελευθερίας μας πλήρη, να έχουμε πετύχει να κάνουμε το χαρακτήρα μας αυτό που επιχειρήσαμε να τον κάνουμε ... Συνεπώς λέγεται, και δικαιολογημένα, ότι κανένα άλλο, παρά ένα άτομο επαβεβαιωμένης αρετής, είναι απόλυτα ελεύθερο"⁴. Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι ο Mill δε χρησιμοποιεί έναν, αλλά τρεις αλληλοεξαρτώμενους και αλληλοσυμπληρωματικούς ορισμούς της ηθικής ελευθερίας. Ο καθένας από τους ορισμούς καλύπτει μια διαφορετική πλευρά της ανθρώπινης φύσης και προσδίδει σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθ-

¹ John Stuart Mill, "*A System of Logic*", βιβλ. VI, κεφ. ii, στο: *The Collected Works of John Stuart Mill*, Vol. VIII, επιμ. J.M. Robson, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1974, σσ. 836-843.

² John Stuart Mill, "*Utilitarianism*", κεφ. III, IV, στο: *The Collected Works of John Stuart Mill*, Vol. X, επιμ. J.M. Robson, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1969, σσ. 227-233, 234-239.

³ John Stuart Mill, "*An Examination of Sir William Hamilton's Philosophy*", κεφ. XXVI, στο: *The Collected Works of John Stuart Mill*, Vol. IX, επιμ. J.M. Robson, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1979, σσ. 437-469.

⁴ Βλ. J.S. Mill, "*A System of Logic*", ό.π., σ. 841.

μό⁵ ηθική και λογική πληρότητα στην ηθική ελευθερία, ανάλογα με τη δυσκολία και το βαθμό απόκτησής της

2.3.1. Πρώτος ορισμός της ηθικής ελευθερίας-η ηθική ελευθερία ως συνείδηση

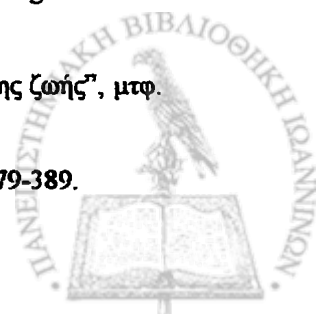
Σύμφωνα με τον πρώτο ορισμό της ηθικής ελευθερίας, κάποιος είναι ηθικά ελεύθερος αν έχει συνείδηση του αισθήματος της ελευθερίας του. Η ηθική ελευθερία ως συνείδηση, αναγκαίο όρο απόκτησής της έχει τη γνώση, που δεν είναι μια καθολική έννοια, κάτι αφηρημένο, αλλά εμπειρική και επαγωγική, καθώς βασίζεται στο αίσθημα που το ηθικό υποκείμενο νιώθει σε μια συγκεκριμένη περίπτωση. Ο Mill είναι διαμετρικά αντίθετος τόσο με τον γαλλικό ιδεαλισμό όσο και με τον γερμανικό μεταφυσικό στοχασμό⁶. Μπορεί να αναγνωρίζει περισσότερο από τους κλασικούς ωφελμιστές το ρόλο της διάνοιας στη διαμόρφωση των ηθικών κρίσεων και ακολουθώντας της ηθικής συμπεριφοράς, ωστόσο η εμπειρία, ως ελεύθερος πειραματισμός, δίνει το πρωτογενές υλικό για οποιαδήποτε νοητική λειτουργία.

Με τον όρο «ελεύθερο πειραματισμό»⁷ ο Mill εννοεί την αυθόρμητη αντίδραση του δράντος υποκειμένου σε ένα ερέθισμα. Αν η αντίδραση αυτή οδηγεί σε θετικά για το υποκείμενο αποτελέσματα επανάλαμβάνεται και αν οδηγεί σε αρνητικά αποσωβείται. Αξίζει στο σημείο αυτό να διευκρινιστεί ότι θετικά αποτελέσματα για το δρών υποκείμενο κατά τον Mill δεν μπορούν να προκύψουν αν η πράξη είναι ιδιοτελής και προκαλεί την κοινωνική δυσμένεια. Η αποδοχή και επιδοκιμασία των άλλων είναι βασική συναισθηματική ανάγκη και η ικανοποίησή της έχει πρωτεύοντα ρόλο στην πραγμάτωση της ατομικής ευτυχίας. Κατά τον τρόπο αυτό λοιπόν, το δρών υποκείμενο μετατρέπεται μια αρχικώς αυθόρμητη και τυχαίως ανιδιοτελή συμπεριφορά σε σκόπιμη και προγραμματισμένη. Το ίδιο μπορεί να πραγματοποιηθεί με την παρατήρηση του πειραματισμού τρίτων προσώπων, στην οποία επενεργεί ο μηχανισμός της μίμησης και της ταύτισης. Το γεγονός ότι η καθημερινή ζωή για τον Mill είναι

⁵ Μια τεκμηριωμένη ανάλυση των ορισμών του Mill για την ηθική ελευθερία την οποία αξιοποιώ στην παρούσα εργασία είναι του G.W. Smith, "The Logic of John Stuart Mill on Freedom", *Political Studies*, 1980, σσ. 238-252, στο: *John Stuart Mill: Critical Assessments*, vol.1, John Cunningham Wood, Routledge, London, 1991, 1988¹, σσ. 534, 543-546.

⁶ Isaiah Berlin, *Τέσσερα Δοκίμια για την ελευθερία: "Ο John Stuart Mill και οι σκοποί της ζωής"*, μτφ. Γιάννης Παπαδημητρίου, εκδ. Scripta, Αθήνα, 2001, σσ. 362-363.

⁷ Για την έννοια του πειραματισμού βλ. J.S. Mill, "A System of Logic", vol. 7, ό.π., σσ. 379-389.

μεθοδολογικό εργαλείο, τον ώθησε να θέσει ως πρώτο βήμα στη μέθοδο έρευνας των κοινωνικών επιστημών την παρατήρηση των κοινωνικών εμπειριών που θα δώσει τους σχετικούς αλλά επιστημονικά αξιοποιήσιμους εμπειρικούς νόμους.

Η εμπειρική προέλευση της ηθικής πράξης ώθησε τον Mill να υποστηρίζει εμφατικά την εμπειρική προέλευση της συνείδησης και της γνώσης γενικότερα. Στο έργο "*An Examination of Sir William Hamilton's Philosophy*", ο Mill υποστηρίζει ότι "η συνείδηση δεν είναι προφητική. Έχουμε συνείδηση αυτού που υπάρχει και όχι αυτού που θα υπάρξει ή μπορεί να υπάρξει. Ποτέ δεν ξέρουμε αν μπορούμε να κάνουμε κάτι αν δεν το έχουμε ήδη κάνει ή κάτι ίσο και παρόμοιο μ' αυτό ... Η αλήθεια της συνείδησης δεν ξεπερνά, αλλά εξαρτάται από την εμπειρία. Εάν η επανομαζόμενη συνείδηση των δυνατοτήτων μας δεν πηγάζει από την εμπειρία, είναι μια ψευδαισθήση. Δεν έχει καμιά αξιοπιστία, παρά μόνο ως ερμηνεία της εμπειρίας, και αν είναι μια ψευδής ερμηνεία, πρέπει να εκδιωχθεί"⁸. Στον "Οφελιμισμό" του ο Mill αναφέρει παρόμοια ότι "η συνείδηση δε θα υπήρχε στο νου, αν δεν είχε τις ρίζες τις έξω από αυτόν"⁹. Η σύλληψη της ηθικής ελευθερίας ως εσωτερικού ηθικού νόμου την καθιστά προσιτή σε όλα τα δρώντα υποκείμενα, διότι η βάση της είναι η συνείδηση, το υποκειμενικό ηθικό αίσθημα θεμελιωμένο στο κοινωνικό αίσθημα.

Κάθε δρων υποκείμενο που ζει στα πλαίσια μιας κοινωνίας νιώθει την ανάγκη να ενωθεί με τους ομοίους του, όχι μόνο με την έννοια της σωματικής αλλά και της συναισθηματικής επαφής. Η ανάγκη της επίδοκμασίας από τους άλλους είναι που ωθεί το δρων υποκείμενο να ενώσει τα συμφέροντά του με τα δικά τους¹⁰. Η κοινωνικότητα δεν είναι έμφυτη, διότι εμφανίζεται με τη δημιουργία της κοινωνίας. Ωστόσο, όλοι μπορούν να την αποκτήσουν, αφού το δρων υποκείμενο από τη στιγμή της γέννησης και ανάπτυξης του σε μια κοινωνία, έχει το κοινωνικό αίσθημα, που δημιουργείται από τις αποτυπωμένες εξωτερικές εμπειρίες στο νου. Η μετάβαση από την ακοινωνική στην κοινωνική κατάσταση δεν έγινε τεχνητά αλλά φυσικά, και η τεκμηρίωση που παραθέτει ο Mill θυμίζει την αντίστοιχη του Αριστοτέλη στο Γ' των "*Πολιτικών*", ότι το δρων υποκείμενο είναι από τη φύση του προικισμένο να διαβιοί σε πολιτειακώς οργανωμένη κοινωνία και αυτό που ζει εκτός αυτής, είναι υπεράνθρωπος ή υπάνθρωπος. Για τον Mill παρόμοια, το κοινωνικό αίσθημα είναι φυσικό, όχι

⁸ Βλ. J.S. Mill, "An Examination ...", ό.π., σ. 449.

⁹ Βλ. J.S. Mill, "Utilitarianism", ό.π., σ. 229.

¹⁰ Βλ. J.S. Mill, "Utilitarianism", ό.π., σσ. 230-233.

με την έννοια ότι είναι εγγεγραμμένο στο γενετικό υλικό του δρώντος υποκειμένου, αλλά με την έννοια ότι το αίσθημα αυτό δεν είναι αντίθετο με τη φύση του, κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα της οποίας είναι η συμπάθεια, η βάση του κοινωνικού αισθήματος.

Η συμπάθεια κατά τον Mill είναι η αίσθηση ενότητας με τους άλλους τόσο σε σωματικό όσο σε συναισθηματικό επίπεδο. Η συμπάθεια είναι οι αυθόρμητες και λεπτές εκείνες ευαισθησίες του δρώντος υποκειμένου, όπως ο οίκτος μπροστά σε κάποιον άνθρωπο που υποφέρει, η χαρά στη θέα της γέννησης ενός άγνωστου σε μας ανθρώπου. Τα συμπαθητικά αισθήματα ωστόσο από μόνα τους δεν επαρκούν για τη δημιουργία του κοινωνικού αισθήματος, ως καταπίεση των εγωιστικών επιθυμιών και υιοθέτηση μιας ανιδιοτελούς συμπεριφοράς, καθώς και στο προκοινωνικό ακόμη στάδιο θα υπήρχε συστηματική συνεργασία των ανθρώπων και πολιτισμός. Απαραίτητος όρος λοιπόν, για τη δημιουργία του κοινωνικού αισθήματος, είναι, πέρα από τη συμπάθεια, η διανοητική ανάπτυξη του δρώντος υποκειμένου ως συνειδητοποίηση της εγγενούς αδυναμίας του για επιβίωση χωρίς τη βοήθεια των άλλων. Η ασφάλεια και η αυτάρκεια είναι το καλώς νοούμενο συμφέρον, που συνδυαζόμενο με τη συμπάθεια, ωθεί το δρων υποκείμενο να νιώθει και ακολούθως να συμπεριφέρεται ως κοινωνικό ον.

Η φυσική καταγωγή του κοινωνικού αισθήματος το κάνει καθολικό. Αυτό όμως που διαφέρει ανάμεσα σε διαφορετικά δρώντα υποκείμενα δεν είναι η ύπαρξη του κοινωνικού αισθήματος, αλλά ο βαθμός συνειδητοποίησής του, η κατανόηση και η αναγνώριση της αξίας του. Το κοινωνικό αίσθημα αν και αναγκαίο, δεν αποτελεί επαρκή συνθήκη για την υιοθέτηση μιας ανιδιοτελούς συμπεριφοράς. Η πρακτική αξία της συνειδητοποίησης του κοινωνικού αισθήματος βρίσκεται στην πληρέστερη έκφρασή της στην καθημερινή ζωή. Η παραβατικότητα ή ακόμα η αδιαφορία για τον συνάνθρωπο είναι ένα από τα μόνιμα χαρακτηριστικά της ζωής, επειδή ακριβώς η συνειδητοποίηση αυτού του κοινωνικού αισθήματος λείπει. Η ανάπτυξη της διανοητικής ικανότητας του δρώντος υποκειμένου, προκειμένου το τελευταίο να συλλάβει τον κοινωνικό του ρόλο, πραγματοποιείται με την παιδεία. Η παιδεία ωστόσο, ως εξωτερικός παράγοντας ηθικής διάπλασης δεν επαρκεί ώστε δρων υποκείμενο να κατανίξει τα πάθη του και να λειτουργεί με γνώμονα το κοινό συμφέρον. Απαραίτητη προϋπόθεση είναι η προσπάθεια του ίδιου του υποκειμένου, ο διάλογος με τον εαυτό, η διανοητική άσκηση.

Στο έργο "*An Examination of Sir William Hamilton's Philosophy*", ο Mill περι-

γράφει το μηχανισμό της άσκησης αυτής ως εσωτερική-ψυχολογική σύγκρουση αρετών παθών. Αναφέρει χαρακτηριστικά: “Όταν αντιστέκομαι σε μια εμπειρία, τότε έχω συνείδηση του γεγονότος ότι κάνω μια προσπάθεια ... αν ο πειρασμός δήρκεσε πολύ ή αν έχω αντισταθεί στην ισχυρή βούληση κάποιου άλλου, είμαι διανοητικά τόσο εξαντλημένος, όπως ύστερα από μια άσκηση”¹¹, “ ... αυτή η περίεργη διανοητική και φυσική κατάσταση, ονομάζεται σύγκρουση συναισθημάτων ... η συνείδηση της προσπάθειας ... είναι αυτή η κατάσταση σύγκρουσης ... η σύγκρουση είναι μεταξύ εμένα και του εαυτού μου· ανάμεσα (για παράδειγμα) σε εμένα που επιθυμώ μια ηδονή και του εαυτού μου που αυτοκατηγορείται”¹². “Συμβαίνει, επειδή αυτή η κατάσταση του νου είναι πιθανή στην ανθρώπινη φύση, οι άνθρωποι να είναι ικανοί για αυτοκυβέρνηση”¹³. Όπως έχει ήδη αναφερθεί στο μεθοδολογικό προσανατολισμό του Mill, η ηθική ως τέχνη δεν έχει δυνατότητα θεμελίωσης, και για το λόγο αυτό δανείζεται μηχανισμούς από την επιστήμη της ψυχολογίας. Έτσι όμως το ηθικό ανάγεται στο φυσικό και αποκτά έναν υποκειμενικό-σχετικιστικό χαρακτήρα, με αποτέλεσμα να μην έχει κανονιστική ισχύ.

2.3.2. Ο δεύτερος ορισμός της ηθικής ελευθερίας-η ηθική ελευθερία ως άσκηση

Ο Mill, ωστόσο, πιστός στο συνέπειοκρατικό ωφελμισμό, δεν μπορεί να ικανοποιήσει την αξίωσή του για ηθική ελευθερία αποκλειστικά στην συνείδηση των διανοητικών δυνατοτήτων του υποκειμένου, ούτε ακόμη και στη νοητική εξάσκησή τους. Έτσι, διατυπώνει το δεύτερο ορισμό της ηθικής ελευθερίας, σύμφωνα με τον οποίο η ηθική ελευθερία ταυτίζεται με την τροποποίηση του ανθρώπινου χαρακτήρα, ώστε αυτός να έχει ως πρακτική βάση τη διαμορφωμένη ηθική συνείδηση. Μπορεί το δρων υποκείμενο να έχει επίγνωση των δυνατοτήτων του να αλλάξει το χαρακτήρα του και να κάνει πράξη τη γνώση αυτή, όμως χωρίς το επιτυχημένο αποτέλεσμα των προσπαθειών του, δεν μπορούμε να πούμε ότι έχουμε ηθική ελευθερία, διότι αυτό δε θα ήταν εμπειρικά παρατηρήσιμο και μετρήσιμο.

Η θεώρηση του Mill για την ηθική ελευθερία θα τοποθετούνταν στον ιδεαλιστικό χώρο των κινήτρων και των αιτιών, κάτι που θα ερχόταν σε άμεση αντίθεση με

¹¹ Βλ. J.S. Mill, “An Examination ...”, ό.π., σσ. 451-452.

¹² Βλ. J.S. Mill, “An Examination ...”, ό.π., σ. 452.

¹³ Βλ. J.S. Mill, “An Examination ...”, ό.π., σ. 453.

τις εμπειρικές επαγωγικές αρχές του. Χωρίς εμπειρικά μετρήσιμα αποτελέσματα η ωφελμιστική θεώρηση της ηθικής ελευθερίας θα κατέρρευε. Δεν μπορούν, παρά μόνο από τις μεμονωμένες περιπτώσεις να προκύψουν γενικεύσεις, και από αυτές, ωφελμιστικά ηθικά κριτήρια, τα οποία θα είναι κατευθυντήρια του ηθικού καθήκοντος¹⁴. Για τον Mill, η ηθική αποτελεί τέχνη και ως τέτοια, δεν έχει να κάνει με αλήθειες αλλά με κανόνες και η αξία της έγκειται στον πρακτικό-κανονιστικό της χαρακτήρα. Η ηθική ελευθερία ακολούθως, χωρίς να χάνει την αυταξία της, για να αποτελεί πρακτικό οδηγό ζωής, δεν πρέπει να περιορίζεται στο χώρο του υποσυνείδητου, διότι από το χώρο αυτό, δεν μπορούν να προκύψουν κανόνες.

Στον “Ωφελιμισμῶ” του ο Mill αποσαφηνίζει το συνεπειοκρατικό χαρακτήρα του ωφελιμισμού λέγοντας ότι “η ηθικότητα της πράξης εξαρτάται αποκλειστικά από την πρόθεση, η οποία συνιστά το αντικείμενο της ανθρώπινης βούλησης. Όμως το κίνητρο, που είναι το αίσθημα που ωθεί το δρών υποκείμενο να θέλει να κάνει κάτι, όταν δεν προκαλεί καμιά διαφορά στην πράξη, δεν έχει καμιά αξία για την ηθική, μολονότι δημιουργεί μια μεγάλη διαφορά στην ηθική εκτίμηση του υποκειμένου”¹⁵. Παρόλο τον πραξιακό προσανατολισμό της ηθικής του Mill, αναγνωρίζεται από τον ίδιο η αξία του ηθικού αισθήματος ως κινήτρου πράξης. Ωστόσο, η αξία αυτή έχει τόση σπουδαιότητα όσο και μια ιδέα. Εδώ βρίσκεται και η μεγάλη αδυναμία του Mill να αντιληφθεί τη σημασία της σχέσης νόησης, αισθήματος και πράξης. Αντιμετωπίζει την πράξη αποσπασματικά και ανάλογα με τα αποτελέσματά της, προσπαθεί αφού την αξιολογήσει, να αντλήσει από αυτή έναν πρακτικό κανόνα.

Η ηθική συμπεριφορά όμως για να είναι μόνιμη, δεν μπορεί να στηρίζεται μόνο σε κανόνες, διότι αυτοί δεν εισδύουν στον εσωτερικό κόσμο του δρώντος υποκειμένου και δεν μπορούν να τροποποιήσουν το χαρακτήρα του. Επιπρόσθετα, δεν μπορεί για κάθε περίπτωση να υπάρχει συγκεκριμένος κανόνας, με αποτέλεσμα σε περιπτώσεις που δεν εμπίπτουν σε κάποιον κανόνα να προκαλείται σύγχυση αναφορικά με την συμπεριφορά που πρέπει το δρών υποκείμενο να ακολουθήσει. Κυρίως όμως, οι κανόνες θεμελιώνονται στην κοινωνική ευημερία και όχι στην προσωπικότητα του δρώντος υποκειμένου. Οι κανόνες στηρίζονται στις εμπειρίες των άλλων και θεωρούνται καταναγκασμός. Αντίθετα, το ηθικό κίνητρο, όντας στοιχείο του ίδιου του δρώντος υποκειμένου, γάρα προϊόν δικής του ελεύθερης και συνειδητοποιημένης επι-

¹⁴Βλ. J.S. Mill, “An Examination ...”, ό.π., σ. 453.

¹⁵Βλ. J.S. Mill, “Utilitarianism”, ό.π., σ. 219.

λογής, έχει από τη φύση του τη διάρκεια και την σταθερότητα που πρέπει να χαρακτηρίζουν την ηθική συμπεριφορά. Αυτή τη λειτουργία του κινήτρου ο Mill αδυνατεί να την αντιληφθεί, με αποτέλεσμα η ηθική του θεωρία να μην μπορεί να αποκτήσει την καθολική πρακτική διάσταση που επιθυμούσε να της δώσει.

2.3.3. Ο τρίτος ορισμός της ηθικής ελευθερίας-ηθική ελευθερία ως αρετή

Η ηθική ελευθερία για να έχει κανονιστική και δεσμευτική ισχύ, έχει ανάγκη από έναν άλλον ορισμό, τον οποίο ο Mill ενσωμάτωσε στους αρχικούς ορισμούς της ηθικής ελευθερίας, ως ηθικής συνείδησης και πράξης, της πρώτης έκδοσης της “Λογικής” (1948¹) του, μετά από χρονικό διάστημα είκοσι ετών. Ο πρόσθετος ορισμός είναι ο εξής: “μόνο ένα άτομο επιβεβαιωμένης αρετής είναι πραγματικά ελεύθερο”¹⁶. Ο Mill συναισθάνθηκε την αδυναμία του δεύτερου ορισμού, ότι η πραγματοποίηση μιας ηθικής πράξης δεν σημαίνει καταναγκαστικά ότι η πράξη αυτή θα επαναλαμβάνεται και πολύ περισσότερο, δεν σημαίνει ότι το δρων υποκείμενο αυτό στο μέλλον θα εκδηλώνει μόνιμα ανιδιοτελή συμπεριφορά. Η έλλειψη ηθικής ελευθερίας δεν οφείλεται τόσο στην ανυπαρξία ηθικών κανόνων, όσο στην επικράτηση των παθών επί των συμπαθητικών αισθημάτων και της λογικής. Για το λόγο αυτό, ο Mill προσέθεσε στους όρους απόκτησης της ηθικής ελευθερίας την αρετή, και μάλιστα την επιβεβαιωμένη αρετή. Αυτό σημαίνει ότι η ηθική ελευθερία ταυτίζεται με τη σταθερή και επιτυχημένη αντίσταση στις κακές συνήθειες, με την απόλυτη υποταγή των εγωιστικών ενστίκτων και των παθών στη λογική.

Η κυριαρχία πάνω στα πάθη μας για κάποιους μελετητές θυμίζει το Καντιανό ιδανικό της ελευθερίας¹⁷ ως ηθική αυτονομία για το οποίο ο Mill έτρεφε συμπάθεια¹⁸. Ωστόσο, η ηθική ελευθερία για τον Mill, όσο και αν είναι σπουδαία ως ιδέα, στην πράξη αποτελεί ένα μέσο για την επιδίωξη της ευτυχίας. Αντίθετα στον Kant η ελευθερία αποτελεί αυτοσκοπό: “Με την ιδέα της ελευθερίας συνδέεται αδιαχώριστα η έννοια της αυτονομίας, και με αυτήν συνδέεται το καθολικό αξίωμα της ηθικότητας το οποίο ιδεατά είναι θεμέλιο των πράξεων όλων των έλλογων όντων, όπως ακριβώς

¹⁶ Βλ. J.S. Mill, “*A System of Logic*”, ό.π., σ. 841.

¹⁷ Βλ. G.W. Smith, “*The Logic of John Stuart Mill on Freedom*”, ό.π., σ. 546.

¹⁸ Βλ. J.S. Mill, “*Utilitarianism*”, ό.π., σ. 207.

ο φυσικός νόμος είναι θεμέλιο όλων των φαινομένων”¹⁹. Η ελευθερία για τον Mill έχει πρακτικό ρόλο και μπορεί να κατακτηθεί μέσω σωματικής και διανοητικής εμπειρίας. Για τον Kant, η ελευθερία δεν είναι δυνατό ούτε να εννοιολογηθεί ούτε να κατανοηθεί, καθώς δεν είναι εμπειρική έννοια. Ο Kant αναφέρει χαρακτηριστικά: “όταν σκεφτόμαστε τον εαυτό μας ελεύθερο, τον μεταθέτουμε σε έναν ανώτερο κόσμο: γινόμαστε μέλη του νοητού κόσμου, αποδεχόμαστε την αυτονομία της θέλησης και μαζί της την ηθικότητα ως επακόλουθο”²⁰.

Μια άλλη διαφορά μεταξύ των δύο φιλοσόφων ως προς την έννοια της ηθικής ελευθερίας, που αντανακλά τις διαφορετικές οντολογικές και γνωσιοθεωρητικές τους απόψεις είναι, ότι ο Kant θεωρεί ως όρο επίλυσης του ηθικού προβλήματος και παράλληλα του προβλήματος της ελευθερίας την υπόθεση ύπαρξης του υπεραισθητού νοητού κόσμου, ως άμεσου νομοθέτη της θέλησης του δρώντος υποκειμένου²¹. Κατά τον Kant, ο άνθρωπος ως νοών υποκείμενο πρέπει να υποτάσσεται στις προσταγές του νόμου του νοητού κόσμου, δηλαδή στον καθαρό λόγο που εκφράζει το νόμο αυτό με την ιδέα της ελευθερίας. Ο Mill αντίθετα, ως συνεπής εμπειριστής, αρνείται την ύπαρξη του υπεραισθητού κόσμου και των καθολικών ηθικών νόμων. Θεωρεί ότι η ηθική συνείδηση είναι εμπειρική και αποκτάται με την προσωπική άσκηση.

Με αυτό το οντολογικό και γνωσιολογικό πλαίσιο ωστόσο, ο Mill δεν μπορεί να παρουσιάσει τον τρόπο με τον οποίο η αρετή θα μπορούσε να αποτελέσει τη σταθερή και αμετάβλητη πρόθεση κάθε δρώντος υποκειμένου, θα μπορούσε να εξαλείψει την αδυσώπητη εκμετάλλευση του ανθρώπου από άνθρωπο, να επιβάλει μια ανιδιοτελή συμπεριφορά και να ωθήσει έτσι το δρων υποκείμενο στην κατάκτηση της ηθικής του ελευθερίας. Παρόλα αυτά, διατυπώνει τον τρίτο ορισμό της ηθικής ελευθερίας ως αρετή. Η αδυναμία συνεπώς του Mill, ως προς τον τρίτο ορισμό της ηθικής ελευθερίας ως αρετής είναι, ότι δεν έχει το απαιτούμενο μεταφυσικό επινόημα (όπως ο Kant χρησιμοποιεί την κατηγορική προσταγή) για να στηριχθεί, και όλη η ναυτουραλιστική προσέγγιση της ηθικής ελευθερίας πέφτει στο κενό²².

¹⁹ Immanuel Kant, “*Τα Θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών*” (1785), εισ. μτφ. σχολ. Γιάννης Τζαβάρας, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1984, σσ. 115, 116.

²⁰ I. Kant, “*Τα Θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών*”, ό.π., σσ. 110.

²¹ Εμμανουήλ Καντ, *Η Ηθική Φιλοσοφία*, επιμ. Ν.Δ. Κορκοφίγκας, εκδ. Τυπογραφεία Κ.Σ. Παπαδογιάννη, Αθήνα, 1937, σσ. 104-105.

²² Βλ. G.W. Smith, “*The Logic of John Stuart Mill on Freedom*”, ό.π., σ. 546.

2.4. Φιλοσοφική θεμελίωση της ηθικής ελευθερίας

Παρόλο που ο Mill δεν είναι συστηματικός φιλόσοφος και η θεωρία του για την ηθική ελευθερία παρουσιάζει σημαντικά κενά, θα επιχειρήσω, εξετάζοντας κριτικά το έργο του, μια φιλοσοφική θεμελίωση της έννοιας της ηθικής ελευθερίας. Καταρχήν, ο Mill θεμελιώνει την ηθική ελευθερία ανθρωπολογικά. Βασική θέση του είναι ότι το δρων υποκείμενο, ον με εξελικτική φύση, έχει τη χαρακτηριστική για το είδος του δυνατότητα αυτοβελτίωσης και τελειοποίησης, που πηγάζει από το γεγονός ότι αφενός έχει εσωτερικές ευαισθησίες και αφετέρου λογική. Οι ευαισθησίες αυτές, όπως τις ονομάζει ο Mill με τον όρο “susceptibilities”, είναι το φυσικό απόθεμα των αισθημάτων από τα οποία θα προκύψουν με εξάσκηση τα ηθικά συναισθήματα. Το φυσικό αυτό απόθεμα δυνάμεων είναι τόσο σημαντικό που όταν λείπει “ο άνθρωπος έχει τόσο χαρακτήρα όσο και μια ατμομηχανή”²³.

Με τον όρο “ευαισθησίες”, ο Mill εννοεί τις ποιότητες του δρώντος υποκειμένου που δεν έχουν καμία σχέση με τη ζωώδη φύση του και κατ’ επέκταση με το εγωιστικό συμφέρον. Τέτοιες ποιότητες είναι η αγαλλίαση που νιώθει το δρων υποκείμενο μπροστά σε ένα έργο τέχνης, ακόμα και αν δεν έχει ιδέα από καλλιτεχνική τεχνοτροπία, η δυσφορία στη θέα της βίας και της αταξίας, η χαρά με την ευτυχία των άλλων και η λύπη για τη δυστυχία τους. Η ηθική ελευθερία, ως επίκτητο ηθικό αίσθημα, έχει ως πρωταρχικά της στοιχεία αυτές τις εσωτερικές ευαισθησίες που είναι έμφυτες, όπως και ο εγωισμός. Αυτές οι ευαισθησίες ωθούν το δρων υποκείμενο στην επαθυμία της τάξης και της αρμονίας τόσο στον εαυτό του όσο και στους γύρω του. Οι ευαισθησίες λειτουργούν αντισταθμιστικά στα πάθη, άρα συντελούν στην κατάκτηση της ηθικής του ελευθερίας.

Το δρων υποκείμενο επιπλέον έχει λογική που δεν είναι έμφυτη αλλά φυσική, με την έννοια ότι έχει, λόγω της νοημοσύνης του, τη δυνατότητα σκέψης και λόγου και ακολούθως πολύπλοκων διανοητικών πράξεων. Όπως αναφέρει ο Mill, το δρων υποκείμενο “μπορεί να χρησιμοποιήσει την παρατήρηση για να δει, τη δικαιολόγηση και την κρίση για να προβλέψει, τη δραστηριότητα για συγκέντρωση υλικού, για απόφαση, τη διακριτικότητα στην απόφασή του, και όταν έχει αποφασίσει, τη σταθε-

²³ Βλ. John Stuart Mill, “On Liberty” (1859), κεφ. III, στο: *The Collected Works of John Stuart Mill*, Vol. XVIII, επιμ. J.M. Robson, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1977, σ. 264.

ρότητα και τον αυτοέλεγχο για να διατηρήσει την απόφασή του²⁴. “Κυρίως όμως, είναι προνόμιο και κατάλληλη κατάσταση του ανθρώπου, στην ωριμότητα των ικανοτήτων του, να χρησιμοποιεί και να ερμηνεύει την εμπειρία με το δικό του τρόπο. Και είναι δικό του θέμα να βρει ποιο μέρος της καταγεγραμμένης εμπειρίας είναι εφαρμόσιμο στις δικές του καταστάσεις και εμπειρία²⁵. Το δρῶν υποκείμενο από την καθημερινή ζωή, τους πειραματισμούς του και τις αντιδράσεις των άλλων στη συμπεριφορά του, είναι σε θέση να διαμορφώσει με τέτοιο τρόπο το χαρακτήρα του, ώστε να εξασφαλίζει τη μέγιστη γι’ αυτό ευτυχία. Από την εμπειρία μαθαίνει ότι τα πάθη ζημιώνουν την ευτυχία του, διότι δεν μπορεί να εξασφαλίσει τη συνεργασία των άλλων για να επιτύχει τους στόχους του. Προκειμένου λοιπόν να εξασφαλίσει την ευμενή προαίρεση των άλλων απέναντί του, καταπνίγει τα πάθη του. Από την άποψη αυτή, η λογική είναι συστατικό της ηθικής ελευθερίας.

Με βάση τα παραπάνω, το δρῶν υποκείμενο έχει την εσωτερική ενέργεια για αυτοβελτίωση, νοουμένη ως κατάπνιξη των παθών με προσωπική άσκηση. Η εσωτερική ενέργεια περιλαμβάνει τις εσωτερικές ποιότητες που ταυτίζονται με τα ευγενή και αλτρουιστικά στοιχεία της φύσης του και αποτελούν το πρωτογενές υλικό για την ηθική του διαμόρφωση, αρχικώς μέσα από τυχαίες και έπειτα επαναλαμβανόμενες, ως συνήθεια, κοινωνικές πράξεις. Παράλληλα, το δρῶν υποκείμενο έχει λογική, που περιλαμβάνει όλες τις διανοητικές ικανότητες να υποτάξει την ηθική του διάπλαση στην επίτευξη της ευδαιμονίας του. Το πρωτογενές αλτρουιστικό υλικό του δρώντος υποκειμένου και η λογική συνδυαζόμενα, δημιουργούν τις κατάλληλες προϋποθέσεις αυτογνωσίας, συνειδητοποίησης αδυναμιών και ελλείψεων, και ανάληψης προσπάθειας για αυτοβελτίωση. Αυτό είναι το ρομαντικό ιδεώδες της ηθικής ελευθερίας ως αυτοπραγμάτωσης του ανθρώπου, που νοείται ως πραγματοποίηση των σκοπών που δόθηκαν στο δρῶν υποκείμενο από τη φύση και η τελειοποίηση τους.

Η αυτοπραγμάτωση του δρώντος υποκειμένου επιτυγχάνεται, όχι τόσο με την ηθική διαπαιδαγώγηση που επιβάλλεται από το οικογενειακό περιβάλλον και τους θεσμούς, όπως η εκπαίδευση, όσο με την προσωπική προσπάθεια. Η αυτοπραγμάτωση προϋποθέτει την ελεύθερη ανάπτυξη του δρώντος υποκειμένου και ο Mill τη δίνει παραστατικά με την παρακάτω εικόνα του δέντρου: “Η ανθρώπινη φύση δεν είναι μηχανή για να κατασκευαστεί με βάση ένα μοντέλο και να καθοριστεί να επιτελέσει

²⁴ Βλ. J.S. Mill, “On Liberty”, ό.π., σσ. 262-263.

²⁵ Βλ. J.S. Mill, “On Liberty”, ό.π., σ. 262.

ακριβώς την εργασία για την οποία υποδείχτηκε· αλλά ένα δέντρο, που απαιτεί να μεγαλώσει και να αναπτυχθεί προς όλες τις κατευθύνσεις, σύμφωνα με την τάση των εσωτερικών του δυνάμεων, που το κάνουν να είναι ένα ζωντανό ον²⁶. Η ανάπτυξη όμως του δρώντος υποκειμένου, δεν σημαίνει αυτομάτως βελτίωση, καθώς η τελευταία προϋποθέτει τη διανοητική και σωματική άσκηση προκειμένου το υποκείμενο να αποβάλει τα πάθη του. Βελτίωση είναι η καθημερινή συνομιλία με τον εαυτό και η αντίσταση στα εγωιστικά ένστικτα. Η θεωρία του Mill για τη θεμελίωση της ηθικής ελευθερίας στη φύση του δρώντος υποκειμένου είναι ιδεαλιστική, διότι θεωρεί ως δεδομένη την αγαθή προαίρεση και προεξοφλεί αυταπόδεικτα την επικράτηση των συμπαθητικών αισθημάτων στη σύγκρουσή τους με τα εγωιστικά.

Η ανθρωπολογική θεώρηση του Mill ωστόσο, δεν περιλαμβάνει μόνο τη διακήρυξη των ηθικών δυνατοτήτων της ανθρώπινης φύσης. Οι εμπειρικές καταβολές της φιλοσοφίας του και ειδικότερα, η επαγωγική λογική του, θέτουν περιορισμούς στο δρων υποκείμενο, χωρίς βέβαια να καταργούν τη δυνατότητα της ηθικής του ελευθερίας. Το δρων υποκείμενο μπορεί το ίδιο εύκολα να ευεργετήσει όσο και να βλάψει, και ένα από τα στοιχεία που το βοηθούν στη λήψη ηθικών επιλογών είναι η πρόβλεψη. Το δρων υποκείμενο είναι ενταγμένο στο φυσικό κόσμο και το ίδιο ως έμβιο ον είναι αναπόσπαστο μέρος του. Πλαισιώνεται από φαινόμενα ομοιόμορφης τάξης και προβλέψιμα. Το γεγονός ότι υπάρχει στο φυσικό κόσμο όπου το δρων υποκείμενο ζει πρόβλεψη²⁷, δε σημαίνει ότι καταργείται το αίσθημα ελευθερίας του. Η προβλεψιμότητα δεν είναι τίποτε άλλο παρά η γνώση των καταστάσεων και των ανθρώπων που πιθανόν να σχετίζονται με αυτές. Είναι η γνώση των σχέσεων των επιμέρους αιτιών και των συνεπειών των γεγονότων.

Ο Mill, υιοθετώντας τελεολογικές αντιλήψεις, υποστηρίζει ότι η γνώση των επιμέρους αιτιών και συνεπειών των γεγονότων δεν αποτελεί κατάργηση της ηθικής ελευθερίας, διότι αποκτάται από τον δρων υποκείμενο για να κάνει χρήση²⁸ της ελευθερίας του προς όφελός του. Η πρόβλεψη είναι μέσο για να προστατευτεί το δρων υποκείμενο εκ των προτέρων από τη δυσμένεια των άλλων και να εξασφαλίσει τα ευ-

²⁶ Βλ. J.S. Mill, "On Liberty", ό.π., σ. 263.

²⁷ Για τη χρησιμότητα της πρόβλεψης στο δρων υποκείμενο και ειδικότερα για την πρόβλεψη ως όρο κοινωνικής συνοχής και αυτοκαλλιέργειας βλ. Ryan Alan, *The Philosophy of John Stuart Mill: "Freedom in a determined world"*, Macmillan, 1970, σ. 108.

²⁸ Βλ. J.S. Mill, "A System of Logic", ό.π., σσ. 837-838.

μενή αισθήματά τους. Με την προοπτική των συνεπειών των πράξεών του, το δρων υποκείμενο μπορεί να αποτιμήσει αν η συγκεκριμένη πράξη οδηγεί στη μεγιστοποίηση της ευτυχίας του ή προσφέρει μια πρόσκαιρη ηδονή που συνεπάγεται μακροπρόθεσμα μεγαλύτερη λύπη. Ο σχεδιασμός της ζωής με βάση τα λογικά δεδομένα που συλλέγουμε από την καθημερινή εμπειρία, δεν είναι κατάργηση της ηθικής μας ελευθερίας, διότι ο υπολογισμός των συνεπειών λειτουργεί ανασταλτικά στην πραγματοποίηση μιας εγωιστικής και επιβλαβούς για εμάς τους ίδους και τους άλλους συμπεριφορά. Η προβλεψιμότητα, λοιπόν, είναι ένα εργαλείο του δρώντος υποκειμένου, που βοηθά στην πραγματοποίηση της ηθικής του ελευθερίας και δεν αποτελεί μέσο κατάργησής της.

Ένα δεύτερο στοιχείο της φυσικής αφετηρίας της ηθικής ελευθερίας είναι η εξάρτηση της επιβίωσης του δρώντος υποκειμένου από την ικανοποίηση συγκεκριμένων αναγκών. Ο Mill θεωρεί ότι το δρων υποκείμενο είναι εξαρτημένο από αναγκαίες αιτίες, οι οποίες προέρχονται από τις βιολογικές ανάγκες. Οι ανθρώπινες πράξεις αντίθετα, που αφορούν την ηθική, δεν εξαρτώνται από τα βιολογικά αίτια δράσης, αλλά από τα λογικά. Τα λογικά αίτια, ακόμα και αν διακρίνονται από ομοιομορφία και σταθερότητα, προσφέροντας κάποιο είδος πρόβλεψης, δεν είναι αναγκαία. Υπάρχει η πιθανότητα της αλληλοεπίδρασης με άλλους παράγοντες, όπως η τυχαιότητα ή η απροσδιοριστία, που θα έδινε στην πράξη ένα τελείως διαφορετικό αποτέλεσμα. Κυρίως όμως, η μη αναγκαιότητα των αιτιών της ανθρώπινης πράξης οφείλεται στο γεγονός ότι το δρων υποκείμενο μπορεί να τα ελέγξει και να τα τροποποιήσει μέσω της βούλησής του²⁹.

Η παραπάνω θεώρηση του Mill για τη δυνατότητα ηθικής ελευθερίας σε έναν κόσμο αιτιοκρατικά δομημένο, υποδηλώνει ένα δεύτερο είδος σχέσης του δρώντος υποκειμένου με τη φύση, όπου το δρων υποκείμενο έχει ενεργητικό ρόλο του και η φύση αποτελεί το αντικείμενο τροποποίησής του. Η σχέση αυτή, που αποτελεί την ανθρωπολογική βάση της θεωρίας του Mill για την ηθική ελευθερία, θεμελιώνεται στον νόμο του συνειρμού³⁰ των ιδεών. Μια αυθόρμητη πράξη για το φιλόσοφο απλλάσσεται από τα εγωιστικά της κίνητρα όταν μετατραπεί σε λελογισμένη πράξη. Το δρων υποκείμενο εξ αρχής κινείται από τις αποστροφές και τις προτιμήσεις του.

²⁹ Βλ. J.S. Mill, "A System of Logic", ό.π., σ. 839.

³⁰ Η θεωρία του συνειρμού των ιδεών αναπτύσσεται από τον Mill στον "Ωφελιμοσμό" και τη "Λογική" του. Βλ. αντίστοιχα σσ. 237-239 και σσ. 842-843.

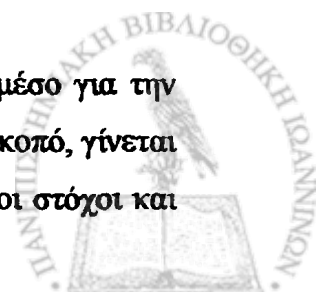

Το ελατήριω της πράξης είναι η αναζήτηση της ηδονής και η αποφυγή του πόνου. Η πράξη που επιδιώκεται συχνότερα είναι αυτή για την οποία το δρων υποκείμενο έχει την ανάμνηση της εντονότερης ηδονής. Επειδή όμως το δρων υποκείμενο έχει συνδέσει στο νου του την πράξη ως αιτία και την ηδονή ως αποτέλεσμα, η επιθυμία της πράξης αυτής με την επανάληψη και τη συνήθεια, γίνεται σκοπός.

Η αιτία της πράξης είναι η επιθυμία (desire), μια παθητική κατάσταση που συνοδεύει το δρων υποκείμενο από τη στιγμή της γέννησής του και αποβλέπει στην αναζήτηση της ηδονής και στην αποφυγή του πόνου. Σκοπός κάθε πράξης είναι η ηδονή, και η επανάληψη της πράξης που δίνει ηδονή δημιουργεί τη συνήθεια (habit). Με την επανάληψη της ευχάριστης πράξης ο σκοπός της, η ηδονή, ταυτίζεται με το μέσο πραγματοποίησής του που είναι η ίδια η πράξη. Κατ' αυτόν τον τρόπο η πράξη γίνεται από μέσο σκοπός και τη στιγμή που το δρων υποκείμενο συνειδητοποιήσει την αρχικά αυθόρμητη σύνδεση μέσου και σκοπού γεννιέται η βούληση. Η βούληση (will) είναι ένα ενεργητικό φαινόμενο που προέρχεται από την ανάμειξη της επιθυμίας με τη σκέψη. Όταν μια πράξη προέρχεται από τη βούληση είναι πράξη λελογισμένη και συνειδητά επιδιωκόμενη. Με την επανάληψη της πράξης που είναι αντικείμενο της βούλησης επέρχεται η μετατροπή της πράξης αυτής σε μόνιμο στοιχείο του χαρακτήρα του δρώντος υποκειμένου. Η βούληση λοιπόν, όταν βρίσκεται υπό την επίδραση του έθνους, συντελεί στη διαμόρφωση του χαρακτήρα.

Η παραπάνω θεωρία έχει ηθική διάσταση, μόνο όταν η πράξη είναι ενάρετη και οι στόχοι του δρώντος υποκειμένου δεν είναι εγωιστικοί. Ο Mill παραλείπει να πει τί γίνεται στην περίπτωση που κάποιος έχει εγωιστικούς στόχους και αντλεί ηδονή από την ικανοποίησή τους. Ο συνειρμός λειτουργεί ενισχυτικά ή αποθαρρυντικά της εγωιστικής πράξης; Με τη θεωρία του συνειρμού ο Mill δεν αποδεικνύει τίποτα περισσότερο από τον τρόπο που μια πράξη από αυθόρμητη μετατρέπεται σε εξαρτημένη και εν τέλει παγιώνεται. Αν και δικαιολογείται το γεγονός, ότι το δρων υποκείμενο έχει τη δυνατότητα να τροποποιήσει το χαρακτήρα του, δε δικαιολογείται ωστόσο η δυνατότητα της αυτοβελτίωσής του. Αυτοβελτίωση σημαίνει υιοθέτηση στην καθημερινή πρακτική ανιδιοτελούς συμπεριφοράς. Ο συνειρμός μπορεί να έχει ενισχυτικό ρόλο στη διαμόρφωση της ηθικής συμπεριφοράς, όταν ο στόχος που θέτει κάποιος ή η πράξη που, τυχαία και αυθόρμητα επιτέλεσε είναι ενάρετα.

Η ενάρετη πράξη κατά τον Mill, που αρχικώς ήταν απλώς το μέσο για την απόκτηση ηδονής, με τη σύνδεσή της στο νου του υποκειμένου με τον σκοπό, γίνεται στοχευμένη ενέργεια. Στην πλειονότητα όμως των περιπτώσεων, όπου οι στόχοι και

οι πράξεις δεν είναι ανιδιοτελείς, ο συνειρμός³¹ περισσότερο αναστέλλει παρά προωθεί την ηθική διάπλαση του δράντος υποκειμένου. Η εγωστική πράξη με την επανάληψη, λόγω της ικανοποίησης που προσφέρει στα εγωστικά αισθήματα του δράντος υποκειμένου, ταυτίζεται στη συνείδησή του με τον σκοπό της πράξης και παγιώνεται. Με ανάλογο τρόπο λουτών, μπορεί επέλθει ο εθισμός και στην άκρας εγωστική συμπεριφορά και ο συνειρμός των ιδεών, ως ένα από τα θεμέλια της ηθικής ελευθερίας, καταρρέει.

Τέλος, η ανθρωπολογική θεμελίωση της ηθικής ελευθερίας για τον Mill πραγματοποιείται στο κοινωνικό αίσθημα³². Πρόκειται για ένα υποκειμενικό αίσθημα που αποτελεί την ουσία της συνείδησης, διότι είναι το εσωτερικό ηθικό κριτήριο της πράξης. Το ότι το κοινωνικό αίσθημα είναι το εσωτερικό κριτήριο της πράξης προκύπτει από το γεγονός ότι είναι αίσθημα, στοιχείο του εαυτού και όχι εξωτερικά επιβαλλόμενο. Το χαρακτηρισμό του κοινωνικού αισθήματος ως “ηθικού” κριτηρίου της πράξης, ο Mill προσπαθεί να δικαιολογήσει με τον παρακάτω στοχασμό. Το κοινωνικό αίσθημα είναι αυτό της κοινωνικότητας ή της επιθυμίας ένωσης με τους ομοίους μας. Το αίσθημα αυτό, αν και έχει χαρακτήρα έμφυτου συναισθήματος, προέρχεται από τη μάθηση. Η γένεση του κοινωνικού αισθήματος συνδέεται με την ύπαρξη κοινωνίας και η ανάπτυξη όπως και η καλλιέργειά του με τους θεσμούς και κυρίως με την παιδεία.

Το κοινωνικό αίσθημα δεν είναι έμφυτο, με την έννοια ότι το δρων υποκείμενο σε προκοινωνικό στάδιο ανάπτυξης δε θα μπορούσε να το έχει νιώσει, αφού δεν είχε την καθημερινή αλληλεπίδραση και αλληλεξάρτηση από άλλα δρώντα υποκείμενα. Ένα δρων υποκείμενο αποκομμένο από το κοινωνικό σύνολο εφ’ όρου ζωής, διαβιώνοντας από τη στιγμή της γέννησης του μόνο του, όσο και αν είναι φυσικό να μάθει τον τρόπο συνύπαρξης με άλλους ανθρώπους, δεν είναι έμφυτο να αποζητήσει μόνο του ξαφνικά και αυθόρμητα τη συντροφιά και επικοινωνία. Με αυτή την έννοια το κοινωνικό αίσθημα δεν είναι έμφυτο· είναι όμως φυσικό, διότι εμπεριέχει τη συμπάθεια που είναι έμφυτη³³. Η συμπάθεια για τον Mill είναι συναισθήματα για το

³¹ Ο ρόλος του συνειρμού των ιδεών στη διαμόρφωση της ηθικής βούλησης, της λογικής αυτονομίας και κατ’ επέκταση της ηθικής ελευθερίας, αναπτύσσεται από τον John Skorupski, *John Stuart Mill: “Utilitarianism”*, Routledge, London & New York, σσ. 290-294.

³² Βλ. J.S. Mill, *“Utilitarianism”*, ό.π., σσ. 229-233.

³³ Βλ. J.S. Mill, *“Utilitarianism”*, ό.π., σ. 248 και Βλ. Robert Wright, *“Ο άνθρωπος, το Ηθικό ζώο”*, μτφ. Αλέκος Ιωαννίδης, εκδ. Κριτική, 1998, 1995¹, σ. 459.

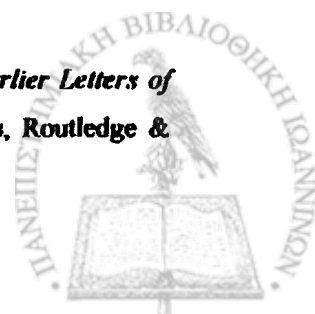

συνάνθρωπό μας, όπως η αγάπη, η λύπη, η αρέσκεια και η δυσαρέσκεια. Η λύπη για παράδειγμα για τον πόνο κάποιου ανθρώπου ή ζώου που υποφέρει έχει προκοινωνική καταγωγή και είναι η ποιότητα αυτή του δρώντος υποκειμένου που το κάνει ικανό να συνυπάρχει με διαφορετικά από αυτόν υποκείμενα. Η συμπάθεια είναι αυτή που “οδηγεί στη φιλική επικοινωνία τις δύο κατηγορίες ανθρώπων [τους δυτικούς και τους ανθρώπους της Ανατολής], και οτιδήποτε τους μαθαίνει να γνωρίσουν και να αρέσουν ο ένας τον άλλο, πρέπει να έχει μια συγκεκριμένη τάση αυτού του είδους”³⁴ συναισθήματος, της συμπάθειας. Η συμπάθεια θα πρέπει να υποτεθεί ότι είναι φυσική, διότι μόνο έτσι εξηγείται το πώς άνθρωποι τελείως διαφορετικοί μεταξύ τους δε νιώθουν εχθρότητα αλλά τάση για φιλία.

Η λειτουργία του κοινωνικού αισθήματος είναι η εξής: Το δρων υποκείμενο με τη γέννησή του έρχεται σε επαφή με ένα κοινωνικό περιβάλλον το οποίο επιδρά επάνω του με τρόπο που ευνοεί την ανάπτυξη όλων των στοιχείων της φύσης του, και κυρίως εκείνων που το κάνουν να ξεχωρίζει από τα ζώα. Με το πέρασμα του χρόνου, αυξάνονται οι εμπειρίες της ζωής του δρώντος υποκειμένου που αναντίρρητα σχετίζονται με κάποιο τρίτο δρων υποκείμενο. Με την ωρίμανσή του, η κοινωνική κατάσταση θεωρείται σαν αναπόσπαστο κομμάτι της φύσης του, διότι αδυνατεί να αντιληφθεί τον εαυτό του έξω από τα πλαίσια μιας κοινωνίας. Με τη μόρφωση, το δρων υποκείμενο συνειδητοποιεί τις περιορισμένες, κυρίως σωματικές αλλά και διανοητικές του ικανότητες, και την ανάγκη συνεργασίας με τους άλλους για την επιβίωσή του. Μαθαίνει ότι έχει συμφέρον να επιδεικνύει τον απαιτούμενο σεβασμό στους άλλους, για να εξασφαλίσει τη συνδρομή τους στην πραγματοποίηση των στόχων του. Κατά τη συνεργασία μαζί τους, το συμφέρον του ενώνεται με το δικό τους και ο σκοπός τους γίνεται ένας.

Αυτή, η έστω και προσωρινή ταύτιση συμφερόντων, είναι αρκετή για να ενισχύσει το αίσθημα της συμπάθειας προς τους άλλους και να μειώσει τα εγωιστικά κίνητρα. Το εσωτερικό κοινωνικό αίσθημα, σε συνδυασμό με τη λογική, γίνεται με τη μάθηση και την εξάσκηση η εσωτερική ηθική δέσμευση του δρώντος υποκειμένου να υποτάσσει τα πάθη του στο λόγο και να κερδίζει έτσι την ηθική του ελευθερία. Και πάλι όμως η πραγματικότητα διαψεύδει τον Mill, διότι αυτό που συμβαίνει αρκετές,

³⁴ Η άποψη αυτή βρίσκεται στην αλληλογραφία του Mill και ειδικότερα στο *The Earlier Letters of John Stuart Mill*, ed. Francis Mineka, Intr. F.A. Hayek, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1963, σ. 329.

αν όχι τις περισσότερες φορές, είναι η ποικιλότητα άσκηση από το δρων υποκείμενο εξουσίας στους άλλους για την κατευόδωση των στόχων του. Το κοινωνικό αίσθημα συνεπώς, από μόνο του, δεν μπορεί να δεσμεύσει το δρων υποκείμενο ηθικά στην υιοθέτηση ανιδιοτελούς συμπεριφοράς.

2.5. Το κανονιστικό υπόβαθρο της ηθικής ελευθερίας

2.5.1. Η σχέση της ηθικής ελευθερίας με τη μεταφυσική

Η ηθική ελευθερία επιτυγχάνεται με κανόνες, με τον όρο ότι οι κανόνες δεν είναι εξωτερικά επιβαλλόμενοι αλλά εσωτερικοί. Οι ηθικοί κανόνες είναι το μέσο επιβολής της ανιδιοτέλειας στα πάθη, και αυτή την κατάσταση της παγιωμένης αρετής ο Mill την ονομάζει ηθική ελευθερία. Πέρα όμως από τους εσωτερικούς ηθικούς κανόνες, που κατά τον Mill είναι οι πλέον αρμόδιοι να διαμορφώσουν την ηθική συμπεριφορά, υπάρχουν και οι εξωτερικοί κανόνες που επιβάλλουν οι κοινωνικοί και πολιτικοί θεσμοί. Η θρησκεία, ένας από τους σημαντικότερους κοινωνικούς θεσμούς, από την άποψη της επίδρασης στη συμπεριφορά του ηθικού υποκειμένου, κατέχει τα πρωτεία στη θέσπιση ηθικών κανόνων.

Το αρνητικό στοιχείο των θρησκευτικών κανόνων είναι η αντιφατικότητά τους. Η θρησκεία επιπλέον δεν αποτελεί το πρότυπο της ηθικής λόγω της συμπεριφοράς αρκετών εκπροσώπων της. Ορισμένα δόγματα επίσης μεταφέρουν μια στρεβλή άποψη για την έννοια της ιδιοτέλειας και της αρετής. Ένας από τους στόχους του ηθικοπολιτικού στοχασμού του Mill ήταν να πλήξει την προτεσταντική θρησκεία³⁵ και γενικότερα τον καθολικισμό που εμφανίζει την ανθρώπινη φύση ως διεφθαρμένη και υποδηλώνει την ανάγκη εξαγνισμού της με την αυταπάρνηση. Ακόμη ο Θεός, το θεμέλιο της θρησκευτικής πίστης, μοιράζει το κακό και το καλό σε δρώντα υποκείμενα που δεν το αξίζουν. Υπάρχει μια κατάφορη αδικία σε κάθε τομέα της ζωής και η θρησκεία δεν μπορεί να δώσει απαντήσεις, παρά μόνο ψυχολογική υποστήριξη μέσω της θεωρίας της για τη μετά θάνατον ανταμοιβή.

Ο Mill θεωρεί ότι η ηθική ελευθερία αποκτάται με την υπαγωγή των προτιμήσεων και των πεποιθήσεων που προκύπτουν απ' αυτές στη λογική ανάλυση και

³⁵ Η προτεσταντική θρησκεία, ως ένας από τους εχθρούς της ανθρώπινης ελευθερίας κατά τον Mill, υπογραμμίζεται και από τον Alan Ryan, "Mill in a liberal landscape" στο: *The Cambridge Companion to Mill*, επιμ. John Skorupski, Cambridge University Press, 1998, σ. 511.

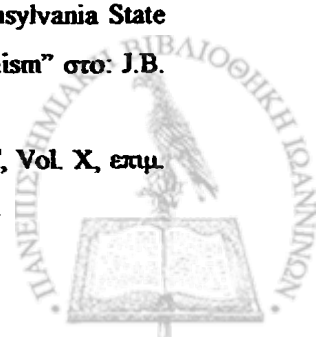
κρίση³⁶. Με τον όρο «λόγος», ο φιλόσοφος δεν εννοεί την αξιολογική κρίση που προϋποθέτει ανώτερες διανοητικές ικανότητες, προσωπική εξάσκηση και υιοθέτηση τελικώς μιας ηθικής συμπεριφοράς εφ' όρου ζωής. Ο λόγος είναι ο απλός υπολογισμός των συνεπειών των πράξεων και ειδικότερα, ο υπολογισμός του ατομικού συμφέροντος που απορρέει από την επιτέλεση μιας συγκεκριμένης πράξης. Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις³⁷, που προσδιορίζουν την κοσμοθεωρία και τη συμπεριφορά του δράντος υποκειμένου, υποβάλουν το τελευταίο σε μια διαδικασία άκριτης αποδοχής και προσηλώσης σε μια θεόπνευστη και συχνά αντιφατική ηθική, που καταργεί κάθε έννοια ηθικής ελευθερίας, διότι αμβλύνει τη λογική κρίση³⁸, έστω και με την έννοια του απλού υπολογισμού του ατομικού συμφέροντος. Τέλος, η θρησκεία αλλά και οι μεταφυσικές θεωρίες γενικότερα, δεν μπορούν να αποτελέσουν παράγοντες ηθικής ελευθερίας, καθώς δεν έχουν καμιά σχέση με την ηθική. Η μεταφυσική είναι κάτι γενικό και αόριστο που ανήκει στον κόσμο των ιδεών ενώ η ηθική είναι τέχνη, κανόνες, συγκεκριμένη στάση ζωής που εκδηλώνεται στο πεδίο της καθημερινής πράξης.

Ως προς τη θέση του Mill ότι η θρησκεία δεν έχει καμιά σχέση με την ηθική, το επιχείρημα του είναι το εξής. Η εμπειρία καθημερινά μας αποδεικνύει ότι ο κόσμος είναι έτσι κατασκευασμένος, ώστε το κάθε δρων υποκείμενο να μη λαμβάνει την ευτυχία ή δυστυχία ανάλογα με τις πράξεις του. «Η Φύση, με την πιο υπεροπτική περιφρόνηση, τόσο για τις αξίες όσο και για τη δικαιοσύνη, ρίχνει τα βέλη της χωρίς καμιά διάκριση τόσο στους καλύτερους κι ευγενέστερους όσο και στους αθλιότερους και πιο κακούς ανθρώπους ... εκτός του ότι αφαιρεί τη ζωή, αφαιρεί και τα μέσα δι-

³⁶ Ο Mill, θεωρώντας ότι η ηθική ελευθερία προκύπτει από τη λογική ανάλυση των προτιμήσεών μας, δε λαμβάνει υπόψη του την περίπτωση να αναλύσουμε λογικά κάποιες εγωιστικές προτιμήσεις μας και παραταύτα, αυτές να είναι ισχυρότερες, έστω και για λίγο χρόνο από τη λογική. Μια πιθανή απάντηση θα μπορούσε να είναι ότι ο Mill ασχολείται με την ενσυνείδητη επαναλαμβανόμενη συμπεριφορά και όχι με τυχαίες και αυθόρμητες πράξεις. Η συμπεριφορά που προβληματίζει τον Mill είναι η παγιωμένη, εμπειρικά παρατηρήσιμη και μετρήσιμη συμπεριφορά, και αναζητά τους μηχανισμούς που η συμπεριφορά αυτή διαμορφώθηκε.

³⁷ Για τη σχέση της μεταφυσικής θρησκείας με την ηθική ελευθερία ως θρησκεία ανθρώπινη, κατατοπιστικό είναι το άρθρο του Robert Devigne, "Mill on Liberty and Religion: An Unfinished Dialectic" στο *Mill and the Moral Character of Liberalism*, επιμ. Eldon J. Eisenach, The Pennsylvania State University Press, 1998, σσ. 242-243. Βλ. επίσης Maurice Cowlings, "Mill and Liberalism" στο: J.B. Schneewind, *Mill: A Collection of Critical Essays*, Macmillan, 1968, σ. 346.

³⁸ John Stuart Mill, "Utility of Religion", στο: *The Collected Works of John Stuart Mill*, Vol. X, επιμ. J.M. Robson, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1969, σσ. 416-417.

αβίωσής μας και το κάνει με την πιο σκληρή αδιαφορία³⁹. Η τάξη του κόσμου είναι η αδικία και όχι η δικαιοσύνη, “η αναρχία και το βασίλειο του τρόμου”⁴⁰.

Αν υπάρχει στη φύση κάποιο σημάδι ενός πολύπλοκου σχεδίου που υποδηλώνει την υπερφυσική δημιουργία της, είναι ο νόμος του ισχυρού, και δεν υπάρχει τίποτα ηθικό σ’ αυτό. Η μίμηση συνεπώς της βούλησης του Θεού, όπως αποκαλύπτεται στη φύση, και η υιοθέτησή της ως κανόνα ζωής, θα οδηγούσε στη δικαιολόγηση των πιο τρομερών εγκλημάτων στην πρόθεση της θείας πρόνοιας⁴¹. Ο Mill θεωρεί ότι από τη στιγμή που ο Θεός κατασκεύασε τον κόσμο με αρνητικά στοιχεία, δεν υπάρχει λόγος να μπει στη διαδικασία να αλλάξει τα στοιχεία αυτά, ακόμη κι αν τα εντοπίσει στον εαυτό του, διότι κάτι τέτοιο θα εναντιωνόταν στις προθέσεις του. Η θρησκεία, για να έχει θέση και λόγο ύπαρξης στην κοινωνία, καλλιέργησε το φόβο, παρουσιάζοντας την προοπτική της τιμωρίας μιας διαστρεβλωμένης ανθρώπινης φύσης, με μοναδικό ελατήριο πράξης τα εγωιστικά πάθη.

Μία επιπλέον αντίφαση της θρησκείας είναι η εξής: Το δρών υποκειμένο είναι ικανό για το μεγαλύτερο κακό, όμως κατά τη θρησκεία, χωρίς τη θεία πρόνοια, είναι αδύναμο να αλλάξει τον εαυτό του και συνεπώς καταργείται κάθε πρωτοβουλία αυτοβελτίωσης μέσω των εσωτερικών ηθικών του κανόνων. Οι μόνοι κανόνες που πρέπει να υπακούονται είναι αυτοί της θρησκείας, όμως οι τελευταίοι είναι εξωτερικοί καταναγκασμοί και δεν μπορούν να διεισδύσουν στην ανθρώπινη ιδιοσυγκρασία, με αποτέλεσμα επί της ουσίας να μην είναι αποτελεσματικοί, διότι δεν οδηγούν σε μια ελεύθερα επιλεγμένη και σταθερά ανιδιοτελή συμπεριφορά. Το μέγιστο όμως κακό της θρησκείας στην προσπάθεια του δρώντος υποκειμένου να απόκτησης της ηθικής του ελευθερίας είναι ότι καταστρέφει κάθε δυνατότητα διανοητικής βελτίωσης. Αυτό το πετυχαίνει, με την αναγωγή των καθιερωμένων ηθικών αξιωμάτων της σε μια μεταφυσική αρχή και με την τοποθέτησή τους το σύνολό τους εκτός διαλόγου και αμφισβήτησης⁴².

Από τη στιγμή επιπλέον, που οι θρησκευτικές θεωρίες για την ηθική είναι αποτυπωμένες στο νου του ηθικού υποκειμένου ως οι αιώνιες και αναλλοίωτες ιδέες του Χριστού, γίνονται στερεότυπες και δεν εναρμονίζονται με τις αλλαγές που έλαβαν

³⁹ John Stuart Mill, “Nature”, στο: *The Collected Works of John Stuart Mill*, Vol. X, επιμ. J.M. Robson, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1969, σσ. 385.

⁴⁰ Βλ. J.S. Mill, “Nature”, ό.π., σ. 386.

⁴¹ Βλ. J.S. Mill, “Nature”, ό.π., σ. 399.

⁴² Βλ. J.S. Mill, “Utility of Religion”, ό.π., σ. 417.

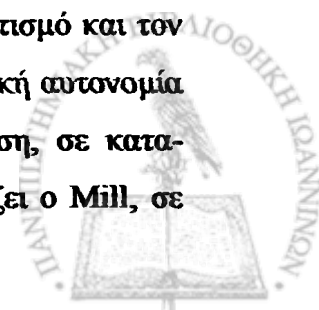

χώρα στην κοινωνία και κατ' επέκταση στις ανθρώπινες σχέσεις. Με την έλευση του πολιτισμού η κοινωνία μεταμορφώθηκε. Τα κοινωνικά αισθήματα αμβλύθηκαν ενώ τα ατομικά ενισχύθηκαν. Σε αυτό συνέβαλε το γεγονός ότι το δρών υποκείμενο απέκτησε αξία και διεκδίκησε τα δικαιώματά του σε κάθε επίπεδο. Το ατομικό συμφέρον και ο ανταγωνισμός δημιούργησαν νέα δεδομένα στις ανθρώπινες σχέσεις και παράλληλα νέα προβλήματα ή αδιέξοδα, για τα οποία το θρησκευτικό δόγμα δεν είχε και εξακολουθεί να μην μπορεί να δώσει απαντήσεις.

Ο πλουραλισμός των απόψεων και η ανεκτικότητα με την ανάπτυξη των συγκοινωνιών και του εμπορίου, έθεσε τις παραδοσιακές αντιλήψεις για κάθε τομέα της ανθρώπινης ζωής σε νέες βάσεις. Το χριστιανικό, όπως και κάθε δόγμα, ως διανοητικό προϊόν, καθρεφτίζει τις ιστορικές συνθήκες που επικρατούσαν την εποχή της σύστασής του, όπως και τις αντίστοιχες ανάγκες. Ακόμα και οι "αλήθειες" που το κάθε δόγμα προβάλλει, με την πρόοδο της επιστήμης μπορεί να έχουν καταρριφθεί. Ακολουθώντας, και η θρησκευτική ηθική, όπως και κάθε τι διανοητικό προϊόν του, αλλάζει με τη διανοητική εξέλιξη και τη μεταβολή του ιστορικού συγκείμενου. Συνεπώς, η προσκόλληση σε μια απαρχαιωμένη ηθική συνιστά λογικό σφάλμα.

Το μέσο που χρησιμοποιεί η θρησκεία σύμφωνα με τον Mill για να αποτρέψει τα ηθικά υποκείμενα από την αμφισβήτηση των απόψεων που πρεσβεύει και να τα ωθήσει στη μίμηση της βούλησης του μεταφυσικού Θεού της, είναι η θεωρία για τη μεταθανάτια ζωή. Η παραπάνω θεωρία, εκμεταλλευόμενη τη ματαιότητα της ανθρώπινης ύπαρξης λόγω της φθαρτής φύσης της ή μια κακή φυσική και συναισθηματική κατάσταση του δρώντος υποκειμένου, στοχεύει στο υποσυνείδητο. Τόσο μεγάλη είναι η επίδραση της θεωρίας της μεταθανάτιας τιμωρίας, που ακόμα και δρώντα υποκείμενα που δεν διέπραξαν κάποιο κακό σε αυτή τη ζωή, ανησυχούν μήπως στην άλλη ζωή κριθούν δυσμενώς. Ο καλός άνθρωπος θα ανταμειφθεί και ο κακός θα τιμωρηθεί στη μετά θάνατον ζωή με βάση τον αιώνιο και απαρασάλευτο νόμο του Θεού. Ο νους του δρώντος υποκειμένου, χάριν της φαντασίας, γεμίζει από εικόνες και ιδέες που το κάνουν να νιώθει αδύναμο μπροστά στη θεία βούληση και να υιοθετεί παθητική συμπεριφορά.

Τον παραπάνω μηχανισμό συναισθηματικής βίας που ασκεί η θρησκεία για να προσελκύσει στους κόλπους της πιστούς, ο Mill τον ονομάζει προσηλυτισμό και τον χαρακτηρίζει με τα χειρότερα λόγια, καθώς όχι μόνο δε βοηθά στη λογική αυτονομία του δρώντος υποκειμένου, αλλά μπορεί να οδηγήσει σε αυταπάρνηση, σε καταστάσεις αυτοκαταστροφής, ή ακόμα, όπως χαρακτηριστικά τις ονομάζει ο Mill, σε

καταστάσεις τρέλας "madness"⁴³. Ο προσηλυτισμός καταργεί τη λογική αυτονομία, διότι ο πιστός εγκαταλείπει τον ορθολογικό τρόπο σκέψης κατευθυνόμενος από συναισθηματισμούς και φαντασιώσεις, που αρχικώς αφορούν θρησκευτικά ζητήματα, αλλά, όταν αποτελούν καθημερινή πρακτική, επεκτείνονται σε όλους τους τομείς της ζωής. Η αυταπάτηση προκαλείται στον πιστό από τη διαστρεβλωμένη άποψη που περνά η θρησκεία για το δρών υποκειμένο, ως όντος κατευθυνόμενου κυρίως από τα πάθη και αρεσκόμενου στη σωματική απόλαυση. Η στέρηση και ο βασανισμός εισέρχονται στις συνειδήσεις των πιστών, ως ο αποκλειστικός τρόπος εξαγνισμού του μαρνού σώματος, χωρίς να αφιερώνουν οι πιστοί τις προσπάθειές τους στην εξάλειψη εγωιστικών προτιμήσεων. Η προτεσταντική ηθική συνεπώς, είναι για τον Mill μια ηθική ατομικιστική, διότι αλλοιώνει στην συνείδηση του υποκειμένου την ηθική με την έννοια της ανιδιοτέλειας, της αλληλεγγύης και της αλληλοϋποστήριξης και την ταυτίζει με την έννοια της ατομικής σωτηρίας.

Η φιλοσοφική θεωρία που ασκεί, μέσω της θρησκείας, αρνητική επίδραση στην ηθική ελευθερία του δρώντος υποκειμένου είναι ο δυϊσμός σώματος-ψυχής. Ο Mill αναφέρει χαρακτηριστικά: "Υποθέτοντας ότι ο νους είναι διαφορετικής φύσης από το σώμα, ο χωρισμός του από αυτό δε θα ήταν, όπως κάποιοι μάταια κοροϊδεύουν τους εαυτούς τους, απελευθέρωση από το σώμα και επαναφορά της ελευθερίας, αλλά θα έβαζε απλώς ένα τέλος στις λειτουργίες του και θα το παρέπεμπε στην αναισθησία"⁴⁴. Ο Mill θεωρεί ότι η παραπάνω μεταφυσική θεωρία, ηθικά, μόνο αρνητική επίδραση μπορεί να έχει. Ο ίδιος, θιασώτης της εμπειρικής σχολής και ειδικότερα της υλιστικής, ταυτίζοντας την ψυχή με τον εγκέφαλο, υποστηρίζει ότι η ψυχή είναι μέρος του υπόλοιπου σώματος, και όταν αυτό χαθεί, χάνεται και η ψυχή. Αυτό μας αποδεικνύει η εμπειρική επιστήμη της βιολογίας και να υποστηρίξουμε κάτι διαφορετικό θα σήμαινε λογικό σφάλμα.

Ηθικά, ο διαχωρισμός σώματος-ψυχής μπορεί να λειτουργήσει μόνο αποτρεπτικά της ηθικής διάπλασης του δρώντος υποκειμένου. Η πίστη ότι το δρών υποκειμένο αποτελείται από φθαρτό σώμα και από αθάνατη και άφθαρτη ψυχή, καλλιεργεί την απροθυμία του δρώντος υποκειμένου να καταπνίξει τα πάθη του και να υιοθετήσει μια ανιδιοτελή συμπεριφορά. Το σώμα είναι το προσωρινό κομμάτι της ύπαρξης και τα πάθη που αυτό γεννά χάνουν την σπουδαιότητά τους, αφού, με το πέρας της

⁴³ Βλ. J.S. Mill, "Utility of Religion", ό.π., σ. 414.

⁴⁴ Βλ. J.S. Mill, "Utility of Religion", ό.π., σ. 460.

ζωής, παύουν να υφίστανται. Η ψυχή είναι το μόνιμο στοιχείο της ύπαρξης, θεϊκής προέλευσης, και τα πάθη ή οι επιθυμίες της δόθηκαν από το δημιουργό της. Συνεπώς, οποιαδήποτε παρέμβαση του ανθρώπου στην ψυχή φαντάζει αδύνατη. Το άτομο σκέφτεται το καλό, την αγαθοεργία και τη φιλανθρωπία και νιώθει ευχαρίστηση που η ψυχή του είναι γεμάτη από ηθικά συναισθήματα. Μένει όμως στην αγαθή προαίρεση και δεν κάνει πράξη τα αγαθοεπλή και ανιδιοτελή συναισθήματά του, αφενός διότι η μεταθανάτια ανταμοιβή είναι μακροπρόθεσμη και αφετέρου αφορά την ψυχή και όχι το σώμα. Το δρών υποκείμενο λοιπόν, συνεχίζει να συμπεριφέρεται εγωιστικά, βλέποντας σωματικά ή ηθικά τους άλλους, μένοντας ήσυχο ότι νιώθει θλίψη επειδή διέπραξε αδικία ή αν δε νιώθει θλίψη, ότι η ψυχή του βασανίζεται από τις τύψεις.

Η αλλαγή της συμπεριφοράς του εγωιστικού υποκειμένου αποδυναμώνεται, διότι στο νου του αυτό που έχει σημασία είναι η αγαθή πρόθεση για τους άλλους και το ότι η βλάβη του τρίτου προσώπου προκύπτει όχι επειδή συνειδητά την επεδίωκε, αλλά επειδή δεν υπήρχε άλλος τρόπος πραγματοποίησης του σκοπού του. Με το παραπάνω σκεπτικό, η συνείδηση του δρώντος υποκειμένου είναι ήρεμη, όμως τα αρνητικά για τους άλλους αποτελέσματα της συμπεριφοράς παραμένουν. Η ηθική κατ' αυτόν τον τρόπο χάνει την ουσία της και γίνεται δεοντολογική, καθώς το καλό και το κακό δεν αφορούν το παροδικό και θνητό σώμα αλλά την ψυχή. Η προσπάθεια ν' αλλάξει κάποιος τη συμπεριφορά του ατονεί, γιατί το ερέθισμα της αμοιβής ή της τιμωρίας από τις πράξεις δεν αφορά το σώμα αλλά την ψυχή. Η "κρίση" της ψυχής για το κάθε νόον υποκείμενο φαντάζει μακρινή αφού η προοπτική του θανάτου δεν μπορεί να συλληφθεί εύκολα από το νου του και η ηθική αλλαγή με την προσπάθεια κατάπνιξης των παθών μετατίθεται στο απώτερο μέλλον.

Στην περίπτωση αντίθετα που το δρών υποκείμενο συλλαμβάνεται μόνο σαν ύλη, όπως στον Mill, η προσπάθεια για την αλλαγή της συμπεριφοράς μέσω της κατάπνιξης των παθών ενισχύεται. Θεωρώντας ως δεδομένη και αποκλειστική την υλική υπόσταση του ανθρώπου, συνεπάγεται ότι ο νους, και ό,τι απορρέει από αυτόν, έχει υλική υπόσταση. Τα πάθη είναι υλικά από τη στιγμή που γεννιούνται στο νου και πραγματοποιούνται με το σώμα. Έπειτα, το δρών υποκείμενο είναι ο κύριος του εαυτού του, τόσο του σώματος όσο και του νου που υπάρχει στο σώμα του. Κατ' επέκταση, έχει τη δυνατότητα να επεξεργαστεί και να ελέγξει κάθε επιθυμία και πάθος, διότι μπορεί να ελέγξει με την εξάσκηση και την καλλιέργεια των διανοητικών του ικανοτήτων, τη μήτρα που τα γεννά, το νου του. Παράλληλα, με την καθη-

μερινή εξάσκηση και αυτοσυγκράτηση, έχει τη δυνατότητα να ελέγξει και το μέσο με το οποίο εκφράζει τις επιθυμίες και τα πάθη του, το σώμα του.

Επιπρόσθετα, η υλιστική σύλληψη του δρώντος υποκειμένου οδηγεί στην κατάπνιξη των παθών και ακολούθως στην απόκτηση της ηθικής ελευθερίας, διότι πρεσβεύει ότι η πορεία της ύπαρξης είναι πεπερασμένη· αρχίζει με τη γέννηση και τελειώνει με το θάνατο. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια θα λάβει χώρα και η όποια τιμωρία ή ανταμοιβή του καθενός για τις πράξεις του. Το δρων υποκείμενο με ένα τέτοιο σκεπτικό δίνει μεγαλύτερη βαρύτητα στα αποτελέσματα των πράξεών του και δεν αρκείται στην αγαθή προαίρεση. Επιδιώκει να κάνει πράξη το καλό και να αποφεύγει αντίστοιχα τις εγωιστικές πράξεις, διότι ξέρει ότι οι συνέπειες της συμπεριφοράς του θα έχουν αντίκτυπο σε αυτό άμεσα και όχι μακροπρόθεσμα, όπως συμβαίνει με την πίστη στην μεταθανάτια ζωή.

Η αποδοκιμασία ή η δυσαρέσκεια των άλλων από την εκδήλωση εγωιστικής συμπεριφοράς είναι πραγματική και κοντινή και αντικαθιστά στην συνείδηση του δρώντος υποκειμένου τη μεταθανάτια τιμωρία, που αφενός φαντάζει μακρινή και αφετέρου απλώς πιθανή. Η ηθική, σύμφωνα με την υλιστική σύλληψη του δρώντος υποκειμένου, είναι ουσιαστική, διότι είναι σύμφωνη με τα ανθρώπινα μέτρα· στοχεύει στην τροποποίηση της εγωιστικής πράξης και όχι του εγωιστικού κινήτρου, ρεαλιστική και στην πράξη εφαρμόσιμη. Η υλιστική ηθική είναι, με βάση τα παραπάνω, ενισχυτική της ηθικής ελευθερίας, διότι το ηθικό υποκείμενο οδηγείται με αυτοπεποίθηση να αλλάξει τον εαυτό του ως κυρίαρχος του προσώπου του και θέλει να απολαύσει το γρηγορότερο δυνατό τα αποτελέσματα των πράξεών του, να μεγιστοποιήσει την ευτυχία της χρονικά περιορισμένης ύπαρξής του.

Ωστόσο, ο Mill αναγνωρίζει και επισημαίνει συγκεκριμένα θετικά⁴⁵ στοιχεία θρησκευτικών θεωριών που αφορούν στη δημιουργία του κόσμου από κάποια μεταφυσική αρχή, στην οποία υπάγεται κάθε ηθική αρχή, και έχουν χρησιμότητα τόσο σε ατομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Τα στοιχεία που αναγνωρίζει είναι η ειλικρίνεια, η έλλειψη επιτήδευσης και ο αγώνας του καλού εναντίον του κακού. Ειδικότερα, το κύριο ηθικό στοιχείο στη θεωρία της δημιουργίας του κόσμου από κάποια μεταφυσική αρχή είναι ότι η αυτόματη υποταγή του κακού, φυσικού ή ηθικού, σε μια αρχή του αγαθού, δεν είναι δυνατή. Αυτό που τονίζεται είναι η αναγκαιότητα του προσωπικού αγώνα για την κατάκτηση της ευτυχίας και το μήνυμα που περνά

⁴⁵ Βλ. J.S. Mill, "Utility of Religion", ό.π., σ. 400.

είναι ότι το κάθε δρων υποκείμενο οφείλει να αναλάβει πρωτοβουλία για την επίτευξη των στόχων του. Στον τομέα της ηθικής, την ευθύνη της βελτίωσης της ανθρώπινης συμπεριφοράς την έχει αποκλειστικά το δρων υποκείμενο και η προσπάθεια κατάπνιξης των παθών, αν και δύσκολη, δεν είναι ακατόρθωτη. Ο Mill αναφέρει χαρακτηριστικά: “Η ανθρωπότητα είναι δεσμευμένη από την αναγκαιότητα ενός ακατάπαυστου αγώνα με τις δυνάμεις του κακού ... που μπορεί να διεξάγει με σθένος και με προοδευτικά αυξανόμενη επιτυχία.”⁴⁶. Αυτό είναι ένα μήνυμα αισιοδοξίας και ελπίδας για τη νίκη του δρώντος υποκειμένου πάνω στην ύλη, ακόμα και πάνω στον ίδιο του τον εαυτό, με τις αδυναμίες και τα πάθη του.

Ωστόσο, η ιδεαλιστική θεώρηση της σχέσης του δρώντος υποκειμένου με τη φύση θα πρέπει να αντικατασταθεί από την εμπειρική. Για τον Mill, η εμπειρική θεώρηση της σχέσης ανθρώπου-φύσης είναι η κατανόηση της φύσης· είναι ο εντοπισμός με την παρατήρηση και το πείραμα των ευεργετικών για το δρων υποκείμενο φυσικών δυνάμεων και η κριτική συνεργασία με αυτές για το μεγαλύτερο όφελός του. Μερικές από τις πιο ευεργετικές δυνάμεις της φύσης όπως ο ήλιος, ο άνεμος και το νερό, με τα κατάλληλα επιστημονικά επιτεύγματα μπορούν να αξιοποιηθούν προς όφελος του δρώντος υποκειμένου, εξασφαλίζοντας την ενέργεια για την συντήρησή του. Αντίθετα, η ιδεαλιστική προσέγγιση της σχέσης ανθρώπου-φύσης είναι η τυφλή μίμηση μιας γενικής και ασαφούς ιδέας, της φυσικής παντοδυναμίας. Ο Mill υποστηρίζει σχετικά ότι “το καθήκον του ατόμου είναι να συνεργάζεται με τις ευεργετικές δυνάμεις της φύσης, όχι με τη μίμηση αλλά με την τροποποίηση της πορείας της φύσης· να φέρει αυτό το κομμάτι στο οποίο μπορούμε να εξασκήσουμε έλεγχο, πιο κοντά στη συμμόρφωση με ένα υψηλό κριτήριο δικαιοσύνης και αγαθότητας”⁴⁷. Η φύση προσφέρει γνώση αλλά δεν παρέχει ηθικά κριτήρια. Στη φύση κυριαρχεί ο νόμος του ισχυρού που ωθεί στη μεγαλύτερη αδικία σε κοινωνικό επίπεδο και στη μεγαλύτερη εξαγρίωση του σε ατομικό επίπεδο.

Η ηθική είναι αποτέλεσμα παράλληλα και εσωτερικής διεργασίας, όχι μόνο αλληλεπίδρασης με το εξωτερικό περιβάλλον. Αυτή είναι η κύρια αιτία, που το δρων υποκείμενο, στην καθημερινή του τριβή με τη φύση, θα πρέπει να έχει μια διαμορφωμένη ηθική, καθώς όταν διαπιστώσει ότι μπορεί να ελέγξει το φυσικό περιβάλλον και να το τροποποιήσει, θα συνειδητοποιήσει ότι εξίσου μπορεί να ελέγξει και να τρο-

⁴⁶ Βλ. J.S. Mill, “Nature”, ό.π., σ. 389.

⁴⁷ Βλ. J.S. Mill, “Nature”, ό.π., σ. 402.

ποποιήσει την ανθρώπινη φύση που αποτελεί μέρος του. Για να τροποποιήσει μια εγωιστική φύση σε ανιδιοτελή και όχι το αντίθετο, θα πρέπει να έχει ενσταλαγμένα μέσα του ηθικά κριτήρια, ως προϊόντα εσωτερικής νοητικής διεργασίας και πρακτικής εξάσκησης. Ηθικά κριτήρια νοούνται οι αρχές που συνδράμουν στην κατάπιψη των παθών και στη μεγιστοποίηση της αγαθοεργίας και θεμελιώνονται με τη σταθερή και μόνιμα ενάρετη συμπεριφορά. Η τριβή με τη φύση λουπών και η γνώση που αποκομίζεται από αυτή, προσφέρει στο δρών υποκειμένο την αυτοπεποίθηση ότι μπορεί να θέσει υπό τον έλεγχό του σχεδόν τα πάντα, ακόμα και τα εγωιστικά στοιχεία του εαυτού του. Ο προσανατολισμός όμως του δρώντος υποκειμένου στην αξιοποίηση της γνώσης, της μαχητικότητας και της αυτοπεποίθησης που αποκόμισε από τον αγώνα του με τη φύση, με γνώμονα το κοινωνικό και όχι το ατομικό συμφέρον, έχει ανθρώπινη προέλευση, δεν αποτελεί φυσικό χαρακτηριστικό.

Τη μεγαλύτερη χρησιμότητα της θρησκείας, και κατά προέκταση της μεταφυσικής, στην απόκτηση της ηθικής ελευθερίας, ο Mill την αναπτύσσει στην αντίστοιχη έκθεση που φέρει τον τίτλο "*Utility of Religion*". Στο παραπάνω δοκίμιο ωστόσο, η θρησκεία και η μεταφυσική, σε αντίθεση με το υπόλοιπο έργο του Mill, έχουν διαφορετική νοηματοδότηση. Καταρχήν, η θρησκεία εμφανίζεται να έχει ηθικό χαρακτήρα, διότι μια βασική λειτουργία της είναι να ικανοποιεί την απεριόριστη επιθυμία του δρώντος υποκειμένου να δώσει απαντήσεις για όλα τα θέματα του επιστητού⁴⁸. Η δυνατότητα του δρώντος υποκειμένου για γνώση είναι περιορισμένη και η θρησκεία με τις μεταφυσικές απαντήσεις που δίνει το αποτρέπει από μια ατέρμονη αναζήτηση. Επιπλέον, η θρησκεία, με την ιδέα της μεταθανάτιας ζωής, απομακρύνει το νου από το στοχασμό σχετικά με τη ματαιότητα της ύπαρξης⁴⁹. Η μετά θάνατον ζωή δίνει κίνητρα αυτοβελτίωσης, έστω και ασθενή, διότι η αναγνώριση της ηθικής αξίας του δρώντος υποκειμένου, που δεν επιτυγχάνεται πάντα στην επίγεια ζωή, δεν ακυρώνεται, καθώς υπάρχει η προσδοκία ότι θα υπάρξει μεταθανάτια ανταπόδοση. Για κάθε ατιμώρητη βλάβη ή αδικία που βίωσε το δρών υποκειμένο ή παρατήρησε σε κάποιο τρίτο, υπάρχει η πεποίθηση ότι θα υπάρξει αποκατάσταση στη μετά θάνατον ζωή.

Οι παραπάνω γνωστικές και κυρίως συμπεριφορικές ιδιότητες της ανθρώπινης φύσης θεμελιώνονται στην ύψιστη κατά τον Mill ιδιότητα της θρησκείας, την καλλιέργεια της φαντασίας. Η φαντασία παίζει σπουδαίο ρόλο στην ηθική διαμόρφω-

⁴⁸ Βλ. J.S. Mill, "*Utility of Religion*", ό.π., σ. 418.

⁴⁹ Βλ. J.S. Mill, "*Utility of Religion*", ό.π., σ. 420.

ση του χαρακτήρα, διότι προσφέρει τη δυνατότητα “ιδανικών συλλήψεων, πιο ευγενικών και όμορφων από αυτές που βλέπουμε να πραγματοποιούνται στην πεζή ανθρώπινη ζωή”⁵⁰. Ο Mill παρομοιάζει τη λειτουργία της θρησκείας με την ποίηση και ειδικότερα ως συμπληρωματική σε αυτή. Ενώ η ποίηση μας προσφέρει φανταστικές ιδέες και εικόνες από εξωπραγματικούς κόσμους, η θρησκεία, μας βάζει στη διαδικασία της λογικής διερεύνησης, αν για τις φανταστικές ιδέες υπάρχουν πραγματικότητες, στις οποίες οι πρώτες λαμβάνουν χώρα. Ο Mill στο σημείο αυτό δίνει την εντύπωση της λογικής αντίφασης, καθώς η κύρια θέση του για τη θρησκεία είναι ότι νεκρώνει το πνεύμα διότι μας υποβάλλει σε άκριτη αποδοχή πεποιθήσεων. Θα πρέπει να διευκρινιστεί, ότι τα πυρά του Mill για τη θρησκευτική μισαλλοδοξία δεν αφορούν κάθε θρησκεία, αλλά για ορισμένα θρησκευτικά δόγματα, όπως ο προτεσταντισμός.

Ωστόσο, παρόλες τις επιφυλάξεις του Mill για τη θρησκεία, όπως αυτή εκφραζόταν στον τόπο του και την εποχή του, η θρησκεία δεν απορρίπτεται συλλήβδην, διότι απαλλαγμένη από τα αρνητικά στοιχεία της, μπορεί να έχει ευεργετικά αποτελέσματα για το δρών υποκείμενο και την κοινωνία. Έτσι λοιπόν ο φιλόσοφος κάνει λόγο για την ιδανική θρησκεία, τη «Θρησκεία της Ανθρωπότητας», που είναι απαλλαγμένη από το φανατισμό και τη μισαλλοδοξία της συμβατικής θρησκείας. Η «Θρησκεία της Ανθρωπότητας» επιτρέπει την αμφισβήτηση και την αλλαγή των ηθικών κανόνων, διότι κύριο μέλημά της είναι η ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών. Η ιδανική θρησκεία κατασκευάστηκε από τον άνθρωπο για τον άνθρωπο με μοναδικό γνώμονα τη γνώση και την ειρηνική κοινωνική διαβίωση. Από τη στιγμή που το δρών υποκείμενο αδυνατεί να ικανοποιήσει τις φιλοδοξίες του για πιο υψηλά πράγματα, η αξία της θρησκείας, παρόλες τις αδυναμίες της τελευταίας, θα είναι ανεκτίμητη.

Η χρησιμότητα της θρησκείας αφορά επίσης στην απόκτηση ενός προτύπου ηθικότητας που μπορεί να λειτουργεί συμπληρωματικά στην ηθική της κοινής γνώμης και την εκπαίδευση. Η θρησκεία θέτει το δρών υποκείμενο σε κατάσταση αυτοελέγχου και του επιτάσσει να συμμορφωθεί στους δικούς της κανόνες. Το δρών υποκείμενο από το φόβο των θρησκευτικών κυρώσεων και με γνώμονα ένα μοτίβο ηθικής τελειότητας, παρ’ όλες τις λογικές αντιφάσεις του, μπαίνει σε μια λογική αυτομόρφωσης, με κύριο στόχο την καταστολή των ενστίκτων. Η χρησιμότητα της μεταφυσικής σύλληψης της καταγωγής του δρώντος υποκειμένου και κατ’ επέκταση της ηθικής, υπογραμμίζεται και στο ώριμο ηθικό έργο του Mill “*Utilitarianism*”.

⁵⁰ Βλ. J.S. Mill, “*Utility of Religion*”, ό.π., σ. 419.

όπου ο φιλόσοφος αναφέρει χαρακτηριστικά: “Υπάρχει, το γνωρίζω, μια προδιάθεση να γίνει πιστευτό ότι το υποκείμενο που θεωρεί την ηθική υποχρέωση ένα μεταφυσικό γεγονός, μια αντικειμενική πραγματικότητα που ανήκει στη σφαίρα των πραγμάτων αυτών καθ’ αυτών, είναι πιθανό να είναι πιο υπάκουο σ’ αυτή, απ’ ότι κάποιο υποκείμενο που πιστεύει ότι αυτή είναι εξολοκλήρου υποκειμενική, ότι έχει τη θέση της στην ανθρώπινη συνείδηση μόνο”⁵¹.

Ο Mill στο σημείο αυτό, χωρίς να ασπάζεται τη γνώμη περί της μεταφυσικής καταγωγής των κινήτρων της ηθικής συμπεριφοράς, θέτει το ερώτημα αν οι ηθικές αρχές, επενδεδυμένες με ένα ιδεαλιστικό επίχρισμα, αποκτούν μεγαλύτερη αντικειμενικότητα και υιοθετούνται στην πράξη με μεγαλύτερη συνέπεια από όση όταν θεωρούνται καθαρά εμπειρικές. Ο ίδιος θεωρεί ότι οι ιδέες αυτές καθ’ αυτές δεν μπορούν να διαμορφώσουν μια ηθική συμπεριφορά διότι επιδρούν αποκλειστικά στην σφαίρα της νόησης. Οι ιδέες οδηγούν σε μια εξωτερική και παροδική μετατροπή της συμπεριφοράς καθώς ανταποκρίνονται μόνο στη λογική και δεν μπορούν να διεισδύσουν στον εσωτερικό κόσμο του δρώντος υποκειμένου, στις επιθυμίες και τα συναισθήματά του. Η λογική, ως απλός υπολογισμός των συνεπειών των πράξεων, όπως την εννοεί ο Mill, είναι απαλλαγμένη από πάθη. Συνεπώς, η επενέργεια των ιδεών που παράγονται από τη λογική, όσο υψηλές και αν είναι ως προς την ηθικότητα, δεν έχουν καμία πρακτική αξία στην κατάπνιξη των παθών, διότι τα τελευταία έχουν εμπειρική βάση.

Σύμφωνα με την κοινή γνώμη της εποχής του Mill, το δρων υποκείμενο είναι περισσότερο συνεπές σε ηθικές αρχές βασισόμενες σε μια μεταφυσική αρχή, όπως είναι ο Θεός, παρά σε ηθικές αρχές που έχουν τη βάση τους στο υποκειμενικό κριτήριο διάκρισης του καλού και του κακού. Για τον Mill, η ηθική είναι συνυφασμένη με την εμπειρία και την πράξη. Εκεί όμως που δεν υπάρχει η δυνατότητα πράξης ή εμπειρίας, λόγω αδυναμίας του ίδιου του δρώντος υποκειμένου ή εξωτερικών περιστάσεων, η εμπειρία θα μπορούσε να αντικατασταθεί με την αναπαράστασή της στον του δρώντος υποκειμένου. Οι ιδέες περί ηθικής θα μπορούσαν να επιτελέσουν μια τέτοια αντισταθμιστική λειτουργία. Αυτό όμως δε συνεπάγεται ότι στην ηθική η ιδέα παραγκωνίζει την πράξη, καθώς μπορεί να λειτουργεί μόνο σε συνδυασμό με την πράξη στη διαμόρφωση του ηθικού υποκειμένου.

Ο Mill ήθελε να τονίσει ότι ο χαρακτήρας της ηθικής του παραμένει πραξια-

⁵¹ J.S. Mill, “Utilitarianism”, ό.π., σ. 229.

κός γι' αυτό και υποστήριζε ότι η εγκυρότητα των ηθικών κανόνων δεν ακολουθείται αυτομάτως από την άκριτη αποδοχή τυχούσας μεταφυσικής τους προέλευσης. Οι μεταφυσικές αρχές, όπως η φύση ή ο Θεός, υφίστανται για να καλύπτουν ανάγκες και να δίνουν απαντήσεις, έστω και υποθετικές. Η ηθική όμως για τον Mill είναι κάτι διαφορετικό καθώς έχει πεδίο αναφοράς την καθημερινή ζωή με όλα της τα προβλήματα, τις συγκρούσεις συμφερόντων, τα διλήμματα, τα αδιέξοδα. Οι μεταφυσικές αρχές μπορεί να θέτουν ένα πλαίσιο ηθικής συμπεριφοράς, αυτό ωστόσο μένει στο νου του δράντος υποκειμένου ως ιδέα. Αντίθετα, το δρών υποκείμενο, στην αλληλεπίδραση με τους άλλους, στην προσωπική ψυχολογική και σωματική δοκιμασία μαζί τους, μπορεί να επιβληθεί στις εγωιστικές του επιθυμίες. Η αιτία είναι ότι εισπράττει το ίδιο προσωπικά και άμεσα τα αποτελέσματα της συμπεριφοράς του, και ακολούθως κρίνει, με βάση το όφελος ή τη ζημία που αποκόμισε από τη συγκεκριμένη πράξη, αν θα το συνέφερε να την επαναλάβει. Η διαδικασία αυτή, με το χαρακτήρα της καθημερινής πρακτικής, συντελεί στη διαμόρφωση του ηθικού υποκειμένου, στην οποία οι μεταφυσικές αρχές περί ηθικής έχουν συνεπικουρικό ρόλο.

2.5.2. Η θέση της ηθικής ελευθερίας στην ωφελμιστική ηθική του J.S.Mill

Ως προς τη σχέση της ηθικής ελευθερίας με την ωφελμιστική ηθική διατυπώθηκαν δύο απόψεις. Η μία άποψη υποστηρίζει ότι η ηθική ελευθερία δεν έχει θέση στην ωφελμιστική ηθική, διότι ο Mill στην ουσία δεν ήταν υπέρμαχος της ηθικής ελευθερίας. Η άλλη άποψη υποστηρίζει ότι η ηθική θεωρία, όχι μόνο ιεραρχεί την ηθική ελευθερία ως πρωτεύουσα αξία στο σύστημά της, αλλά τη θεωρεί και απαραίτητη προκειμένου να διασφαλίσει την κανονιστική ισχύ της. Ένα από τα επιχειρήματα της άποψης, που υποστηρίζει ότι η ηθική ελευθερία του Mill και η ηθική του θεωρία είναι ασυμβίβαστες⁵², βασίζεται στον εγωιστικό χαρακτήρα της ωφελμιστικής ηθικής. Η ίδια η αρχή της ωφελιμότητας, ως αναζήτηση της μέγιστης ευτυχίας, θέτει το δρών υποκείμενο σε μια καθαρά εγωιστική λογική σκέψης και δράσης. Η ηθική ελευθερία, επιτυγχάνεται, σύμφωνα με τον ορισμό της στη "Λογική" του Mill,

⁵² Για την αδυναμία του Mill να εντάξει στην ωφελμιστική του ηθική την έννοια της ηθικής ελευθερίας βλ. Francis Bradley, *Ethical Studies*, Thoemmes Antiquarian Books Ltd, Bristol, 1990, 1876¹, σσ. 102-105. Για το ίδιο θέμα βλ. επίσης Παναγιώτης Κονδύλης, *Η Ηδονή, Η Ισχύς, Η Ουτοπία*, εκδ. Στιγμή, Αθήνα, 2000, σσ. 39-40.

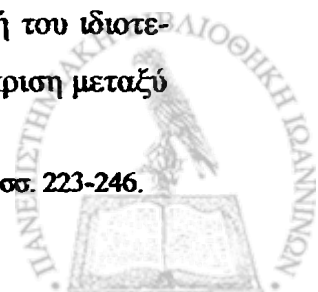
με την εκλογίκευση των παθών και των εγωιστικών συνηθειών που απορρέουν από αυτά.

Η εκλογίκευση των παθών είναι η απαλλαγή του δράντος υποκειμένου από τις εγωιστικές επιθυμίες, η ψυχολογική και σωματική του εξάσκηση στην κατάπνιξη των ορμών που βλάπτουν άλλους. Η εκλογίκευση των παθών, που για τον Mill ταυτίζεται με την ηθική συνείδηση, όσο και αν είναι εσωτερικό ηθικό κριτήριο συμπεριφοράς, δεν παύει να είναι εξαναγκασμός. Η βλάβη που εισπράττει το δρών υποκείμενο λόγω της καταπίεσής του, μειώνει το μέγεθος του συμφέροντος που αποκομίζει από την υιοθέτηση μιας συμπεριφοράς ανιδιοτελούς και αρεστής στους άλλους. Το συμφέρον λοιπόν και η ελευθερία δεν συμβιβάζονται και ο Mill, για να τις συνδέσει, διαπράττει λογικό άλμα, διότι δεν έχει την αντίστοιχη θεωρία για να στηρίξει τη σύνδεση αυτή. Ο φιλόσοφος περιορίζεται στην αναγωγή της επιθυμίας του δράντος υποκειμένου να καταπνίξει τον εγωισμό του στο κοινωνικό αίσθημα, για το οποίο όμως, δε διευκρινίζει τον τρόπο με τον οποίο το αίσθημα αυτό οδηγεί στην ταύτιση του ατομικού με το κοινωνικό συμφέρον.

Η αυθαίρετη σύνδεση της ατομικής ιδιοτέλειας με το αίσθημα της ηθικής υποχρέωσης μέσω της θεωρίας των κοινωνικών αισθημάτων, οδηγεί στα αντίθετα αποτελέσματα από αυτά που αποσκοπεί ο Mill. Το κοινωνικό αίσθημα, αναπτύσσεται με τις κοινωνικές εμπειρίες αφενός και αφετέρου με την αγωγή. Καταρχήν με την αγωγή από τους γονείς και ακόλουθα τη συστηματική εκπαίδευση στο σχολείο, το δρών υποκείμενο κατανοεί, ότι, λόγω των περιορισμένων δυνατοτήτων της φύσης του, χρειάζεται τους άλλους για την αύξηση της ευτυχίας και του ατομικού του οφέλους. Ακόμα και με την επίκληση του κοινωνικού αισθήματος, ο Mill δεν ξεπερνά την αδυναμία της ηθικής του θεωρίας να θεμελιώσει εμπειρικά την ανιδιοτέλεια, διότι αυτό που αποδεικνύει η καθημερινή ζωή σε κάθε τόπο και εποχή, είναι ότι οι συνάνθρωποι αντιμετωπίζονται ως απλά αντικείμενα, ως μέσα ικανοποίησης του ατομικού σκοπού.

Με βάση τα παραπάνω, η ωφελμιστική ηθική του Mill έρχεται σε πλήρη αντίφαση με τη θεωρία του για την ηθική ελευθερία, διότι δεν κατορθώνει να απελευθερώσει το ηθικό υποκείμενο από το εγωιστικό συμφέρον. Οι μελετητές στο σημείο αυτό παραλείπουν το γεγονός ότι ο Mill, μολονότι συνήθως χρησιμοποιεί τον όρο συμφέρον χωρίς να δίνει συστηματικά σε αυτόν την απόχρωση του απλού ή του ιδιοτελούς συμφέροντος, σε κάποιο σημείο του "Ωφελιμισμού"⁵³ του κάνει διάκριση μεταξύ

⁵³ Για τη διάκριση εγωιστικού-απλού συμφέροντος, βλ. J.S. Mill, "Utilitarianism", ό.π., σσ. 223-246.

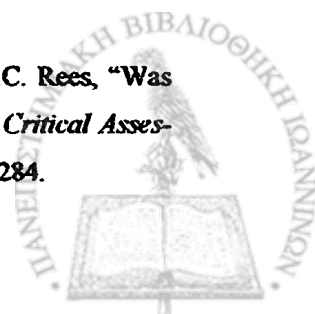

ιδιοτελούς και ανιδιοτελούς συμφέροντος, χρησιμοποιώντας για το συμφέρον δύο όρους. Το απλό συμφέρον "interest", προκύπτει κατ' ανάγκη και είναι απαραίτητο για την επιβίωση του κοινωνικού υποκειμένου. Αντίθετα, το εγωιστικό συμφέρον "expediency", δεν υπάρχει κατ' ανάγκη αλλά δημιουργείται από τη νόηση για την ικανοποίηση εγωιστικών επιθυμιών, της εξουσίας ή της απληστίας. Το εγωιστικό συμφέρον αποσκοπεί στο περιττό κέρδος, καθώς αυτό που θέλει να αποκτήσει το δρων υποκείμενο υπερτερεί αυτού που χρειάζεται για την επιβίωσή του και για την απόκτησή του θα προκαλέσει, λόγω της ανεπάρκειας των φυσικών πόρων, την απόσπασή του από κάποιο άλλο δρων υποκείμενο που το χρειάζεται για τη δική του επιβίωση. Η απόσπαση θα γίνει με άμεση ή έμμεση βία γι' αυτό και το συμφέρον αυτό κρίνεται ως εγωιστικό και διακρίνεται από το θεμιτό.

Το εγωιστικό συμφέρον δεν μπορεί να συνδυαστεί με κανενός είδους κοινωνικό αίσθημα διότι έχει εξολοκλήρου ατομικιστική βάση. Το απλό ή καλώς εννοούμενο συμφέρον μπορεί να συνυπάρξει με κοινωνικά αισθήματα και είναι θεμιτό. Στο καλώς εννοούμενο συμφέρον θα μπορούσε να συμπεριλάβει κανείς τα είδη πρώτης ανάγκης και αγαθά κοινά για όλους όπως είναι η υγεία, η ειρήνη, η αγάπη. Ακόμα όμως, και αν κάποια δρώντα υποκείμενα είχαν διαφορετικά καλώς εννοούμενα συμφέροντα, αυτό δε θα οδηγούσε στην σύγκρουση των συμφερόντων των πρώτων αλλά στην ταύτισή τους. Αυτό θα προέκυπτε από το γεγονός ότι κάθε καλώς εννοούμενο συμφέρον, δεν προκαλεί με τη διασφάλισή του την καταστροφή κάποιου άλλου συμφέροντος, αλλά αντίθετα, την ενίσχυσή του. Με αυτή την έννοια το συμφέρον μπορεί να συνδυάσει τόσο την κοινωνικότητα όσο και την ατομικότητα, και το επιχείρημα ασυνέπειας της ηθικής ελευθερίας με την ηθική θεωρία καταρρέει.

Το δεύτερο επιχείρημα των μελετητών που διαπιστώνουν μια ασυνέπεια των απόψεων του Mill για την ηθική ελευθερία με εκείνες για την ηθική του θεωρία, βασίστηκε στον ελιτίστικο⁵⁴ χαρακτήρα της ηθικής του θεωρίας, που έρχεται σε άμεση αντίθεση με την καθολικότητα της ηθικής ελευθερίας. Σύμφωνα με την θεωρία της ποιοτικής διάκρισης των ηδονών σε ανώτερες και κατώτερες, αυτοί που μπορούν να διακρίνουν την ποιοτική διαφοροποίηση των ηδονών και να διατυπώσουν ηθικές κρίσεις είναι οι λίγοι(ελίτ). Πρόκειται για μια μικρή μερίδα του συνολικού πληθυσμού

⁵⁴ Για τον ελιτίστικό και δογματικό χαρακτήρα του ηθικού στοχασμού του Mill βλ. J.C. Rees, "Was Mill for Liberty?", *Political Studies*, Vol. 14, 1966, σσ. 72-77, στο: *John Stuart Mill: Critical Assessments*, vol. 1, του John Cunningham Wood, Routledge, London, 1991, 1988¹, σσ. 282-284.

που είναι προικισμένη με ανώτερες διανοητικές και ηθικές ποιότητες και πολύπλευρη εμπειρία ζωής, από την οποία, μετά από λογική κρίση, επέλεξε να υιοθετήσει ως κανόνα ζωής την ικανοποίηση των διανοητικών της επιθυμιών. Αυτή η διανοητική αριστοκρατία, που έχει το ρόλο του ηθικού καθοδηγητή στην ηθική θεωρία του Mill, έρχεται σε άμεση αντίθεση με τη θεωρία του για την ηθική ελευθερία, διότι στην τελευταία, κάθε δρων υποκείμενο, με την ατομική διανοητική και σωματική άσκηση μπορεί να καταπνίξει τα πάθη του και να υιοθετήσει μια ανιδιοτελή συμπεριφορά.

Το στοιχείο που καταργεί για κάποιους μελετητές του Mill την ελευθερία του δρώντος υποκειμένου να σκέφτεται και να επιλέγει το σωστό για τον εαυτό του, είναι κυρίως ο κατηγορηματικός χαρακτήρας των απόψεων και των κρίσεων της διανοητικής ελίτ για την ηθικότητα των πράξεων. Ο Mill στο έργο του "*Utilitarianism*" αναφέρει σχετικά: "Κατανοώ, ότι από την ετυμηγορία αυτή, των μόνων κανών κριτών δεν μπορεί να ακολουθήσει καμία έκκληση"⁵⁵. Η διανοητική αριστοκρατία λοιπόν, με βάση τα παραπάνω, ως η μόνη που de facto διατυπώνει ηθικές κρίσεις και πατρώνει τα άτομα στον τρόπο ζωής τους, έρχεται σε άμεση αντίθεση με την καθολικότητα της ηθικής ελευθερίας, διότι καθιστά το άτομο άβουλο και παθητικό αποδέκτη μιας ηθικής κατασκευασμένης για να ικανοποιεί τις ανάγκες μιας συγκεκριμένης μερίδας ατόμων και όχι τις αντίστοιχες ανάγκες του κάθε ατόμου που υποχρεώνεται να την υιοθετήσει. Μια ηθική βασισμένη στην τρομοκρατία της αυθεντίας, δεν μπορεί να διεισδύσει στην ανθρώπινη προσωπικότητα ώστε να την τροποποιήσει, γ'αυτό και συνιστά εξωτερικό εξαναγκασμό που καταργεί κάθε σεβασμό στην ατομική ελευθερία.

Η κύρια αιτία είναι, ότι στη θεωρία για την ηθική ελευθερία, το δρων υποκείμενο μόνο του, χωρίς την κηδεμονία κανενός, βιώνει μια καθαρά προσωπική εσωτερική σύγκρουση, ανάμεσα σε ιδιοτελή και μη αισθήματα, διαμορφώνει με δική του ευθύνη την ηθική συνείδηση και το χαρακτήρα του, και νιώθει από μόνο του την ανάγκη για αυτοβελτίωση. Ο Mill στο έργο του "*An Examination of Sir William Hamilton's Philosophy*" (1865) αναφέρει σχετικά ότι "η βούληση μπορεί να εκπαιδευτεί μόνο μέσω επιθυμιών και αποστροφών, με την εξάλειψη ή αποδυνάμωση όσων από αυτές είναι πιο πιθανό να οδηγήσουν στο κακό ... η σύγκρουση είναι ανάμεσα σε μένα και στον εαυτό μου· ανάμεσα σε μένα που επιθυμώ μια ηδονή και του εαυτού

⁵⁵ J.S. Mill, "*Utilitarianism*", ό.π., σ. 213.

μου που τρέμει την κατηγορήσή του από μένα”⁵⁶. Οι εξωτερικοί παράγοντες έρχονται να ενισχύσουν το ηθικό αίσθημα του δρώντος υποκειμένου, δεν μπορούν όμως να το δημιουργήσουν χωρίς την ατομική δράση και πρωτοβουλία.

Η ηθική ελευθερία είναι προσιτή σε όλους, διότι όλοι έχουν κοινωνικά αισθήματα, όπως συμπάθεια, άρα και αίσθηση της ηθικής υποχρέωσης, που τους υποβάλλει σε μια διαδικασία αυτοκαλλιέργειας, με υποταγή των εγωιστικών ενστίκτων στην λογική. Στην ηθική θεωρία της ποιοτικής διάκρισης των ηδονών, η ανθρώπινη πρωτοβουλία δεν υφίσταται καθώς ο απλός άνθρωπος αντιμετωπίζεται με περιφρόνηση ως προς τις ηθικές του ποιότητες, και η διαδικασία της ηθικής του βελτίωσης ανατίθεται αποκλειστικά σε τρίτους, στη διανοητική ελίτ. Με την ηθική καθοδήγηση και παθητική αποδοχή των απόψεων και των ιδανικών των άλλων, δεν είναι δυνατό να αποκτηθεί η ηθική ελευθερία, διότι λείπει η ατομική επιλογή που αποτελεί βασικό στοιχείο της.

Ως προς το επιχείρημα, ότι η θεωρία για την ηθική ελευθερία έρχεται σε αντίθεση με τη θεωρία του για την ηθική, επειδή η πρώτη διακρίνεται από καθολικότητα ενώ η δεύτερη από ελιτισμό, μπορούμε να παρατηρήσουμε τα εξής. Με βάση το έργο του Mill, διαπιστώνεται πράγματι μια αντίθεση ανάμεσα στη θεωρία του για την ηθική ελευθερία και στη γενικότερη θεωρία του για την ηθική. Η αντίθεση όμως αυτή δεν οφείλεται στην καθολικότητα της ηθικής ελευθερίας και στον ελιτίστικο χαρακτήρα της ηθικής αλλά στο αντίστροφο. Ο Mill με τον τρόπο που ορίζει την ηθική και παρουσιάζει την θεμελιώδη ηθική αρχή, την αρχή της ωφελιμότητας ή την αρχή της μέγιστης ευτυχίας για το μέγιστο αριθμό ανθρώπων, δε δίνει την εντύπωση ότι η ηθική του θεωρία αφορά μια ομάδα δρώντων υποκειμένων με ξεχωριστές ικανότητες. Η όποια αναφορά γίνεται σε ηθικούς κριτές ως φορείς ενός προτύπου ηθικής τελειότητας, αποσκοπεί στο να δοθεί έμφαση στη γνώση ως προϋπόθεση της ηθικής. Ο φιλόσοφος δεν αναφέρεται ωστόσο στην επιστημονική γνώση που υποδηλώνει ταξικά προνόμια για την απόκτησή της όσο στην κοινή εμπειρία ζωής που οφείλει να έχει το δρών υποκείμενο προκειμένου να κρίνει μια πράξη από τα αποτελέσματά της.

Με αυτό το πρίσμα, ο λόγος του Mill είναι μια παραίτηση στο δρών υποκείμενο για ελεύθερο πειραματισμό που θα του προσφέρει την κρίση να δέχεται, να απορρίπτει και να τροποποιεί στάσεις και αντιλήψεις της κοινής γνώμης. Η καθολικότητα της ηθικής διαμόρφωσης του δρώντος υποκειμένου προκύπτει εξάλλου

⁵⁶ J.S. Mill, “An Examination ...”, ό.π., σσ. 452-453.

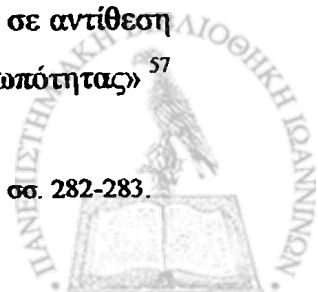
και από τις ευρύτερες ανθρωπολογικές αντιλήψεις του Mill, σύμφωνα με τις οποίες, όλοι οι άνθρωποι είναι βιολογικά ίσοι, ανεξάρτητα από συμβατικά στοιχεία όπως η εθνικότητα ή η οικονομική και κοινωνική προέλευση. Λόγω της φυσικής ισότητας των ανθρώπων συνεπάγεται ότι παρέχεται από τη φύση η ίδια δυνατότητα για ηθική διαμόρφωση. Από τη στιγμή που όρος της ηθικής επιλογής είναι η ποιοτική διάκριση των ηδονών, η οποία προϋποθέτει γνώση και κρίση, όλα τα δρώντα υποκείμενα μπορούν να υιοθετήσουν μια ηθική συμπεριφορά, αποτελώντας με τις απόψεις και τις στάσεις τους πρότυπο γι' άλλους, αφού όλα μπορούν να αποκτήσουν και γνώση και κρίση.

Με αναφορά στη θεωρία του Mill για την ηθική ελευθερία, η καθολικότητα στην απόκτησή της καταργείται, στοιχείο που τη φέρνει σε αντίθεση με τη γενικότερη θεώρηση του Mill για την ηθική. Δεν πρέπει να παραβλέπεται το γεγονός ότι η ελευθερία θεωρείται από τον Mill πανανθρώπινο αγαθό. Επιπλέον, το δικαίωμα στην ελευθερία εξαρτάται από κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες και όχι από έμφυτες διαφορές ανάμεσα στους ανθρώπους. Η ελευθερία, όπως σθεναρά υποστήριζε σε όλα του τα έργα ο Mill, δεν έχει ούτε χρώμα, ούτε φύλο, ούτε ηλικία. Η ηθική ελευθερία ωστόσο είναι κάτι διαφορετικό. Συνιστά την κατάσταση της ηθικής τελειότητας που ταυτίζεται με την κατάπνιξη των παθών και τη συμπεριφορά επιβεβαιωμένης αρετής.

Η κατάσταση αυτή, παρόλη τη φυσική ισότητα των ανθρώπων, δεν είναι κοινή σε όλα τα δρώντα υποκείμενα, διότι προϋποθέτει την τελειοποίηση των φυσικών τους ικανοτήτων, την ύπαρξη ψυχικού σθένους για την υποβολή τους στη σύγκρουση αντιφατικών επιθυμιών και την επικράτηση των ανιδιωτελών. Πολλά δρώντα υποκείμενα μπορεί να επιχειρήσουν να καταπνίξουν τα πάθη τους και να μείνουν μόνο στο επίπεδο της σκέψης, ή να πετύχουν τον ηθικό στόχο τους σε μία μεμονωμένη περίπτωση και σε άλλη περίπτωση να αποτύχουν. Τα υποκείμενα αυτά θα έχουν ασφαλώς πετύχει να αμβλύνουν τα πάθη τους· δε σημαίνει όμως ότι τα έχουν καταπνίξει ή συγκρίνονται από ηθικής απόψεως με εκείνα τα υποκείμενα που το έχουν καταφέρει. Λόγω της δυσκολίας λοιπόν του εγχειρήματος της απόκτησης της ηθικής ελευθερίας, ο Mill δίνει τρεις ορισμούς γι' αυτήν, οι οποίοι υποδηλώνουν τους βαθμούς απόκτησης της ηθικής ελευθερίας, τους βαθμούς δηλαδή απελευθέρωσης από τα πάθη.

Ένα τρίτο στοιχείο του ηθικού στοχασμού του Mill, που έρχεται σε αντίθεση με τη θεωρία του για την ηθική ελευθερία, είναι η «Θρησκεία της Ανθρωπότητας»⁵⁷

⁵⁷ Βλ. J.C.Rees, "Was Mill for Liberty?" στο J.S. Mill: *Critical Assessments*, vol. 1, ό.π., σσ. 282-283.

(Religion of Humanity). Η θρησκεία αυτή αντιτάσσεται στην ηθική ελευθερία κατά δύο τρόπους. Καταρχήν, επειδή είναι μια μεταφυσική ηθική θεωρία. Ο Mill αναφέρει σχετικά για τη Θρησκεία της Ανθρωπότητας: “Η ουσία της θρησκείας, είναι η σταθερή και ευσυνειδήτη κατεύθυνση των συναισθημάτων και των επιθυμιών προς ένα ιδανικό αντικείμενο που χαρακτηρίζεται από τη μέγιστη τελειότητα, και δικαιολογημένα πολύ πιο επιθυμητό από όλα τα εγωιστικά αντικείμενα επιθυμίας”⁵⁸. Η θεωρία για την ηθική ελευθερία, αντιθέτως, έχει νατουραλιστική θεμελίωση αφού η ικανότητα του δράντος υποκειμένου για την κατάκτησή της έχει εμπειρική βάση. Η μεταφυσική διάσταση της Θρησκείας της Ανθρωπότητας θα μπορούσε να οδηγήσει στη μοιρολατρία της συμβατικής χριστιανικής θρησκείας. Όταν το δρών υποκειμένο θεωρεί ότι υπάρχουν μυστικοί κανόνες του κόσμου, ρυθμιστές των πραγμάτων, σαν και αυτούς που πρεσβεύει η Θρησκεία της Ανθρωπότητας, αφήνει τη ζωή του στην ανώτερη δύναμη που το κατευθύνει, δέχεται παθητικά τον εαυτό του ως προϊόν της δύναμης αυτής, και δεν επιχειρεί την αυτοβελτίωσή του.

Επιπλέον, η ιδέα της ανιδιοτέλειας, που για τον Mill ως βάση της θρησκείας του, έρχεται σε αντίθεση με αυτό που συμβαίνει στην πραγματικότητα, οπότε δίνει την εντύπωση ότι ως προς την τεκμηρίωσή της είναι μετέωρη. Ακόμη, η Θρησκεία της Ανθρωπότητας εμφανίζεται ως η μόνη αληθινή⁵⁹. Ο Mill, το φανατισμό και τη μονολιθικότητα για τα οποία κατηγορούσε τους εκπροσώπους του κλασικού ή ορθόδοξου ωφελιμισμού, δεν κατάφερε και ο ίδιος να αποφύγει σε ορισμένες πτυχές του στοχασμού του, όπως σε αυτήν της θρησκείας. Λέει λοιπόν χαρακτηριστικά: “Εντύψεις σαν και αυτές, ... φαίνονται σε μένα, ότι είναι οι πιο κατάλληλες για να επιβεβαιώσουν, αυτήν την αληθινή, αν και καθαρά ανθρώπινη θρησκεία, που μερικές φορές ονομάζεται Θρησκεία της ανθρωπότητας και μερικές φορές Θρησκεία του Καθήκοντος”⁶⁰. Ο Mill, με τον απόλυτο χαρακτήρα της ιδανικής του θρησκείας, ως αποκλειστικό μέσο ηθικής διαμόρφωσης, αποκλείει κάθε αμφισβήτηση και κριτική της, απαραίτητη για τη λογική αυτονομία και την ηθική ελευθερία του δράντος υποκειμένου.

Τέλος, η απόκτηση της ηθικής ελευθερίας έρχεται σε αντίθεση με μια πάγια

⁵⁸ Βλ. J.S. Mill, “*Utility of Religion*”, ό.π., σ. 422.

⁵⁹ Βλ. J.S. Mill: *Critical Assessments*, vol. 1, ό.π., σσ. 282-283.

⁶⁰ Βλ. John Stuart Mill, “*Theism*”, μέρ. V, στο: *The Collected Works of John Stuart Mill*, Vol. X, επιμ. J.M. Robson, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1969, σ. 488.

θέση του Mill για τον τρόπο ηθικής διαμόρφωσης του δρώντος υποκειμένου από το περιβάλλον του. Οι μελετητές που αναπτύσσουν το παρόν επιχείρημα, βασίστηκαν σε ένα χωρίο του δοκιμίου του Mill “*Nature*”, στο οποίο ο φιλόσοφος αρνείται τη δυνατότητα του δρώντος υποκειμένου, όχι μόνο για ηθική ελευθερία αλλά για κάθε ελευθερία γενικότερα. Υπογραμμίζεται λοιπόν σχετικά: “... κάθε είδος ηθικής αδυναμίας κληροδοτείται στα πλήθη από το μοιραίο γεγονός της γέννησής τους: μέσα από τα λάθη των γονιών τους, της κοινωνίας, ή από ανεξέλεγκτες καταστάσεις, σίγουρα όχι από δικό τους λάθος”⁶¹. Η άποψη του Mill είναι ότι υπάρχει σημαντική εξάρτηση του δρώντος υποκειμένου από το περιβάλλον, που ξεκινά από την στιγμή της γέννησης και συνεχίζεται ως το τέλος της ζωής του. Ο Mill ονομάζει συμφορά την εξάρτηση αυτή, διότι το δρων υποκείμενο, από την στιγμή που γεννιέται, τίθεται σε ένα περιβάλλον που ο ίδιος δεν είχε την ελευθερία να επιλέξει.

Αν λάβουμε παράλληλα υπόψη το γεγονός ότι ο χαρακτήρας του δρώντος υποκειμένου διαμορφώνεται αποκλειστικά από τις εμπειρίες του, οι οποίες αποτελούνται από τα ερεθίσματα του περιβάλλοντος που ζει, και τις ελεύθερες επιλογές με βάση την κρίση των εμπειριών αυτών, συμπεραίνουμε ότι δεν υφίσταται ηθική ελευθερία με βάση τη μοιρολατρική θεώρηση του Mill για τη ζωή. Το δρων υποκείμενο, δεν έχει τη δυνατότητα να τροποποιήσει το χαρακτήρα του για τον οποίο, δεν είναι το ίδιο υπεύθυνο, αλλά το περιβάλλον του. Είναι καταδικασμένο σε μια εφ’ όρου ζωής ανελευθερία, διότι δεν μπορεί να ελέγξει και να τροποποιήσει, τα αίτια δράσης του. Είναι δέσμιος της αναγκαιότητας του φυσικού κόσμου. Αυτό όμως, αντικρούει τα όσα υποστηρίζει ο Mill στη “*Λογική*” του, για τη δυνατότητα του δρώντος υποκειμένου να αλλάξει το χαρακτήρα του, καθώς εκεί υποστηρίζεται ότι μπορεί να επέμβει και να τροποποιήσει με το νου τα αίτια δράσης του⁶².

Υπάρχει ωστόσο και ο αντίλογος, σύμφωνα με τον οποίο, η δήλωση του Mill για τη συμφορά της ανθρώπινης γέννησης δεν αντικρούει όσα ο φιλόσοφος έχει υποστηρίξει για την ηθική ελευθερία. Το επιχείρημα είναι ότι γεννιόμαστε σε ένα περιβάλλον με δεδομένες συνθήκες και κατ’ επέκταση σε έναν αιτιοκρατικά δομημένο κόσμο, γεγονός όμως που δε συνεπάγεται αυτονόητα την κατάργηση της ελευθερίας μας, διότι μέσα στον κόσμο αυτό μπορεί να έχουμε ελευθερία επιλογών. Η αιτιότητα που υπάρχει στη φύση, της οποίας είμαστε μέρος, δεν ταυτίζεται με την αναγκαιότη-

⁶¹ Βλ. J.S. Mill, “*Nature*”, ό.π., σ. 389.

⁶² Βλ. J.S. Mill, “*A System of Logic*”, ό.π., σ. 839.

τα. Η ηθική ελευθερία σημαίνει να συλλαμβάνω τις αιτίες, να τις κατανοώ και να προσπαθώ να τις τροποποιήσω για να πετύχω το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα. Εξάλλου, υπάρχουν και εξωτερικές συνθήκες που βοηθούν τον εαυτό στην εξασφάλιση της ηθικής και γενικότερα της ατομικής ελευθερίας, όπως η αγωγή ή η συμμετοχή στα κοινά. Με βάση την παραπάνω θεώρηση του Mill, η γέννηση δεν είναι μάταιη, διότι το δρων υποκείμενο έχει τη δυνατότητα να γίνει ηθικά ενάρετο, άρα και ελεύθερο, με την κυριαρχία του εαυτού του επί των παθών και των εγωιστικών συνηθειών που τα ακολουθούν.

Υπάρχει όμως και μια μερίδα μελετητών που θεωρεί τη θεωρία του Mill για την ηθική ελευθερία, όχι μόνο σύμφωνη με την ωφελμιστική ηθική του, αλλά και απαραίτητη⁶³ σε αυτή. Το κύριο επιχείρημα είναι ότι πρόκειται για μια ποιοτικά αναβαθμισμένη ηθική, διότι ο προσδιορισμός του δρώντος υποκειμένου δε γίνεται αποκλειστικά με βάση την σωματικότητά του, αλλά με συνδυασμό της σωματικής και διανοητικής του ιδιότητας. Οι διανοητικές ιδιότητες του δεν παίζουν διακοσμητικό ρόλο στην ηθική διαμόρφωση του υποκειμένου, αλλά κατεξοχήν ενεργητικό. Αυτό ο Mill το θεμελιώνει με τη θεωρία της ποιοτικής διάκρισης των ηδονών, σύμφωνα με την οποία, το δρων υποκείμενο, εξασκώντας τη λογική, και ειδικότερα τη σύγκριση και την αξιολόγηση των ηδονών του, κατορθώνει ως νοών υποκείμενο να μην επηρεάζεται αποκλειστικά από τις αισθήσεις.

Το στοιχείο του εαυτού που κατευθύνει το δρων υποκείμενο στις επιλογές του είναι η σκέψη, η οποία δεν υπάγεται στην καταναγκαστική και μηχανιστική αιτιότητα των αισθήσεων. Με την ποιοτική διάκριση των ηδονών, το δρων υποκείμενο συνειδητοποιεί τη λογική του αυτονομία. Με τη διανοητική ελευθερία από τις αισθήσεις και τα πάθη που τις συνοδεύουν, το δρων υποκείμενο αποκτά την ηθική⁶⁴ ελευθερία. Ο Mill εμφανώς απλοποιεί μια διαδικασία πολύπλοκη και χρονοβόρα. Ανάμεσα στο να καθορίζεται κάποιος απολύτως από τις αισθήσεις και τα πάθη και να μην καθορίζεται καθόλου υπάρχουν διαβαθμίσεις. Θα έπρεπε λοιπόν να μιλάμε για σταδιακή απελευθέρωση από τις αισθήσεις και τα πάθη κι όχι για πλήρη ελευθερία. Η σταδιακή απε-

⁶³ Για την σπουδαιότητα της ηθικής θεωρίας του Mill στη διασφάλιση της αξίας της ηθικής ελευθερίας αλλά και για το ρόλο της τελευταίας στη θεμελίωση της πρώτης βλ. Geoffrey Scarre, *Utilitarianism*, Routledge, London and New York, 1996, σσ. 89, 95.

⁶⁴ Η χρησιμότητα της θεωρίας της ποιοτικής διάκρισης των ηδονών για την απόκτηση της ηθικής ελευθερίας αναπτύσσεται από τον Robert Wright, "Ο άνθρωπος *Το ηθικό ζώο*", ό.π., σσ. 494-495.

λευθέρωση περιγράφεται από τον Mill με τους τρεις ορισμούς της ηθικής ελευθερίας στη “Λογική” του.

Ένα άλλο στοιχείο της ηθικής θεωρίας του Mill, που αποτελεί τη βάση για την ηθική ελευθερία, είναι η θεωρία του για τον συνειρμό των ιδεών, που αποτελεί, κατά τη γνώμη του φιλοσόφου, τη θεμελίωση της λογικής αυτονομίας⁶⁵. Η λογική αυτονομία νοείται ως αυτοκαθορισμός και αυτοπροσδιορισμός, αποδέσμευση από κάθε εξωτερικό ή εσωτερικό καταναγκασμό για τη διατύπωση μιας άποψης, τη λήψη μιας απόφασης ή την πραγματοποίηση μιας επιλογής. Η συνειρμική θεωρία, εξηγεί τον τρόπο εκλογίκευσης των εγωιστικών επιθυμιών ή διαφορετικά τον τρόπο σύνδεσης του ατομικού με το κοινωνικό συμφέρον. Η περιγραφή του φαινομένου του συνειρμού, γίνεται μέσα από μια ανάλυση⁶⁶ που επιχειρεί ο Mill για τις επιθυμίες. Η επιθυμία (desire), είναι μια οργανική κατάσταση που χαρακτηρίζεται από την αναζήτηση ηδονής, ως αντιστάθμισμα στον πόνο του σώματος από την έλλειψή της. Η επιθυμία δεν είναι προϊόν διανοητικής επεξεργασίας αλλά μια παθητική αισθαντικότητα (passive sensibility) που υπόκειται στη μηχανιστική αιτιότητα της φύσης και ταυτίζεται με τα πρωταρχικά και ζωώδη ένστικτα του δρώντος υποκειμένου. Για τον Mill όμως, η επιθυμία δεν είναι αυτή που χαρακτηρίζει την πράξη ενός πολιτισμένου υποκειμένου, αλλά η βούληση (will).

Η βούληση είναι ένα διανοητικό και ενεργητικό φαινόμενο με ηθικό χαρακτήρα και αποσκοπεί στην ανιδιοτελή πράξη. Η βάση της είναι αισθηματική, καθώς προέρχεται από την επιθυμία, αλλά ο χαρακτήρας της είναι πραξιακός, καθώς δημιουργείται από την ενίσχυση της επιθυμίας με την συνήθεια (έξιν). Η απλή πράξη που προέρχεται από την εγωιστική επιθυμία και στόχο έχει την απόκτηση ηδονής, όταν συνδεθεί μετά από πολλές επαναλήψεις με το μέσο πραγματοποίησής της, την αρετή, τότε ακολουθεί η εξής συμπεριφορά: το δρών υποκείμενο επιδιώκει την πράξη όχι γιατί την επιθυμούσε αρχικά, αλλά γιατί το μέσο, η αρετή, έγινε σκοπός μετά τη σύνδεσή της στο νου του με την ηδονή. Έτσι λοιπόν, η παθητική κατάσταση, η εγωιστική επιθυμία, με τη συνήθεια μετατρέπεται σε ενεργητικό φαινόμενο, τη βούληση, που ισοδυναμεί με την απελευθέρωση από τα πάθη και την απόκτηση της ηθι-

⁶⁵ Για τη θεμελίωση της ηθικής αυτονομίας ως λογικής αυτονομίας βλ. John Skorupski, *John Stuart Mill*, Routledge, London and New York, 1989, σσ. 250-255, 290-292. Για το ίδιο θέμα βλ. επίσης Ervin Laszlo και James B. Wilbur, *Human Values and Natural Sciences*, Cordon & Breach Science Publishers, New York, London, Paris, 1970, σσ. 245-248.

⁶⁶ Βλ. J.S. Mill, “*Utilitarianism*”, ό.π., σσ. 238-239.

κής ελευθερίας.

Ο μηχανισμός, που δικαιολογεί κατά τον Mill την απόκτηση της ηθικής ελευθερίας, είναι απλουστευτικός για τρεις λόγους. Καταρχήν, δεν εξηγεί τον τρόπο με τον οποίο μια επιθυμία μετατρέπεται σε βούληση καθώς παρουσιάζεται θεωρητικά η μετατροπή της επιθυμίας σε βούληση χωρίς τεκμηρίωση. Ακόμη δεν διευκρινίζεται αν η επιθυμία εξαφανίζεται εντελώς ή αμβλύνεται. Δεν εξηγείται επίσης ο τρόπος με τον οποίο μια εγωιστική και επιβλαβής για τους άλλους πράξη, μπορεί, μέσω της συνήθειας, να οδηγήσει στην μόνιμα ενάρετη συμπεριφορά. Η ενάρετη πράξη θεωρείται δεδομένη, στοιχείο που διαψεύδει η εμπειρία, καθώς το μέσο πραγματοποίησης της προερχόμενης από εγωιστική επιθυμία πράξης, σπανίως ή σχεδόν ποτέ, είναι η αρετή. Ο Mill στη θεωρία του, αναφέρεται μόνο στην περίπτωση όπου η πράξη είναι ενάρετη. Συστηματικά παραλείπει να αναφέρει τί γίνεται στην περίπτωση όπου το μέσο απόκτησης της ηδονής είναι μια επιβλαβής για τον εαυτό ή για τους άλλους πράξη. Με βάση τις παραπάνω ελλείψεις, η παρουσίαση της ηθικής ελευθερίας ως λογικής αυτονομίας μένει ατεκμηρίωτη.

Η συμβατότητα της ωφελμιστικής ηθικής του Mill με τη θεωρία του για την ηθική ελευθερία διαφαίνεται, για μερίδα μελετητών του Mill, στην ηθική αναμόρφωση που διακηρύσσει η Θρησκεία της Ανθρωπότητας. Η τελευταία οδηγεί στην ευχαρίστηση της διανοητικής εξύψωσης, διότι είναι η μόνη θρησκεία που κατευθύνει το δρῶν υποκείμενο στην αναζήτηση⁶⁷ της αλήθειας με αμφισβήτηση. Η διανοητική ευχαρίστηση, ωστόσο, αν και βοηθά στην ολοκλήρωση της ανθρώπινης φύσης, δεν είναι αυτό καθ' αυτό το στοιχείο της Θρησκείας της Ανθρωπότητας που συμβάλλει στην απόκτηση της ηθικής ελευθερίας. Αντιθέτως, αυτή είναι η απόκτηση της σταθερά ανιδιοτελούς στάσης.

Ο Mill αποπειράται να πετύχει την ηθική αναμόρφωση με τη διακήρυξη της Θρησκείας της Ανθρωπότητας, συλλήβδην απορρίπτουσα κάθε πίστη στην ύπαρξη ζωής μετά θάνατον. Η ιδέα της μεταθανάτιας ζωής κατέστρεψε τη δυνατότητα απόκτησης της ηθικής ελευθερίας, διότι ενίσχυε τη ματαιότητα του δρώντος υποκειμένου και δημιουργούσε την επιθυμία διατήρησής του ως συνειδητής ύπαρξης στην αιωνιότητα. Επιπρόσθετα, η πίστη στη μεταθανάτια ζωή, ωθούσε το δρῶν υποκείμενο στην

⁶⁷ Για τη συνεισφορά της Θρησκείας της Ανθρωπότητας του Mill στην απόκτηση της ηθικής ελευθερίας βλ. Maurice Cowling, "Mill and Liberalism" στο: J.B. Schneewind, *Mill: A Collection of Critical Essays*, Macmillan, 1968, σσ. 350-354.

αναζήτηση πράξεων αγαθότητας, αποκλειστικά για την εξασφάλιση της μεταθανάτιας ανταπόδοσης και της προσωπικής σωτηρίας με την μελλοντική ανάσταση και τοποθέτησή του στον Παράδεισο. Με τον τρόπο όμως αυτό η θρησκεία, όχι μόνο δεν συντελούσε στην ηθική εξύψωση του πιστού, αλλά τον οδηγούσε στην ηθική εξαχρείωση, επειδή ενίσχυε τα εγωιστικά ένστικτα. Αυτό που απασχολούσε τον πιστό ήταν η εξασφάλιση της σωτηρίας της δικής του ψυχής και ο εξαγνισμός του δικού του σώματος.

Η συνεισφορά της Θρησκείας της Ανθρωπότητας στην ηθική αναμόρφωση και στην απόκτηση της ηθικής ελευθερίας συνίσταται στο ότι επιτρέπει το δρων υποκείμενο "να ζει ως το θάνατό του χωρίς τα δεσμά της μεταθανάτιας ζωής και τιμωρίας"⁶⁸. Ακόμη, η συνεισφορά αυτής της θρησκείας, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Mill, "είναι η απελευθέρωση του ανθρώπου από την επιτηδευμένα αυθαίρετη περατότητα των συνθηκών του"⁶⁹. Η Θρησκεία της Ανθρωπότητας είναι ο μεγαλύτερος ύμνος προς την ηθική ελευθερία, διότι δε διακηρύσσει μια ηθική αναμόρφωση αποκλειστικά προσανατολισμένη στην τροποποίηση των αποτελεσμάτων της ανθρώπινης δράσης αλλά μια ηθική αναμόρφωση ουσίας που τροποποιεί τα κίνητρα δράσης.

⁶⁸ Βλ. J.S. Mill, "Utility of Religion", ό.π., σ. 425.

⁶⁹ Βλ. J.S. Mill, "Utility of Religion", ό.π., σ. 426.

III. Η έννοια της πολιτικής ελευθερίας

Η πολιτική θεωρία του Mill είναι ο φιλελευθερισμός, στον οποίο η αρχή της ωφελιμότητας έχει μια σαφή κοινωνική διάσταση. Ο ύψιστος σκοπός της πολιτικής κοινότητας συμπυκνώνεται στη φράση του F.Hutchseson “μέγιστη ευτυχία για το μέγιστο αριθμό ανθρώπων”. Η ευτυχία έχει χαρακτήρα σύνθετο, διότι, αν και η υλική ευτυχία είναι απαραίτητη για την πραγματοποίηση της πνευματικής, θεωρείται η δεύτερη αξιολογικά ανώτερη. Ο υλικός ευδαιμονισμός για τον Mill, δεν έχει την ίδια θέση που έχει στον κλασικό ωφελμισμό, επειδή ικανοποιεί μόνο τις σωματικές ανάγκες. Η υλική ευημερία μόνο σε συνδυασμό με τη διανοητική καλλιέργεια της πολιτικής κοινότητας οδηγεί σε ποιοτική ευτυχία καθώς ικανοποιεί τις πολύπλοκες ανάγκες του δρώντος υποκειμένου· αυτές είναι που καθιστούν το δρων υποκείμενο ικανό να βελτιώνει τους όρους διαβίωσής του και να συμβιώνει αρμονικά με τους άλλους, αναγνωρίζοντας την αξία τους στην απόκτηση της δικής του ευτυχίας. Η έννοια της ελευθερίας του πολίτη είναι καθοριστική για την πολιτισμική εξέλιξη και πρόοδο.

Η ελευθερία για τον Mill, όπως και για τον Kant¹, περιλαμβάνει μια αρνητική και μια θετική διάσταση. Η πρώτη διάσταση, η οποία αναπτύσσεται διεξοδικά στο δοκίμιο του Mill “*On Liberty*”, εκλαμβάνεται ως απουσία κάθε ελέγχου και καταναγκασμού του πολίτη από το κράτος ή την κοινή γνώμη. Η απόκτηση της πολιτικής ελευθερίας επιτυγχάνεται με τον περιορισμό της κρατικής παρέμβασης στην ιδιωτική ζωή του πολιτικού υποκειμένου. Αυτό προϋποθέτει τον καθορισμό της ατομικής σφαίρας, η οποία για τον Mill περιλαμβάνει τη συνείδηση, τη γνώμη, την έκφρασή της και τις προτιμήσεις. Η απόκτηση της πολιτικής ελευθερίας, νοουμένης ως απουσία καταναγκασμού μπορεί να διασφαλιστεί με σεβασμό της ιδιωτικής σφαίρας και της ελευθερίας που αυτή συνεπάγεται. Η θετική ελευθερία είναι η ανάπτυξη στο μέγιστο βαθμό των ατομικών ικανοτήτων στα πλαίσια της πολιτικής κοινότητας. Η

¹ Για τον Kant “Η θέληση είναι ένα είδος αιτιότητας των ζωντανών όντων, κατά το μέτρο που αυτά είναι έλλογα, και η ελευθερία είναι η ιδιότητα αυτής της αιτιότητας, να μπορεί να πράττει ανεξάρτητα από ξένα καθοριστικά αίτια ... Αυτή η εξήγηση της ελευθερίας είναι αρνητική και γι’ αυτό ακατάλληλη στο να μας διαφωτίσει ως προς την ουσία της”. Η θετική ελευθερία ταυτίζεται για τον Kant με την κατηγορηματική προσταγή και το αξίωμα της ηθικότητας καθώς “μια ελεύθερη θέληση και μια θέληση κάτω από ηθικούς νόμους είναι το ένα και το αυτό”. Immanuel Kant, *Τα Θεμέλια της Μεταφυσικής των ηθών*, εισ. μεφ. σχολ. Γιάννης Τζαβάρας, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1984.

έκφραση της ανθρώπινης προσωπικότητας μέσω της συμμετοχής στα κοινά συνιστά την πολιτική ελευθερία. Η παραπάνω θεώρηση της πολιτικής ελευθερίας από τον Mill ωστόσο, διαφέρει από εκείνη που διατύπωσε στα νεότερα χρόνια. Η άποψή του τότε για την πολιτική ελευθερία ήταν συντηρητική, καθώς για τον Mill ο πολίτης όφειλε να υποτάσσεται στις προτιμήσεις και τους κανόνες μιας διανοητικής αριστοκρατίας.

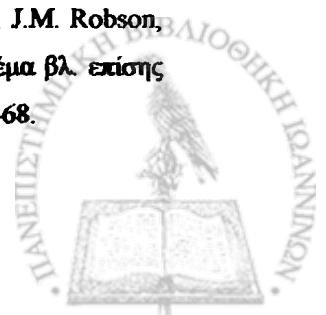
3.1. Η εξέλιξη της πολιτικής σκέψης του Mill και το αίτημα για ελευθερία ως απότοκο αυτής.

Η αντιφατικότητα της θεωρητικής σύλληψης της πολιτικής ελευθερίας από τον Mill, μπορεί να γίνει κατανοητή μόνο στο πλαίσιο της ευρύτερης πολιτικής σκέψης του, που διακρίνεται σε τρεις φάσεις², ανάλογα με τις αρχές που πρεσβεύει κάθε φορά και τους στόχους που θέτει. Η πρώτη φάση, περιλαμβάνει τα χρόνια μαθητείας του στον Bentham και τον πατέρα του, James Mill, και εκτείνεται μέχρι και τα χρόνια της διανοητικής του κρίσης την οποία πέρασε σε ηλικία είκοσι ετών. Τα χρόνια αυτά, χαρακτηρίζονται από έναν ένθερμο προσηλυτισμό στον *ορθόδοξο ωφελιμισμό* που στο πολιτικό επίπεδο αντιστοιχεί με έναν πολιτικό φιλελευθερισμό. Για τον Bentham αλλά και τον James Mill, η δημοκρατία είναι το τέλει πολίτευμα, διότι βασίζεται σε δύο σημαντικές αρχές για την ανθρώπινη ευτυχία, την ισότητα και την ελευθερία.

Ο Mill, έχοντας ως κανόνα ζωής την ηθική και πολιτική θεωρία του πατέρα του και του Bentham, είναι απόλυτα αισιόδοξος για την αναμορφωτική δύναμη της ατομικής ελευθερίας στον χαρακτήρα του δράντος υποκειμένου, και ειδικότερα στην απόκτηση της ανιδιοτέλειας³. Ως ατομική ελευθερία νοείται η σωματική αλλά κυρίως η διανοητική ελευθερία που θα οδηγεί το δρών υποκείμενο σε επιλογές μεγιστοποίησης της ευτυχίας του στα πλαίσια της καθημερινής κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Η ανιδιοτέλεια κατά τον Mill, ως αμβλυμένος εγωισμός και καταπιεσμένα πάθη, μπορεί να καλλιεργηθεί στο δρών υποκείμενο σε κλίμα επικοινωνίας με ίσους όρους, με ισότιμη απόλαυση αγαθών και ιδεών, τα οποία θα του δίνουν κίνητρο να συνεχίσει τη

² Για την περιοδολόγηση και ανάπτυξη της πολιτικής και κοινωνικής σκέψης του Mill βλ. Alexander Brandy, "Introduction" στο *The Collected Works of John Stuart Mill*, Vol. XVIII, επιμ. J.M. Robson, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1977, σσ. ix-lxx. Για το ίδιο θέμα βλ. επίσης C.I. Ten, "Mill and Liberty", *Journal of The History of Ideas*, vol. 30, Mar. 1969, σσ. 47-68.

³ Βλ. C.I. Ten, "Mill and Liberty", *ό.π.*, σ. 47.

συνεργασία του με άλλα υποκείμενα καθώς θα συνειδητοποιεί ότι ενισχύονται τα συμφέροντα του και μεγιστοποιείται η ευτυχία του με τη βοήθειά τους.

Στην καλλιέργεια της παραπάνω συμπεριφοράς βασική προϋπόθεση είναι η κυριαρχία των αρχών της πολιτικής ελευθερίας και της κοινωνικής ισότητας. Ο Mill ωστόσο, βλέπει, ότι το πολιτικό σκηνικό δε βοηθά αλλά εμποδίζει την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας και ακολούθως την ηθική διαμόρφωσή της. Το εγωιστικό ή κακώς νοούμενο συμφέρον, ταυτιζόμενο με την απληστία και την εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο, αποτελεί το κύριο χαρακτηριστικό του πολιτικού περιβάλλοντος της εποχής του. Χαρακτηριστικά, της πολιτικής σκέψης του φιλοσόφου την περίοδο αυτή, είναι τα όσα λέει στην “Αυτοβιογραφία” του: “η κυβέρνηση είναι πάντα είτε στα χέρια, είτε περνά στα χέρια της πιο ισχυρής εξουσίας στην κοινωνία ... και όποια και αν είναι αυτή, δεν εξαρτάται από τα πολιτικά καθεστώτα, αλλά τα καθεστώτα απ’ αυτή”⁴. Για το λόγο αυτό, ο Mill νιώθει έντονη ανησυχία για την παραβίαση της ατομικής ελευθερίας από την πολιτική εξουσία, η οποία εκφράζει τα συμφέροντα της ισχυρότερης οικονομικά τάξης.

Η έναρξη της δεύτερης φάσης της πολιτικής σκέψης του Mill, συμπίπτει με την ανάρρωση από την κρίση του, και το τέλος της, με τη διάλυση του κόμματος των Ριζοσπαστών, τέλη του 1830. Άλλοι μελετητές προτείνουν τη δεκαετία του 1850 ως τη χρονική περίοδο τροποποίησης της πολιτικής σκέψης του. Παρ’ όλες τις διαφωνίες ως προς τη χρονολόγηση των φάσεων του πολιτικού στοχασμού του Mill, η δεύτερη περίοδος είναι ιδιαίτερα κρίσιμη. Συναισθηματικοί και διανοητικοί παράγοντες, όπως η κρίση που πέρασε και η επαφή του με τους συντηρητικούς στοχαστές Coleridge και Carlyle, τον επηρέασαν τόσο βαθιά, που έφτασε στο σημείο να αναθεωρήσει τις απόψεις του για το δρων υποκείμενο και το ρόλο του στην κοινωνική ευημερία. Η στροφή του Mill από τον κλασικό ωφελμισμό και φιλελευθερισμό της προηγούμενης φάσης σε ένα πιο συντηρητικό πλαίσιο πολιτικής σκέψης, κορυφώνεται με την αντεπαναστατική του προπαγάνδα στο έργο “*Dissertations and Discussions*”⁵.

Η συντηρητική θεώρηση του Mill για την κοινωνία αποτέλεσε αντικείμενο δριμυιώς κριτικής από τους μελετητές του, διότι ερχόταν σε αντίφαση με την προοδευτική πολιτική σκέψη των πρώιμων αλλά και ώριμων χρόνων του. Ο συντηρητισμός

⁴ Βλ. Alexander Brandy, “Introduction”, ό.π., σ. xii.

⁵ Για την πολιτική σκέψη του Mill στα χρόνια 1850-1873 βλ. Anschutz R.P., *The Philosophy of J.S. Mill*, Oxford, Clarendon Press, 1953¹, σ. 32.

του Mill στη φάση αυτή εντοπίζεται στις απόψεις του για την πολιτική κηδεμονία αριστοκρατικής προέλευσης, θεωρούμενη ως ιδανική μορφή διακυβέρνησης. Η εμπιστοσύνη που είχε στο παρελθόν επιδείξει στα συναισθήματα και την κρίση της κοινής γνώμης παύει, με αποτέλεσμα τη θεώρηση της παθητικής συμμόρφωσης της πλειονότητας στις απόψεις των λίγων, προκισμένων με επιστημονικά και ηθικά προσόντα, ως ιδανική πολιτική κατάσταση⁶. Η απόλυτη εξουσία στην ακαλλιέργητη και αμόρφωτη μάζα είναι λάθος, διότι οδηγεί σε στασιμότητα, καθώς προβάλλει ένα πρότυπο ανθρώπου, που στερείται κάθε διαφορετικότητας και πρωτοβουλίας, στοιχεία καθοδηγητικά στην εξέλιξη και βελτίωση της ανθρώπινης φύσης. Ο λαός θα έπρεπε να έχει εξουσία όχι για να αποφασίζει αλλά να εκλέγει ικανούς κυβερνήτες. Αυτή είναι η αιτία που η καθολική εθνική παιδεία και η πειθαρχία σε αρχές κοινωνικής συνοχής αποτελούν όρους απόκτησης της πολιτικής ελευθερίας⁷.

Η τρίτη φάση της πολιτικής σκέψης του φιλοσόφου, περιλαμβάνει τα τριάντα τελευταία χρόνια της ζωής του (1840-1873) -ενώ για κάποιους μελετητές την τελευταία εικοσαετία-που συμπίπτουν με την έκδοση των σημαντικότερων πολιτικών έργων του⁸. Αυτά είναι: *“On Liberty”* (1859), *“Considerations of Representative Government”* (1861), *“The Subjection of Women”* (1869). Σ’ αυτή τη φάση της πολιτικής του σκέψης, ο Mill κινείται σε δύο κατευθύνσεις⁹. Από τη μια μεριά, αναγνωρίζει ότι η μάζα διακρίνεται από άγνοια και ακαλαισθησία· όμως αυτά, πιστεύει, θα μπορούσαν να αντιμετωπιστούν με περισσότερη ελευθερία, στα πλαίσια του δημοκρατικού και φιλελεύθερου καθεστώτος. Από την άλλη μεριά, παραδέχεται ότι η διανοητική αριστοκρατία, η μόνη κατάλληλη για την πολιτική ηγεσία, μπορεί να διακριθεί από ιδιοτέλεια, διότι η υπεροψία, η απληστία και η επιθυμία εξουσίας των άλλων είναι ένα από τα μόνιμα χαρακτηριστικά του ανθρώπου.

Η κύρια αιτία, είναι η διαβρωτική δύναμη της ατομικότητας¹⁰ με το αζεπέραστο πάθος της εξουσίας και της κυριαρχίας. Λέει χαρακτηριστικά “Η ηθικοποίηση των προσωπικών ευχαριστήσεων, θεωρούμε ότι περιλαμβάνει, όχι τη μείωσή τους στη μικρότερη δυνατή ποσότητα, αλλά την καλλιέργεια της επίκτητης επιθυμίας να

⁶ Βλ. C.I. Ten, *“Mill and Liberty”*, ό.π., σ. 47.

⁷ Βλ. Anschutz R.P., *The Philosophy of J.S Mill*, ό.π., σ. 32.

⁸ Βλ. Alexander Brandy, *“Introduction”*, ό.π., σ. xii.

⁹ Βλ. Anschutz R.P., *The Philosophy of J.S Mill*, ό.π., σ. 32.

¹⁰ Βλ. Anschutz R.P., *The Philosophy of J.S Mill*, ό.π., σ. 32.

τις μοιραστούμε μαζί με άλλους, και μάλιστα με όλους τους άλλους, και να απαισιό-
να επιθυμούμε οτιδήποτε γι' αυτό το ίδιο, το οποίο δεν μπορεί να μοιραστεί. Υπάρχει
μόνο ένα πάθος ή τάση που είναι μονίμως ασυμβίβαστο με αυτή την κατάσταση, η
αγάπη της κυριαρχίας, ή της ανωτερότητας γι' αυτήν την ίδια, που υπονοεί, και έχει
ως βάση της, την ισοδύναμη καταπίεση των άλλων ανθρώπων"¹¹. Από παράδειγμα,
κατά τον Mill, του ακόρεστου πάθους των κυρίαρχων οικονομικά και πολιτικά
τάξεων για εξουσία¹² και δύναμη, αποτελεί η εκμετάλλευση των αδύνατων τάξεων. Ο
πλουτισμός των εργοδοτών σε βάρος των εργαζομένων με τη διατήρηση των άθλιων
συνθηκών ζωής και εργασίας για τους τελευταίους, είναι καθημερινή πραγματικότητα
στα πλαίσια της εκβιομηχάνισης και του καπιταλισμού¹³ και καθιστά την ανάγκη
αναθεώρησης του κατάφορα άδικου πολιτικού συστήματος επαιτακτική.

Η απεριόριστη ατομική ελευθερία μέσα στα πλαίσια της δημοκρατικά οργα-
νωμένης κοινωνίας δεν προωθεί το κοινό συμφέρον, διότι η πλειονότητα, ο κυρίαρχος
φορέας εξουσίας, δεν είναι άθροισμα μόνο θετικών στοιχείων αλλά και αρνητικών. Ο
εγωισμός και η ιδιοτέλεια στη δημοκρατική κοινωνία βρίσκουν το έδαφος να
καλλιεργηθούν και να εκφραστούν, διότι υπάρχει η ψυχολογία της μάζας με τη
μορφή κυρίως των ταξικών επιδιώξεων που βρίσκονται σε αντίθεση με το δημόσιο
συμφέρον. Η ισότητα, επιπλέον, μία από τις κυρίαρχες αρχές της δημοκρατίας, απο-
τρέπει το πολιτικό υποκείμενο από την αμφισβήτηση και την εναντίωση στην επιβαλ-

¹¹ Βλ. John Stuart Mill, "Auguste Comte and Positivism" στο: *The Collected Works of John Stuart Mill*, Vol. X, επιμ. J.M. Robson, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1969, σ. 339.

¹² Ο Mill αναφέρει ότι "η αγάπη της εξουσίας είναι το πάθος των τυραννικών φύσεων που απ' όλα έχει προκαλέσει στο ανθρώπινο γένος τις μεγαλύτερες δυστυχίες". "Ο κόθος για την εξουσία είναι βασικά εγωιστικός γιατί δεν μπορούν να έχουν όλοι εξουσία. Η εξουσία του ενός είναι εξουσία πάνω σε άλλους που όχι μόνο δε συμμετέχουν στην ανέλιξη του αλλά η καταπίεσή τους είναι το θεμέλιο πάνω στο οποίο η εξουσία αυτή βασίζεται". Αυτό το πάθος της κυριαρχίας πάνω σε άλλους είναι κοινό σ' όλους τους ανθρώπους ανεξάρτητα της διανοητικής τους κατάστασης. John Stuart Mill, "Centralization" (1862) στο: *The Collected Works of John Stuart Mill*, ed. J.M. Robson, Intr. Alexander Brandy, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1977, σσ. 610-611.

¹³ Βλ. Sabine H. George, *A History of Political Theory: Liberalism modernized*, 1973⁴, Dryden Press, Illinois, σσ. 635-641. Εκεί εκτίθεται η σύλληψη του αιτήματος της πολιτικής ελευθερίας από τους Άγγλους φιλελεύθερους στοχαστές της την κρίσιμη εποχή μετά την εμφάνιση των αρνητικών συνεπειών της βιομηχανικής επανάστασης, σε συνάρτηση με την επαιτακτική ανάγκη τροποποίησης του πολιτικού συστήματος.

λόμενη από την κυρίαρχη εξουσία κατάσταση. Η ισότητα, σε αρκετές περιπτώσεις χρησιμοποιείται από τα δημοκρατικά καθεστώτα στη δικαιολόγηση της εκμετάλλευσης των ασθενέστερων τάξεων, η οποία υποτίθεται ότι στοχεύει τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης όλων των πολιτών, στην πραγματικότητα όμως, της κυρίαρχης τάξης.

Η δημοκρατία, τη στιγμή που βασίζεται στη βούληση της κυρίαρχης πλειονότητας, αποτελεί ένα καθεστώς ανελευθερίας, διότι οι μειονότητες, δεν έχουν κανένα ρόλο στη διαμόρφωση της ζωής τους, από τα πιο μικρά ως τα πιο σπουδαία θέματα που τους αφορούν. Οι ιδεολογικές, πολιτικές, κοινωνικές, θρησκευτικές και ηθικές ιδιαιτερότητες λογοκρίνονται αυστηρά από την κοινή γνώμη που επιβάλλει κυρώσεις, στη μη-συμμόρφωση με τις επιταγές της, με πιο συχνές την κοινωνική αποδοκιμασία και απομόνωση. Ακόμα, όμως, και να ανήκει το πολιτικό υποκείμενο στην πλειονότητα, και πάλι δεν είναι απόλυτα ελεύθερο. Μία από τις αιτίες για την ανελευθερία του είναι ότι το πολιτικό υποκείμενο, ως διακριτή και ξεχωριστή από τους άλλους οντότητα, έχει κάποια στοιχεία που είναι μόνο δικά του και τα οποία δεν μπορούμε να τα βρούμε σε κανένα άλλο δρων υποκείμενο, διότι είναι χαρακτηριστικά γνωρίσματα της μοναδικής προσωπικότητάς του. Η ιδιαιτερότητα αυτή ασφυκτιά μέσα στα πλαίσια μιας κοινωνίας επιβαλλόμενης από την πλειονότητα, μέσω της κοινής γνώμης. Έτσι ο Mill οριοθετεί τη σφαίρα της ζωής του πολιτικού υποκειμένου, που είναι απαραβίαστη τόσο από το κράτος όσο και από τα άλλα υποκείμενα και αφορά στις επιθυμίες, τις ανάγκες, τις προτιμήσεις και τις πεποιθήσεις του.

Με βάση, λοιπόν, την πολύπλευρη θεώρηση των πολιτικών προβλημάτων, ο πολιτικός στοχασμός του Mill κατά την ώριμη περίοδο της ζωής του, αποκρυσταλλώνεται σε δύο διαφορετικές θεωρίες, διαλεκτικά συνδεδεμένες μεταξύ τους. Η πρώτη θεωρία, προέρχεται από μια αντίδραση στον συντηρητισμό και ελιτισμό¹⁴ της προηγούμενης φάσης της σκέψης του. Βασικές αρχές της είναι η ανεξαρτησία, η αυτονομία και η αυτοκυβέρνηση του λαού. Το επιχείρημα του Mill είναι ότι από τη μια μεριά, οι προνομιούχες τάξεις, ωθούμενες από το ασίγηστο πάθος για κυριαρχία και ανωτερότητα, ασκούν την εξουσία τους πάντα σε βάρος των μη προνομιούχων. Από την άλλη μεριά, οι μη προνομιούχες τάξεις με τη μόρφωσή τους πήραν τα συμφέροντά τους στα χέρια τους και τα αντιλαμβάνονται διαφορετικά από ό,τι οι εργοδότες τους.

¹⁴ Βλ. Anschutz R.P., *The Philosophy of J.S. Mill*, ό.π., σ. 32.

Για να αποφευχθεί η κοινωνική σύγκρουση και να προαχθεί η κοινωνική συνοχή, ο Mill προτείνει ένα πολιτικό καθεστώς θεμελιωμένο στις αρχές της δικαιοσύνης και της αυτοκυβέρνησης. Το καθεστώς αυτό, αφενός θα εκμεταλλεύεται τις υπάρχουσες αρετές των πολιτών και αφετέρου θα τις προάγει με ένα εθνικό σύστημα μόρφωσης. Πρόκειται για μια κυβέρνηση κοινωνικής και ταξικής συνεργασίας όπου το κέντρο της, η ανώτατη ελεγκτική της δύναμη, θα εκτείνεται στο συνολικό σώμα της πολιτικής κοινότητας και όχι μόνο στο μεγαλύτερο τμήμα της, όπως συμβαίνει στη δημοκρατία οχλοκρατικού τύπου, η οποία κινείται αποκλειστικά με γνώμονα τα συμφέροντα της πλειονότητας και όχι του συνόλου των πολιτών, δημιουργώντας έριδες και αντιπαλότητες και μια διάχυτη δυσπιστία μεταξύ των πολιτών.

Το ιδανικό πολιτικό σύστημα είναι η αντιπροσωπευτική δημοκρατία που αναπτύσσει ο Mill στο ομώνυμο έργο, το "*Considerations of Representative Government*" (1861). Το σύστημα αυτό διακρίνεται τόσο από τη βασιλευόμενη δημοκρατία όσο και από τη δημοκρατία ως οχλοκρατία. Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία που προτείνει ο Mill προστατεύει τα συμφέροντα όλων, κυρίως όμως της μειονότητας και το τελευταίο είναι ιδιαίτερα σημαντικό στην περίπτωση που η μειονότητα είναι διανοητικά και οικονομικά αδύναμη. Το πολίτευμα στην περίπτωση αυτή γίνεται προστάτης της μειονότητας από την χειραγώγηση αλλά και τη σωματική εκμετάλλευση από τις οικονομικά και διανοητικά ισχυρότερες τάξεις. Το πολίτευμα εξυπηρετεί στην ίδια περίπτωση το ουσιαστικό κοινωνικό συμφέρον που είναι το συμφέρον όλων και όχι μόνο της πλειονότητας.

Η δεύτερη πολιτική θεωρία του Mill προέρχεται από την αντίδρασή του στην απόλυτη εμπιστοσύνη των φιλελεύθερων και κυρίως των ριζοσπαστών στοχαστών της εποχής του στη δύναμη της πλειονότητας. Είναι η θεωρία για τη διασφάλιση¹⁵ της ατομικής ελευθερίας μέσω των παραμορφωτικών επιδράσεων της πλειονότητας, και ειδικότερα, της αστικής νομοθεσίας που την εκφράζει. Ενώ λοιπόν στην προηγούμενη θεωρία του ο Mill επιχειρούσε να εξασφαλίσει την πολιτική ελευθερία από την κατάχρηση εξουσίας της αριστοκρατικής τάξης, στη δεύτερη θεωρία του επιχειρηματολογεί για την εξασφάλιση της πολιτικής ελευθερίας από την καταπίεση της κοινής γνώμης και την αστική τάξη που αυτή εκπροσωπεί. Αυτό που προτείνεται είναι μια κυβέρνηση με οριοθετημένη εξουσία σε εκείνους τους τομείς όπου το δρῶν υποκείμενο αδυνατεί στην υπόταξη των σωματικών και πνευματικών του δυνάμεων για την

¹⁵ Βλ. C.I. Ten, "Mill and Liberty", ό.π., σσ. 50-56.

επίτευξη του κοινού καλού. Οι τομείς, που χρήζουν κρατικής παρέμβασης είναι η στρατιωτική προστασία της κοινωνίας από εξωτερικούς ή εσωτερικούς εχθρούς, η στοιχειώδης εκπαίδευση και η νοσοκομειακή περίθαλψη.

Υπάρχουν ωστόσο τομείς, όπως η εργασία, όπου το δρών υποκείμενο έχει τη δυνατότητα, άλλοτε μόνο του και άλλοτε σε συνεργασία με τους άλλους, να πετύχει το μεγαλύτερο για το ίδιο και τους άλλους όφελος. Σε μια τέτοια περίπτωση η κρατική παρέμβαση κρίνεται άσκοπη, ακόμα και επικίνδυνη, ιδιαίτερα όταν αποτρέπει το δρών υποκείμενο από τη μέγιστη αξιοποίηση των δυνατοτήτων του και κατ' επέκταση την εκπλήρωση των επιθυμιών του. Με τον περιορισμό της κυβερνητικής εξουσίας, μειώνεται και η επίδραση της αστικής πλειονότητας, τα συμφέροντα της οποίας εκπροσωπούνται με αυτή. Η οριοθέτηση ωστόσο της πολιτικής εξουσίας προϋποθέτει τον καθορισμό της ατομικής εξουσίας και ακολούθως της ιδιωτικής σφαίρας, όπου η ελευθερία του δρώντος υποκειμένου είναι κυρίαρχη. Η ώριμη αυτή σύλληψη της πολιτικής ελευθερίας στη σχέση της με την πλειονότητα και την κοινή γνώμη που την εκφράζει, αναπτύσσεται στο ομώνυμο έργο του Mill "*On Liberty*" (1859). Στο έργο αυτό, το πολιτικό ιδεώδες¹⁶ του Mill είναι η ελεύθερη και αυθόρμητη ανάπτυξη όλων των μελών της κοινωνίας, ως όρος απόκτησης της πολιτικής ελευθερίας τους. Ελεύθερη ανάπτυξη δε σημαίνει να καλλιεργείται εξίσου με το κοινωνικό αίσθημα ο εγωισμός, αλλά να ενισχύεται η κοινωνικότητα και παράλληλα να αποδυναμώνεται ο εγωισμός, προκειμένου να εξασφαλιστεί η κοινωνική συνοχή και συνεργασία.

Στο έργο "*On Liberty*", δίνεται μια διάσταση της πολιτικής ελευθερίας ως ανάγκης αυτοπροσδιορισμού του δρώντος υποκειμένου, αναφερόμενη και σε παλαιότερα κείμενα¹⁷ του Mill όπως είναι τα παρακάτω: "*Spirit of Age*" (1830), "*Tocqueville*" (1835), "*Civilization*" (1836), "*Coleridge*" (1840). Το τίθεμένο ερώτημα της σύλληψης της πολιτικής ελευθερίας ως αυτοπροσδιορισμού συνίσταται στο τί είναι ο αυτοπροσδιοριζόμενος εαυτός. Εαυτός μας είναι και ο λόγος και τα πάθη μας, με δυο λόγια και ό,τι μας ενώνει με τους άλλους και ό,τι μας χωρίζει. Ο αυτοπροσδιορισμός, ως όρος της πολιτικής ελευθερίας διατηρείται σε όλες τις φάσεις της σκέψης του Mill, λόγω της αδυναμίας της πολιτικής κατάστασης και του σύγχρονου πολιτισμού να κα-

¹⁶ Βλ. C.I. Ten, "Mill and Liberty", ό.π., σσ. 59-61.

¹⁷ Για τη διαφοροποίηση του Mill, ως προς την σύλληψη της πολιτικής ελευθερίας ως αυτοπροσδιορισμού, σε κάθε φάση της πολιτικής του σκέψης βλ. R.B. Freidman, "A New Exploration of Mill's Essay On Liberty", *Political Studies*, vol. 14, 1966, σσ. 291-303.

ταστήσουν τον άνθρωπο ένα ανεξάρτητο και λογικά αυτόνομο υποκείμενο, ικανό και πρόθυμο να αποφασίζει για πράγματα που αφορούν τον εαυτό του και τους άλλους. Στο δοκίμιο "Civilization" ο Mill δίνει μερικές από τις αιτίες της αδυναμίας των ανθρώπων στην πλειονότητά τους να σκέφτονται και να πράττουν ελεύθερα, ή, με άλλα λόγια, να αποφασίζουν οι άλλοι εξολοκλήρου για τη ζωή τους.

Μία αιτία είναι, ότι τα δύο στοιχεία που δίνουν στον πολίτη κοινωνική σπουδαιότητα και επρροή, η νοημοσύνη και η ιδιοκτησία, έχουν περάσει στα χέρια των λίγων. Χωρίς την ιδιοκτησία που προσφέρει το χρήμα και τον ελεύθερο χρόνο για μόρφωση, ο πολίτης μένει δέσμιος σε μια βιοποριστικά προσανατολισμένη ζωή, στερημένης μαθημάτων συστηματικής πειθαρχίας και συμβιβασμού, απαραίτητα στοιχεία για την πνευματική του εξέλιξη. Η απουσία μόρφωσης, ως επακόλουθο έχει την αδυναμία συστηματικής συνεργασίας από την όποια θα προκύψει ο καταμερισμός της εργασίας, ο οποίος θα αποτελέσει τη βάση για ελκρινείς κοινωνικές σχέσεις. Το πιο σημαντικό όμως είναι, ότι το κοινωνικό υποκείμενο με την πρόοδο του πολιτισμού, χωρίς μόρφωση και ιδιοκτησία, αλλά εφοδιασμένο με τα απαραίτητα αγαθά για την επιβίωσή του, γίνεται ολοένα και πιο παθητικό. Ο Mill, δίνοντας την εντύπωση ότι έχει μελετήσει το "Κοινωνικό Συμβόλαιο" (1762) του Rousseau, λέει χαρακτηριστικά: "Στην άγρια κατάσταση, η ασφάλεια του κάθε ανθρώπου, η προστασία της οικογένειας, της ιδιοκτησίας και της ελευθερίας του, εξαρτιόταν κυρίως από την σωματική δύναμη και τη διανοητική ενέργεια ή την ευρεσιτεχνία του. Σε μια πολιτισμένη κατάσταση, τα παραπάνω αγαθά, εξασφαλίζονται από παράγοντες εξωτερικούς από αυτόν"¹⁸.

Σε ένα άλλο κείμενο της μεσαίας περιόδου της πολιτικής σκέψης του Mill, το "Spirit of Age", υποστηρίζεται ότι η πλειονότητα των κοινωνικών υποκειμένων, δεν έχει τις ευκαιρίες γνώσης που θα την καθιστούσαν ικανή για την απόκτηση της αλήθειας. Η πλειονότητα αναγκάζεται να αποδεχτεί τις γνώμες των μορφωμένων, από εμπιστοσύνη σε αυτούς που αφιέρωσαν τη ζωή τους στη μελέτη της ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας. Η ελευθερία συζήτησης, στο ίδιο έργο, είναι πολύτιμη και κάνει το κοινωνικό υποκείμενο υπεύθυνο και ικανό να αποφασίζει για τις δικές του υποθέσεις,

¹⁸ John Stuart Mill, "Civilization" στο: *The Collected Works of John Stuart Mill*, Vol. XVIII, επιμ. J.M. Robson, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1977, σ. 129.

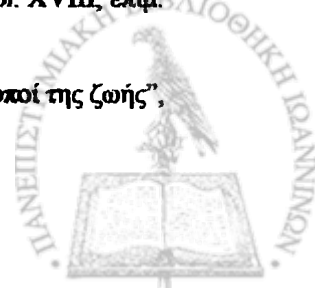
όμως δεν το βοηθά να ανακαλύψει την αλήθεια¹⁹. Ο Mill δεν πρεσβεύει μια πολιτική ελευθερία για λίγους ούτε πιστεύει στη φυσική ανισότητα των ανθρώπων. Αυτό που θέλει να τονίσει στο έργο του “*Spirit of Age*” είναι ότι στις υπάρχουσες οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες δεν είναι δυνατό μια πλειονότητα πολιτών με χαμηλού επιπέδου μόρφωση να αποφασίζει για τα σημαντικά κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα. Οι λίγοι εξειδικευμένοι στη διαχείριση των δημοσίων θεμάτων δεν αποτελούν για το φιλόσοφο αυθεντίες στη γνώμη των οποίων δε χωρά καμία αμφισβήτηση, αλλά βοηθοί στην επίλυση κοινωνικών και πολιτικών προβλημάτων.

Στην ώριμη πολιτική σκέψη του Mill, και ειδικότερα στο έργο “*On Liberty*”, η θεώρησή του για τις προϋποθέσεις και την έκταση της πολιτικής ελευθερίας έχουν αλλάξει. Τα πολιτικά υποκείμενα είναι ικανά να αποκτήσουν το διανοητικό επίπεδο για το οποίο όλοι είναι ικανοί. Η ελευθερία συζήτησης, όχι μόνο οδηγεί σε σωστές απόψεις, αλλά και καθιστά τους τα πολιτικά υποκείμενα ικανά να γνωρίσουν την αλήθεια. Παρόλη, λοιπόν, την αντιπατικότητα ανάμεσα στις τρεις φάσεις της πολιτικής σκέψης του Mill, ως προς τη σύλληψη της πολιτικής ελευθερίας, αξίζει να τονιστεί το γεγονός, ότι σε καμία από αυτές δεν αμφισβητείται η αξία της ελευθερίας. Αντίθετα, το μεταβαλλόμενο στοιχείο, είναι ο τρόπος που αντιλαμβάνεται ο Mill τις προϋποθέσεις απόκτησης της πολιτικής ελευθερίας, τα εμπόδιά της και τους τρόπους εξάλειψής τους.

Μέσα από αυτή την εξελικτική πορεία, ο Mill, στα χρόνια της ωριμότητάς του, διαμορφώνει το πολιτικό ιδεώδες, στο οποίο εντάσσονται οι απόψεις του για την ελευθερία και είναι μια συνένωση ιδεών του διαφωτισμού και του ορθολογισμού²⁰. Η συνένωση αυτή έγινε από τον φιλόσοφο στο όνομα του κοινού συμφέροντος και της ωφελιμότητας, φερόμενης υλικών και διανοητικών χαρακτηριστικών. Ο Mill ήταν υπέρμαχος του πολιτικού φιλελευθερισμού που θα εξασφάλιζε στον πολίτη πληροφόρηση και συμμετοχή στην εξουσία για δύο λόγους. Η εξασφάλιση της αυτοπροστασίας των πολιτών από την άσκηση βίας σε βάρος των προσώπων ή των περιουσιών τους, ήταν ο πρώτος λόγος ύπαρξης του καθεστώτος που εντάσσεται στον ορθολογισμό. Ο δεύτερος λόγος περιελάμβανε το ρομαντικό ιδανικό της αυτοπραγμάτωσης. Η

¹⁹ John Stuart Mill, “*The Spirit of Age*” στο: *The Collected Works of John Stuart Mill*, Vol. XVIII, επιμ. J.M. Robson, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1977, σσ. 167, 184.

²⁰ Βλ. Berlin Isaiah, “*Τέσσερα Δοκίμια για την ελευθερία*”: “Ο John Stuart Mill και οι σκοποί της ζωής”, μτφ. Γιάννης Παπαδημητρίου, εκδ. Scripta, Αθήνα, 2001, σσ. 371-380.

πολιτεία καθίσταται υπεύθυνη για την εξασφάλιση στον πολίτη των συνθηκών που οδηγούν όχι μόνο στην επιβίωση αλλά και στην αρμονική ανάπτυξή του. Ο Mill αναφέρει σχετικά: “Θεωρώ, τα πολιτικά καθεστώτα, ιδωμένα από ένα ανώτερο επίπεδο, ως τα κύρια μέσα της κοινωνικής μόρφωσης του λαού”²¹. Είναι στα καθήκοντα της πολιτικής εξουσίας η διανοητική και ηθική ανάπτυξη του πολίτη προκειμένου ο τελευταίος να απελευθερωθεί από τα πάθη του και να συνεισφέρει με όποιο τρόπο μπορεί στο κοινό καλό.

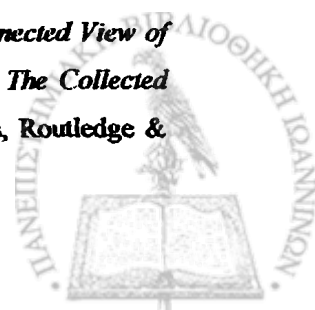
Ο διττός ρόλος του πολιτικού φιλελευθερισμού του Mill πηγάζει από τη διττή φύση του ανθρώπινου συμφέροντος²². Από τη μια μεριά, είναι το καθαρά εγωιστικό συμφέρον, καθοριζόμενου από τους νόμους της ανθρώπινης φύσης. Αυτοί οι νόμοι δημιουργούν τις επιθυμίες που ωθούν το δρων υποκείμενο στην πράξη²³. Οι επιθυμίες σχετίζονται με τις φυσικές ανάγκες, όπως η αυτοσυντήρηση και η αναπαραγωγή, αλλά και με αισθήματα, όπως η χαρά που δίνει η επιβολή ή η εξουσία στους άλλους. Στην πρώτη αυτή σύλληψη του συμφέροντος το δρων υποκείμενο νοείται ως μονάδα που συγκρούεται με άλλες μονάδες προκειμένου να εξασφαλίσει το ποσό της ευτυχίας που επιθυμεί, βλάπτοντας ή εμποδίζοντας τους άλλους να κάνουν το ίδιο. Ο ρόλος της κοινωνίας σε μια κατάσταση αμοιβαίας εχθρότητας είναι να επιβάλει την ειρήνη, διασφαλίζοντας την επιβίωση του κάθε πολίτη και προστατεύοντάς τον από την πρόκληση οποιασδήποτε σωματικής ή ψυχολογικής βλάβης.

Από την άλλη μεριά, ο Mill απομακρύνεται από τον ατομικισμό του ωφελιμιστικού στοχασμού και μιλά για το δημόσιο πνεύμα και το κοινό συμφέρον. Αναφέρει σχετικά: “Η κοινωνία αποτελείται κυρίως από αυτούς που ζουν από τη σωματική τους δύναμη. Και αν η κοινωνία, δηλαδή οι εργαζόμενοι, προσφέρουν τη σωματική τους δύναμη για να προστατεύσουν τα πολιτικά υποκείμενα στην απόλαυση των πλεονασμάτων τους, μπορούν να το κάνουν και πάντα το κάνουν επειδή έχουν εξασφαλίσει την εξουσία να φορολογούν αυτά τα πλεονάσματα για κοινωνική χρησι-

²¹ Βλ. John Stuart Mill, “Bentham” στο: *The Collected Works of John Stuart Mill*, Vol. X, επιμ. J.M. Robson, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1969, σ. 16.

²² Για την εξάρτηση του ρόλου της πολιτικής διακυβέρνησης με την διττή φύση του συμφέροντος βλ. Bay Christian, *The Structure of Freedom*, Stanford University Press, 1958, σσ. 45-47.

²³ Βλ. John Stuart Mill, “*A System of Logic Ratiocinative and Inductive : Being a Connected View of the Principles of Evidence and the Methods of Scientific Investigation*” (1843) στο : *The Collected Works of John Stuart Mill*, Vol. VII, επιμ. J.M. Robson, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1974, σ. 469.

μότητα. Διότι από όλους τους σκοπούς, η συντήρηση των ανθρώπων είναι ο πιο πρωταρχικός. Αφού κανείς δεν είναι υπεύθυνος για τη γέννησή του, καμιά χρηματική θυσία δεν είναι μεγάλη γι' αυτούς που έχουν περισσότερα από αρκετά, προκειμένου να εξασφαλίσουν αρκετή ασφάλεια γι' αυτούς που ήδη υπάρχουν²⁴. Η κοινωνία είναι κατά τη δεύτερη σύλληψη του συμφέροντος αναγκαία και φυσική και το κάθε δρων υποκείμενο συλλαμβάνει τον εαυτό του ως οργανικό μέλος ενός κοινωνικού σώματος.

Θυμίζοντας την οργανική σύλληψη της κοινωνίας του Αριστοτέλη στο Γ' των *Πολιτικών* του, ο Mill, διατυπώνει την παρόμοια άποψη ότι "η κοινωνική κατάσταση είναι τόσο φυσική, τόσο αναγκαία και τόσο συνήθης στον άνθρωπο, που, εκτός από κάποιες σπάνιες περιπτώσεις ή εκτός από μια ηθελημένη αφαίρεση, ποτέ δεν συλλαμβάνει ο άνθρωπος τον εαυτό του διαφορετικά, παρά ως μέλος ενός σώματος"²⁵. Σε μια τέτοια κατάσταση που η κοινωνία έχει λύσει το πρόβλημα της επιβίωσης, έχοντας αντάρχεια σε αγαθά και ασφάλεια από εξωτερικούς ή εσωτερικούς κινδύνους, ο ρόλος της πολιτείας είναι αφενός η διανοητική ανάπτυξη του πολιτικού υποκειμένου για να βελτιωθεί το επίπεδο διαβίωσης και αφετέρου η ηθική διαμόρφωσή του προκειμένου η ανάπτυξη της διάνοιας να αξιοποιηθεί προς όφελος και όχι εις βάρος του κοινωνικού συνόλου.

3.2. Η οροθέτηση της πολιτικής ελευθερίας

Η ιδέα της πολιτικής ελευθερίας υπάρχει σε όλα τα κύρια πολιτικά έργα του Mill, που κατά χρονολογική σειρά έκδοσης είναι: "*On Liberty*" (1859), "*Considerations on Representative Government*" (1861), "*The Subjection of Women*" (1869). Ο ορισμός της πολιτικής ελευθερίας, ομολογία πίστεως του Mill για την ελευθερία και πυρήνας του πολιτικού φιλελευθερισμού του²⁶, δίνεται στο έργο "*On Liberty*" και είναι ο εξής: "ο μόνος λόγος για τον οποίο οι άνθρωποι, ατομικά ή συλλογικά, έχουν το δικαίωμα να επεμβαίνουν στην ελευθερία δράσης οποιουδήποτε συνανθρώπου

²⁴ John Stuart Mill, "*Principles of Political Economy with Some of Their Applications to Social Philosophy*" (1848) στο: *The Collected Works of John Stuart Mill*, Vol. II, επιμ. J.M. Robson, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1965, σ. 357.

²⁵ John Stuart Mill, "*Utilitarianism*" (1861) στο: *The Collected Works of John Stuart Mill*, Vol. X, επιμ. J.M. Robson, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1969, σ. 231.

²⁶ Βλ. Berlin Isaiah, "*Τέσσερα Δοκίμια για την ελευθερία*", ό.π., σ. 359.

τους, είναι η αυτοπροστασία τους. Ο μόνος λόγος, για τον οποίο μπορεί νόμιμα να ασκείται εξουσία σε οποιοδήποτε μέλος μιας πολιτισμένης κοινότητας, παρά τη θέλησή του, είναι η αποτροπή της ζημίας των άλλων. Το δικό του όφελος, φυσικό ή ηθικό, δεν αποτελεί βάσιμο λόγο²⁷.

Ο Mill, υιοθετεί απόλυτα την άποψη που εκθέτει ο Alexis de Tocqueville στο έργο του *"De la Démocratie en Amérique"* (1836-1840) για τις αδυναμίες του δημοκρατικού πολιτεύματος. Ειδικότερα, ο Mill ασπάζεται την άποψη του Γάλλου στοχαστή ότι η τυραννία της πλειοψηφίας είναι η κυριότερη απειλή για την πολιτική ελευθερία και στρέφει την κριτική του στο πολιτικό καθεστώς που είναι κατ' επίφαση δημοκρατικό και υπεύθυνο για την κατάσταση αυτή, διότι επιτρέπει την κατάχρηση της εξουσίας από ένα μέρος της κοινωνίας σε βάρος κάποιου άλλου. Η αυτοκυβέρνηση, βασική αρχή της δημοκρατίας, αντικαταστάθηκε από την εξουσία του καθενός πάνω σε όλους. Ο Tocqueville δηλώνει emphaticά στο έβδομο κεφάλαιο του έργου του *"Η Δημοκρατία στην Αμερική"* με τίτλο "Τυραννία της πλειοψηφίας" τα εξής: "Η κοινωνία ... ασκεί μια κοινωνική τυραννία τρομακτικότερη από πολλά είδη πολιτικής καταπίεσης, αφού (μολονότι η επιβολή της δε συνοδεύεται συνήθως από τόσο ακραίες ποινές) παρέχει πολύ λιγότερα μέσα διαφυγής, εισχωρεί πολύ βαθύτερα στις λεπτομέρειες της ζωής και υποδουλώνει την ψυχή του ανθρώπου. Δεν επαρκεί, επομένως, η προστασία από την τυραννία των κρατούντων· χρειάζεται και η προστασία από την τυραννία της κοινής γνώμης και του δημόσιου αισθήματος"²⁸.

Η κατάχρηση της εξουσίας της πλειονότητας είναι για τον Mill καίριο πρόβλημα του πολιτικού υποκειμένου, όχι για την καταπίεση που γίνεται εις βάρος του αυτή καθ' αυτή, αλλά επειδή αποτελεί εμπόδιο του αυτοπροσδιορισμού του²⁹. Αυτό συμβαίνει όταν η πλειονότητα, με το νόμο, την κοινωνική λογοκρισία και τη θρησκευτική εξουσία, επιβάλλει στο πολιτικό υποκείμενο την ομοιομορφία και το συμβιβασμό, με την απειλή εξωτερικών κυρώσεων. Και τόσο μεγάλη είναι η επίδραση της πλειονότητας στη διαμόρφωση του χαρακτήρα, που αμβλύνονται οι διανοητικές του ικανότητες. Διότι, όπως αναφέρει ο Mill, "οι ανθρώπινες δυνάμεις

²⁷ John Stuart Mill, *"On Liberty"* (1859) στο: *The Collected Works of John Stuart Mill*, Vol. XVIII, επιμ. J.M. Robson, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1977, σ. 223. Η αντίστοιχη ελληνική έκδοση της οποίας τη μετάφραση αξιοποιώ είναι το *"Περί Ελευθερίας"*, μτφ. Νίκος Μκαλής, εκδ. Επίκουρος, Αθήνα, 1983.

²⁸ Βλ. J.S. Mill, *"On Liberty"*, ό.π., σ. 220.

²⁹ Βλ. R.B. Freidman, "A New Exploration of Mill's Essay On Liberty", ό.π., σσ. 297-303.

της αντίληψης, της κρίσης, της διάκρισης του ορθού, της νοητικής ενεργητικότητας, ακόμα και της ηθικής προτίμησης, ασκούνται μόνο όταν κάνουμε επιλογή ... οι διανοητικές και ψυχικές δυνάμεις βελτιώνονται μόνο όταν χρησιμοποιούνται³⁰ από το ίδιο το δρων υποκείμενο για λογαριασμό του.

Η επίδραση της πλειονότητας ωστόσο δεν επιδρά μόνο στο χώρο της λογικής αλλά εκτείνεται και στα συναισθήματα, ενισχύοντας ή αμβλύνοντας τις επιθυμίες. Από τη στιγμή, αναφέρει ο Mill, που "οι άνθρωποι σε ό,τι κάνουν για την ευχαρίστησή τους, η ομοιομορφία είναι το πρώτο πράγμα που σκέφτονται, επιθυμούν ό,τι επιθυμεί και το πλήθος, επιλέγουν μόνο πράγματα που είναι συνηθισμένα και η ιδιορρυθμία των προτιμήσεων, η εκκεντρικότητα της συμπεριφοράς αποφεύγονται να είναι εγκλήματα, οι άνθρωποι δεν έχουν καμιά φύση, διότι δεν κάνουν επιλογές να διαμορφώσουν τις προτιμήσεις τους"³¹. Ο Mill στο σημείο αυτό αναφέρεται στην αλλοτριωτική λειτουργία της ψυχολογίας της μάζας, ισοπεδωτικής κάθε επιθυμίας για πρωτοβουλία και καινοτομία κι ενισχυτικής του δογματισμού και της μισαλλοδοξίας προς αυτούς που τολμούν να υποστηρίξουν μια άποψη ή στάση διαφορετική από εκείνη της πλειονότητας.

Ο κίνδυνος της κατάργησης του αυτοπροσδιορισμού του δρώντος υποκειμένου από την παραβίαση της πολιτικής του ελευθερίας, είναι δείγμα της βαθιάς πολιτικής σκέψης του Mill, διότι δεν ενδιαφέρεται μόνο για τις επιπτώσεις της καταπίεσης από κάθε φορέα εξουσίας, αλλά και για τις συνέπειες της ετεροπροσδιοριζόμενης ζωής. Ο Mill με τη ζωή και το έργο του αναλαμβάνει να βγάλει το δρων υποκείμενο από το ζυγό του κοινωνικού καθωσπρεπισμού και της θρησκευτικής αυταπάρασης. Επιδιώκει να ενημερώσει την κοινωνία για το δικαιωματικό χώρο δράσης της, το αυτεξούσιο, σε μια εποχή που η ελευθερία φαίνεται να μην είναι πραγματικά επιθυμητή από την κοινωνία³².

Μετά τον ορισμό, ακολουθούν τα *χαρακτηριστικά* της πολιτικής ελευθερίας, με κύρια τη θετικότητα και την αρνητικότητα³³. Η αρνητική ελευθερία νοείται ως απουσία καταναγκασμού και η θετική ως αυτοπραγμάτωση, ως επιθυμία του δρώντος υποκειμένου να είναι αυτεξούσιο και οι πράξεις του να αποτελούν απότοκο της βούλησής του. Οι δύο διαστάσεις της πολιτικής ελευθερίας χρησιμοποιούνται από

³⁰ Βλ. J.S. Mill, "On Liberty", ό.π., σ. 262.

³¹ Βλ. J.S. Mill, "On Liberty", ό.π., σσ. 264-265.

³² Βλ. R.B. Freidman, "A New Exploration of Mill's Essay On Liberty", ό.π., σ. 303.

³³ Βλ. Berlin Isaiah, "Τέσσερα Δοκίμια για την ελευθερία", ό.π., σσ. 266-269.

τον φιλόσοφο διαλεκτικά, με την έννοια ότι η μία συμπληρώνει την άλλη. Η αρνητική ελευθερία θεμελιώνεται στον ίδιο τον ορισμό του Mill για την πολιτική ελευθερία στο έργο "On Liberty"³⁴. Σύμφωνα με τον ορισμό αυτό, η πολιτική ελευθερία προσδιορίζεται από την πάλη ανάμεσα στην πολιτική εξουσία και το δρών υποκείμενο, δίνεται δηλαδή ως περιορισμός της καταπίεσης του κράτους και της κοινωνίας, στη σφαίρα της κοινωνικής δράσης.

Ωστόσο, αρχές 19^{ου} αιώνα, ο σκοπός³⁵ του Mill δεν ήταν να εξασφαλίσει την απαραβίαστη από την άσκηση εξουσίας ιδιωτική σφαίρα, διότι ο εχθρός της ελευθερίας δεν ήταν η παραβίασή της. Το κύριο πρόβλημα ήταν ότι ο βιομηχανικός πολιτισμός, εξυπηρετώντας τα κυρίαρχα συμφέροντα, παρείχε μια μέτρια ποιότητα ζωής που ικανοποιούσε το μέσο πολίτη καθώς, αφενός του εξασφάλιζε την ασφάλεια από κάθε δυσχέρεια, αφετέρου όμως του δημιουργούσε μέτριες προσδοκίες. Ο Mill αναφέρει χαρακτηριστικά στο δοκίμιό του "Civilization" ότι: "ένα από τα αποτελέσματα της υψηλής κατάστασης του πολιτισμού είναι η χαλάρωση της ενεργητικότητας του ανθρώπου"³⁶. Άλλα στοιχεία του πολιτισμού που προκύπτουν από ένα σχετικά άνετο τρόπο διαβίωσης είναι η νωθρότητα και η παθητικότητα. Απηχώντας εμπέσω ο Mill τις απόψεις του Rousseau για τις αρνητικές συνέπειες του πολιτισμού, αναφέρει σχετικά: "αυτή η αποχαύνωση και η δειλία, ως γενικό χαρακτηριστικό του ανθρώπου, είναι καινούργια, όμως είναι η φυσική συνέπεια της προόδου του πολιτισμού"³⁷.

Ο Mill, σε αυτή τη δύσκολη φάση του πολιτισμού, ενδιαφέρεται για την αυτομόρφωση του δρώντος υποκειμένου, έτσι ώστε το τελευταίο να αποκτήσει λογική αυτονομία και αυτοπραγμάτωση, επιλέγοντας το ίδιο τους σκοπούς της ζωής του. Με τον όρο «λογική αυτονομία» εννοείται η απελευθέρωση της σκέψης από κάθε είδους καταναγκασμό. Για τον Mill ο μέγιστος βαθμός λογικής αυτονομίας είναι η απελευθέρωση του δρώντος υποκειμένου από τα πάθη και κατ' επέκταση από την έντονη

³⁴ Βλ. J.S. Mill, "On Liberty", ό.π., σ. 223.

³⁵ Για τη θετική διάσταση της ελευθερίας στον Mill βλ. William Ebestein, *Today's Isms : communism, fascism, capitalism, socialism*, Prentice Hall, Inc, Englewood Cliffs, New Jersey, 1973, σσ. 168-174. Για το ίδιο θέμα βλ. Williams, "The Principle of Liberty", *Ethical Studies*, vol. XXIV, 1976, σσ. 132-140. στο: *John Stuart Mill: Critical Assessments*, vol. I, του John Cunningham Wood, Routledge, London, 1991, 1988¹, σσ. 502-503.

³⁶ Βλ. J.S. Mill, "Civilization", ό.π., σ. 129.

³⁷ Βλ. J.S. Mill, "Civilization", ό.π., σ. 132.

επιθυμία μεγιστοποίησης της ατομικής ηδονής και ευτυχίας, που απορρέει από αυτή. Με τον όρο «αυτοπραγμάτωση» ο Mill εννοεί την πλήρη ανάπτυξη των ικανοτήτων του δράντος υποκειμένου προκειμένου το τελευταίο να κατορθώσει την εκπλήρωση των στόχων για τους οποίους έχει τις σωματικές και διανοητικές δυνάμεις, χωρίς να βλάψει τους άλλους ή να τους εμποδίσει να κάνουν το ίδιο, αλλά προσφέροντας και αυτό το ίδιο στην κοινωνική ευημερία.

Ο Mill ενδιαφέρεται να καταπολεμήσει την ομοιομορφία που οδηγεί σε στασιμότητα. Η πολυμέρεια του δράντος υποκειμένου, αυτό που το κάνει να ξεχωρίζει από τον δυσιανό του, είναι πρόοδος, διότι μέσω της γόνιμης αντανακλαστικής στοιχείων γεννιέται κάτι νέο. Ιδιαίτερα διευκρινιστικό για την παραπάνω θέση του Mill είναι ο συσχετισμός της ευρωπαϊκής πολυπολιτισμικότητας με τη στασιμότητα και την ομοιομορφία του πολιτισμού της Κίνας. Λέει λοιπόν ο Mill: “Τί είναι αυτό που έκανε την ευρωπαϊκή οικογένεια κρατών ένα εξελισσόμενο αντί για ένα στατικό μέρος της ανθρωπότητας; ... η αξιοθαύμαστη ποικιλομορφία του χαρακτήρα και της κουλτούρας ... η Ευρώπη κατά την κρίση μου, οφείλει αποκλειστικά την εξελικτική και πολύπλευρη ανάπτυξή της στον πλουραλισμό των οδών που ακολούθησε”³⁸.

Υποστηρίζει επίσης ότι, επειδή ο πολιτισμός στην παρούσα φάση δεν υποβάλλει το δρών υποκείμενο σε σωματική και διανοητική άσκηση, η πολιτική και η εκπαίδευση πρέπει να παίζουν αυτόν τον ενισχυτικό ρόλο. Η εκπαίδευση θα πρέπει να είναι καθολική, να συνδυάζει θεωρία και πράξη και να μην είναι δογματική. Ο Mill δηλώνει εμφατικά: “Δεν είναι σχεδόν αυταπόδεκτο αξίωμα ότι η Πολιτεία θα πρέπει να απαιτήσει και να καταστήσει την εκπαίδευση, μέχρι ενός ορίου, υποχρεωτική για κάθε άνθρωπο που γεννιέται πολίτης της”³⁹; “Ηθικό έγκλημα”⁴⁰ θεωρεί ο Mill να φέρει κάποιος ένα παιδί στον κόσμο, χωρίς να του παρέχεται η μόρφωση που αποτελεί τροφή του πνεύματος. Από την άλλη μεριά, η πολιτική μπορεί να οδηγήσει στη βελτίωση της διανοητικής κατάστασης του δράντος υποκειμένου με την συμμετοχή του τελευταίου στη διαχείριση της εξουσίας. Η ανάθεση “στους πολίτες της διαχείρισης των κοινωνικών υποθέσεων είναι που παρατείνει τη συνήθεια επιδίωξης του κοινού συμφέροντος ... είναι αυτή που τους διαφωτίζει και τους διδάσκει με την εμπειρία τον αρμόζοντα τρόπο διεξαγωγής των δημοσίων υποθέσεων”⁴¹.

³⁸ Βλ. J.S. Mill, “*On Liberty*”, ό.π., σ. 274.

³⁹ Βλ. J.S. Mill, “*On Liberty*”, ό.π., σ. 301.

⁴⁰ Βλ. J.S. Mill, “*On Liberty*”, ό.π., σ. 302.

Η θετική διάσταση της πολιτικής ελευθερίας δίνεται επιπροσθέτως στο δεύτερο κεφάλαιο του έργου "On Liberty", όπου ο Mill αναπτύσσει τη θεωρία του για την ελευθερία της γνώμης και της συζήτησης, ή διαφορετικά ελευθερία της έκφρασης⁴². Εκεί λοιπόν που θα περίμενε κανείς ο Mill να περιοριστεί στις περιπτώσεις κατάχρησης της ελευθερίας της γνώμης και έκφρασης, αντίθετα, αναπτύσσει τα επιχειρήματα για τη θετική συμβολή της ελευθερίας του διαλόγου στη λογική αυτονομία⁴³ και την απόκτηση της αλήθειας. Η θετική ελευθερία αναπτύσσεται στο τρίτο κεφάλαιο του έργου "On Liberty", όπου η βάση της διάνοητικής ανάπτυξης και της ηθικής διαμόρφωσης του δρώντος υποκειμένου, είναι η αυθεντικότητα και ο αυθορμητισμός, τα οποία όταν λείπουν η κοινωνία καταλήγει σε συλλογική μετριότητα⁴⁴.

Η αυθεντικότητα για τον Mill είναι η ιδιότητα του δρώντος υποκειμένου να σκέφτεται, να εκφράζεται με λόγια και να κάνει τα λόγια του έργα με τρόπο που το κάνει να φαίνεται διαφορετικό από τα άλλα δρώντα υποκείμενα. Η αυθεντικότητα γίνεται πιο εύκολα κατανοητή στη δημιουργία, αν αναλογιστούμε ένα έργο τέχνης. Το έργο τέχνης δεν αποκτά αξία για τα υλικά από τα οποία είναι κατασκευασμένο αλλά για τον τρόπο που είναι κατασκευασμένο ή για τις ιδέες ή τα αισθήματα που εκφράζει και που το κάνουν να ξεχωρίζει από ένα άλλο έργο τέχνης όμοιο με αυτό. Κατά τον ίδιο τρόπο η αυθεντικότητα στη συμπεριφορά συνίσταται σε μια σύνθεση στοιχείων, που εντοπίζει κανείς σε διαφορετική μορφή σε κάθε δρών υποκείμενο, διότι η σύνθεση αυτή αντανακλά τη μοναδικότητα της προσωπικότητας. Αυθεντικότητα λοιπόν, είναι η κάθε ιδιαιτερότητα του δρώντος υποκειμένου στα συναισθήματα, τη σκέψη, τη βούληση και την πράξη.

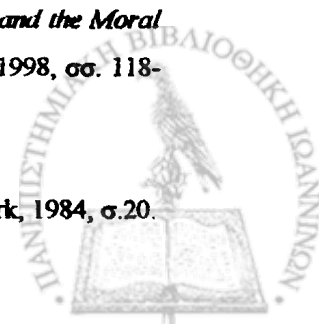
Η αυθεντικότητα συνδέεται με την ηθική, διότι, όποιος εκφράζει με λόγια ή πράξεις το χαρακτήρα του και δεν υιοθετεί παθητικά το χαρακτήρα των άλλων, επειδή απλώς δεν τον εκφράζει, μαθαίνει να διαμορφώνει την κριτική του ικανότητα. Από την άλλη μεριά όμως, υπάρχει και ένα άλλο όφελος από την αυθεντική συμπεριφορά: καλλιεργείται η ειλικρίνεια και καταπνίγεται η υποκρισία. Το δρών υποκείμενο που υιοθετεί τις προτιμήσεις των άλλων, καθώς είναι φυσικό να μην το

⁴¹ Βλ. J. S. Mill, "De Tocqueville on Democracy in America [II]", ό.π., σ. 168.

⁴² Βλ. Richard Vernon, "Beyond the Harm Principle": "Mill and Censorship" στο: *Mill and the Moral Character of Liberalism*, ed. Eldon Eisenach, The Pennsylvania State University Press, 1998, σσ. 118-122.

⁴³ Βλ. J.S. Mill, "On Liberty", ό.π., σ. 258.

⁴⁴ Βλ. Michael J. Sandel, *Liberalism and its Critics*, New York University Press, New York, 1984, σ.20.

εκφράζουν πάντα, συνηθίζει στην υποκρισία, ότι, έστω και με τις προτιμήσεις των άλλων, είναι ικανοποιημένο. Αντίθετα, το δρών υποκειμένο που συνηθίζει να εκφράζει τις ιδιαιτερότητές του μαθαίνει παράλληλα να είναι ευθύ και αυθόρμητο σε κάθε του πράξη.

Για τον αυθορμητισμό ο Mill αναφέρει σχετικά: “το κακό είναι ότι ο αυθορμητισμός μετά βίας αναγνωρίζεται με τους κοινούς τρόπους σκέψης, ότι έχει κάθε εσωτερική αξία, ή ότι αξίζει κάθε σπουδαιότητα που σχετίζεται αποκλειστικά μ’ αυτόν ... και επιπλέον ο αυθορμητισμός δεν αποτελεί μέρος του ιδανικού της πλειοψηφίας”⁴⁵. Ο αυθορμητισμός συνδέεται με την ηθική καθώς η ύπαρξή του ταυτίζεται με την ειλικρίνεια ενώ η απουσία του με την υποκρισία, το ψέμα, την επιτήδευση και την υστεροβουλία. Χωρίς να είναι απόλυτο αλλά σίγουρα το πιο συχνό, ο αυθορμητισμός παραπέμπει σε μια κατάσταση εγρήγορσης ενώ η έλλειψή του σε κατάσταση παθητικότητας και νοθρότητας. Με βάση τα παραπάνω, η αυθεντικότητα και ο αυθορμητισμός συνδράμουν στη διαμόρφωση της ηθικής συμπεριφοράς του δρώντος υποκειμένου και θα έπρεπε να καλλιεργούνται από το πολιτικό σύστημα.

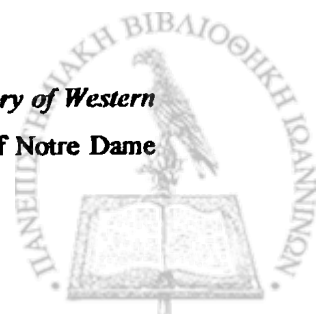
Η κορύφωση της θετικής διάστασης της ελευθερίας κατά τον Mill βρίσκεται στον ορισμό της ατομικότητας από το Γερμανό βαρόνο Wilhelm Von Humboldt, ο οποίος παρατίθεται στην αρχή του τρίτου κεφαλαίου του “*On Liberty*”. Σύμφωνα με τον ορισμό αυτό: “Ο σκοπός του ανθρώπου, ή αυτός που προδιαγράφεται από τις αιώνιες ή αμετάβλητες επιταγές του λόγου, και δεν προτείνεται από ασαφείς και ευφήμερες επιθυμίες, είναι η υψηλότερη και πιο αρμονική ανάπτυξη των δυνάμεών του σε ένα ολοκληρωμένο και ενιαίο όλο· αυτό, συνεπώς, το αντικείμενο, προς το οποίο κάθε άνθρωπος πρέπει ασταμάτητα να κατευθύνει τις προσπάθειές του, και για το οποίο κυρίως αυτοί που είναι προορισμένοι να επηρεάζουν τους συνανθρώπους τους, πρέπει πάντα να είναι σε επιφυλακή, είναι η ατομικότητα της δύναμης και της ανάπτυξης. Γι’ αυτήν υπάρχουν δύο απαιτούμενα, η ελευθερία και η ποικιλία των καταστάσεων· και από την ένωση αυτών των δύο προκύπτει το ατομικό σθένος και η πολλαπλή ποικιλομορφία, τα οποία συμπεκνώνονται στην ατομικότητα”⁴⁶.

Η πολιτική ελευθερία για τον Mill είναι μια κατεξοχήν κοινωνική⁴⁷ ελευθε-

⁴⁵ Βλ. J.S. Mill, “*On Liberty*”, ό.π., σ. 261.

⁴⁶ Βλ. J.S. Mill, “*On Liberty*”, ό.π., σ. 261.

⁴⁷ Για την κοινωνική διάσταση της πολιτικής ελευθερίας βλ. Robert Caponigri, *A History of Western Philosophy. Philosophy from the Romantic Age to the Age of Positivism*, University of Notre Dame Press, 1971, σσ. 199-200.

ρία καθώς αναπτύσσεται αποκλειστικά μέσω των διαπροσωπικών σχέσεων και εξασφαλίζεται από την υποταγή του ατομικού εγωιστικού συμφέροντος στο κοινό καλό. Βρίσκεται συνεπώς σε άμεση σχέση με την ύπαρξη του κοινωνικού καθήκοντος που έχει κατά τον Mill τη βάση του στο κοινωνικό αίσθημα. Πρόκειται για την ελευθερία της αυτόνομης και κοινωνικά ευαισθητοποιημένης συνείδησης. Ο Δαρβίνος, τη χρονιά έκδοσης του δοκιμίου "On Liberty" (1859), εκδίδει το έργο του "Περί της Καταγωγής των Ειδών" και σχολιάζει τον κοινωνικό χαρακτήρα που θέλει να δώσει ο Mill στην πολιτική ελευθερία. Θεωρεί ότι το κοινωνικό αίσθημα, που αποτέλεσε τη νατουραλιστική βάση της ωφελμιστικής ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας δεν είναι σήγουρο ότι υπάρχει σε κάθε δρων υποκείμενο, διότι δεν έχει αποδειχθεί ότι είναι ενστικτώδες και έμφυτο⁴⁸.

Γεγονός αποτελεί ωστόσο, ότι ο Mill, με τη θεωρία της πολιτικής ελευθερίας, επεδίωκε να απομακρύνει τις εγωιστικές τάσεις από τον κλασικό πολιτικό φιλελευθερισμό: αυτή είναι η αιτία δικαιολόγησης για τον ίδιο κρατικών παρεμβάσεων για το κοινό καλό. Ο Mill προχωρούσε έτσι, από έναν εγωιστικό σε έναν "κοινωνικό ατομισμό"⁴⁹, στον οποίο το ατομικιστικό αίτημα της μη κρατικής παρέμβασης, αντικαθίσταται από το κοινωνικό αίτημα της κρατικής πρόνοιας. Η πολιτική ελευθερία για τον Mill, επειδή ακριβώς η βελτίωση της κοινωνικής δομής⁵⁰ στο υπάρχον τότε ιστορικό πλαίσιο ήταν δύσκολη, θα ετίθετο σε ένα διττό⁵¹ κανονιστικό πλαίσιο. Από τη μια μεριά, το δρων υποκείμενο ήταν υποχρεωμένο να μην προκαλεί κακό στους άλλους, και από την άλλη, είχε την υποχρέωση να είναι ευμενές απέναντί τους και να αγαθοεργεί. Η αγαθοθέλεια, με τη μορφή του αμοιβαίου σεβασμού, βασίζεται στο κοινωνικό αίσθημα που καλλιεργείται με την αγωγή. Ο κύριος μοχλός της κοινωνικής βελτίωσης είναι το ίδιο το σώμα της πολιτικής κοινότητας, με την εξάσκηση της ελευθερίας θεμελιωμένης στο λόγο και προσανατολισμένης στο κοινό καλό.

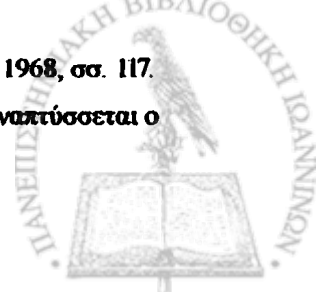
Ο Mill έχει συνείδηση του ταξικού χαρακτήρα του πολίτη και της κοινωνίας. Η ένταξη του δρώντος υποκειμένου σε συγκεκριμένη τάξη, καθορίζεται από τη συμ-

⁴⁸ Wright Robert, *Ο άνθρωπος, το Ηθικό ζώο*, μτφ. Αλέκος Ιωαννίδης, εκδ. Κριτική, 1998, 1995¹, σ. 261. Ο R. Wright παραθέτει την αμφισβήτηση του κοινωνικού αισθήματος του Mill από τον Δαρβίνο.

⁴⁹ Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, *Φιλοσοφία και ανθρώπινα δικαιώματα*, τμ. Α', εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1986, σ. 181.

⁵⁰ R.G. Halliday, "Some Recent Interpretations of John Stuart Mill", *Philosophy*, vol. 43, 1968, σσ. 117.

⁵¹ Ryan Alan, *The Philosophy of John Stuart Mill*, Macmillan, 1970, σσ. 240-248. Εκεί αναπτύσσεται ο κανονιστικός χαρακτήρας της πολιτικής ελευθερίας στον Mill.

φωνία ή διαφωνία των συμφερόντων του με τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης⁵². Το συμφέρον στο σημείο αυτό θα μπορούσε πρώτιστα να νοηθεί ως οικονομικό για να φανεί πιο παραστατικά η διαφορά των κοινωνικών τάξεων ως προς την κατοχή και τη διασφάλισή του. Ο μέσος πολίτης που δεν ανήκει στην πλειονότητα αλλά σε μειονότητα θίγεται από την κυρίαρχη τάξη και θα έπρεπε να αποκτήσει σπουδαιότητα και αξία για να υπερασπίζεται αποτελεσματικά τα συμφέροντά του. Ο Mill λέει χαρακτηριστικά: “οπουδήποτε υπάρχει μια κυρίαρχη τάξη, οι περισσότεροι από τους ισχύοντες ηθικούς κανόνες σε αυτή τη χώρα, εκπορεύονται από τα ταξικά συμφέροντα και την αίσθηση αυτής της ταξικής ανωτερότητας”⁵³.

Για τον Mill οι δύο ακραίες οικονομικά τάξεις, οι φτωχοί και οι πλούσιοι, έχουν ακραία πάθη⁵⁴. Οι φτωχοί, που αντιπροσωπεύονται από τους εργάτες, χαρακτηρίζονται από παθητικότητα και νωθρότητα λόγω της άγνοιας του κοινωνικού τους ρόλου. Οι πλούσιοι, που περιλαμβάνουν τους εργοδότες και τους εισοδηματίες, διακρίνονται από αλαζονεία και πλεονεξία λόγω των ταξικών τους προνομίων που θα πρέπει να καταργηθούν. Οι πολίτες μεσαίου εισοδήματος, αντίθετα, χαρακτηρίζονται από εφευρετικότητα, ενεργητικότητα και μεγαλύτερη γενικά αξία από τους ευγενείς πλούσιους και τους φτωχούς βιοπαλαιστές, η οποία θεμελιώνεται στο γεγονός ότι είναι αυτοδημιούργητοι. Ό,τι θετικό στοιχείο έχουν, το απέκτησαν με την προσωπική τους αξία, τη σωματική και διανοητική τους εξάσκηση, χωρίς συμβατικά πλεονεκτήματα και ταξικά προνόμια.

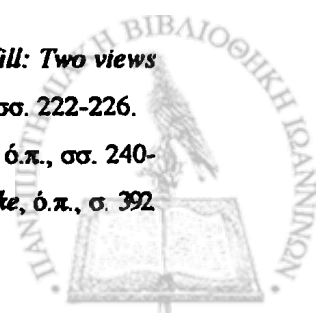
Ο Mill προβάλλει την ιδεολογία της αστικής⁵⁵ τάξης της οποίας ήταν μέλος. Θεμελιώδη αξία της αστικής τάξης είναι η αυτονομία του δράντος υποκειμένου, βασιζόμενη στην οικονομική ανεξαρτησία. Πρόκειται όμως για την οικονομική ανεξαρτησία κυρίως των αστών, που αποκτήθηκε από τον ελεύθερο ανταγωνισμό, διότι για την εργατική τάξη η κατάσταση της ανελευθερίας ήταν μη αναστρέψιμη. Τα δεσμά των κεφαλαιοκρατών εργοδοτών και των τυχοδιωκτών αστών, που εκμεταλλεύονταν τους οικονομικά ασθενέστερους στο όνομα της ελεύθερης αγοράς και του

⁵² Βλ. Γιάννης Πλάγγσης, *Πολιτική και Θρησκεία στη Φιλοσοφία του John Locke*, University Studio Press, Θεσ/νίκη, 1998², σ. 392.

⁵³ Βλ. J.S. Mill, “*On Liberty*”, ό.π., σ. 221.

⁵⁴ Για τον ταξικό χαρακτήρα της πολιτικής ελευθερίας βλ. Duncan Graeme, *Marx and Mill: Two views of social conflict and social harmony*. Part 3: “Mill”, Cambridge University Press, 1973, σσ. 222-226.

⁵⁵ Βλ. Duncan Graeme, *Marx and Mill: Two views of social conflict and social harmony*, ό.π., σσ. 240-248. βλ. επίσης Γιάννης Πλάγγσης, *Πολιτική και Θρησκεία στη Φιλοσοφία του John Locke*, ό.π., σ. 392.

ελεύθερου ανταγωνισμού⁵⁶, ήταν ιδιαίτερα σφιχτά.

Έχουμε λοιπόν, μια αστική πολιτική ελευθερία που προϋποθέτει για τη διασφάλισή της την εξάλειψη των δύο άλλων τάξεων και την κυριαρχία της μεσαίας τάξης. Η αριστοκρατική τάξη απειλεί τη μείωση της πολιτικής ελευθερίας των αστών, διότι αποτελεί εμπόδιο στην προσπάθεια των τελευταίων ανάληψης της πολιτικής εξουσίας και προώθησης μέτρων που εξυπηρετούν τα οικονομικά τους συμφέροντα. Η εργατική τάξη από τη μεριά της, προβάλλοντας τα οικονομικά και πολιτικά της αιτήματα, κλονίζει την πολιτική ελευθερία της αστικής τάξης, διότι απαιτεί περιορισμούς στον ελεύθερο και συχνά αθέμιτο ανταγωνισμό των αστών που την οδηγούσε στην εκμετάλλευση και την ανέχεια. Ωστόσο ο Mill, δεν ήταν θιασώτης μιας αταξικής κοινωνίας, ακόμα και αν αυτή είχε τα χαρακτηριστικά της αστικής τάξης στην οποία ανήκε. Η ομοιομορφία που θα υπήρχε ως προς τα οικονομικά κι έπειτα στα γενικότερα ενδιαφέροντα θα καταργούσε τη γόνιμη αντιπαράθεση διαφορετικών στοιχείων και θα οδηγούσε σε πολιτισμική στασιμότητα.

Για την καθιέρωση ωστόσο της αστικής πολιτικής ελευθερίας η συλλογική διάσταση της πολιτικής ελευθερίας αντικαθίσταται από την ατομικιστική⁵⁷, καθώς το βασικό δόγμα της αστικής οικονομικής και πολιτικής συμπεριφοράς είναι ο ατομικισμός. Πρόκειται όμως για έναν ατομικισμό που στην πραγματικότητα αφαιρεί από το δρων υποκείμενο την ελευθερία του παρά τη διασφαλίζει. Το δρων υποκείμενο βέβαια, επειδή για τα προσωπικά ζητήματα αποφασίζει μόνο του, νιώθει φαινομενικά ότι έχει μεγαλύτερη ελευθερία, στην ουσία όμως έχει λιγότερη, διότι αδυνατεί να υπερασπίσει μόνο του τα συμφέροντά του το ίδιο αποτελεσματικά για δύο λόγους. Πρώτον, ο κίνδυνος της απειλής των συμφερόντων του προέρχεται, όχι πλέον μόνο από μέλη άλλων τάξεων, αλλά και από μέλη της τάξης του. Δεύτερον, τα πολιτικά δικαιώματα, που ταυτίζονται με τα ατομικά, χάνουν την ισχύ τους, διότι το δρων υποκείμενο, ανέταχτο σε κάποιο συλλογικό φορέα, τα υπερασπίζει δυσκολότερα.

Ένα επιπλέον χαρακτηριστικό της πολιτικής ελευθερίας είναι ότι είναι ελιτιστική, καθώς η απόκτησή της είναι αποκλειστική για ορισμένες κατηγορίες πολιτών, όπως οι γυναίκες και τα παιδιά. Ο ίδιος ο Mill, θεωρεί ότι για να είναι κάποιος πολιτι-

⁵⁶ Για τον περιορισμό της πολιτικής ελευθερίας από τις αρχές του ελεύθερου ανταγωνισμού και τη θεμελίωσή της στην οικονομική ελευθερία βλ. C.B. Macpherson, *Η Ιστορική Πορεία της Φιλελεύθερης Δημοκρατίας*, τίτλος πρωτοτύπου "The Life and Times of Liberal Democracy", μτφ. Ελένη Κασίμη, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1986, σσ. 82-88.

⁵⁷ Βλ. Duncan Graeme, *Marx and Mill: Two views of social conflict and social harmony*, ό.π., σ. 230.

κά ελεύθερος πρέπει να βρίσκεται στην ωριμότητα των διανοητικών του ικανοτήτων· αυτή είναι η αιτία που τα παιδιά και οι γυναίκες αποκλείονται. Ο αποκλειστικός ή ελιτιστικός χαρακτήρας της πολιτικής ελευθερίας καταρχήν οφείλεται στην ανθρωπολογική της βάση. Ο Mill, αν και δέχεται τη φυσική ισότητα των ανθρώπων, αναγνωρίζει τις ποιοτικές διαφορές στους⁵⁸. Αυτό σημαίνει, ότι τα δρώντα υποκείμενα αν και γεννιούνται ίσα, δηλαδή με τις ίδιες σωματικές και διανοητικές ικανότητες, στην πορεία της ζωής τους η ισότητα αυτή ανατρέπεται από το περιβάλλον στο οποίο ζουν. Το περιβάλλον, που καθορίζει τη σωματική και διανοητική ανάπτυξη του δρώντος υποκειμένου, μεταβάλλεται κατά τόπους και εποχές. Το αποτέλεσμα είναι να μην προσφέρονται σε όλα τα δρώντα υποκείμενα τα ίδια υλικά και πνευματικά κίνητρα προκειμένου οι σωματικές και διανοητικές δυνατότητες να αναπτυχθούν στο μέγιστο βαθμό.

Προκύπτει κατ' αυτόν τον τρόπο η ανισότητα μεταξύ των ανθρώπων· όχι λόγω έμφυτης φυσικής ανεπάρκειας αλλά λόγω της ανισότητας των ευκαιριών. Με βάση τον παραπάνω συλλογισμό ο Mill δικαίως δηλώνει ότι "είναι γεγονός, ότι ένα άτομο, δεν είναι τόσο καλό όσο ένα άλλο"⁵⁹. Οι διαφορές μεταξύ των δρώντων υποκειμένων δεν είναι έμφυτες αλλά αφορούν ικανότητες και δεξιότητες χρήσιμες για τους σκοπούς της ζωής που αποκτήθηκαν με τη μάθηση. Πίστευε πως ό,τι αρνητικό έχει το ανθρώπινο γένος, οφείλεται σε εξωγενείς παράγοντες, όπως η έλλειψη μόρφωσης. Χωρίς αυτήν, τα ζώδια ένστικτα κυριαρχούν επί του λογικού και το δρων υποκείμενο επιδίδεται σε πράξεις οι οποίες, παρόλη την παροδική ευχαρίστηση που του προσφέρουν, μακροπρόθεσμα, το βλάπτουν.

Ο Mill, πιστός στην αρχή της ωφελιμότητας, η οποία είναι άμεσα συνδεδεμένη με το αποτέλεσμα της πράξης, θεωρεί ότι μόνο δρώντα υποκείμενα με ικανότητες και δεξιότητες μπορούν να πράττουν με τα καλύτερα αποτελέσματα γι' αυτά τα ίδια ή την κοινωνία. Η απόκτηση της πολιτικής ελευθερίας συνεπάγεται έναν ρόλο επιφορτισμένο αρμοδιοτήτων, όπως η εκλογή πολιτικής διακυβέρνησης και η συμμετοχή στις δημόσιες υπηρεσίες, οι οποίες απαιτούν αυξημένες διανοητικές ικανότητες. Ειδικότερα, για την άσκηση του εκλογικού δικαιώματος, αναφέρεται χαρακτηριστικά: "η εξουσία που το εκλογικό δικαίωμα δίνει δεν είναι μόνο πάνω στον εαυτό του· είναι

⁵⁸ Βλ. J.S. Mill, "On Liberty", ό.π., σσ. 199-200.

⁵⁹ John Stuart Mill, "Thoughts on Parliamentary Reform" στο: *The Collected Works of John Stuart Mill*, Vol. IX, επιμ. J.M. Robson, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1977, σ. 323.

επίσης εξουσία πάνω στους άλλους. Οποιοσδήποτε έλεγχο ο εκλογέας είναι ικανός να ασκήσει πάνω στις δικές του υποθέσεις, στον ίδιο βαθμό μπορεί ν' ασκήσει αυτόν τον έλεγχο πάνω στις υποθέσεις του καθενός⁶⁰. Για το λόγο αυτό ο Mill στην απόκτηση της πολιτικής ελευθερίας πρεσβεύει τον αποκλεισμό των δρώντων υποκειμένων που δεν έχουν πλήρη ανάπτυξη των διανοητικών τους ικανοτήτων.

Για τη γνώση, ως κριτήριο πολιτικής ελευθερίας, διατυπώνονται από τον Mill αρνητικά επιχειρήματα, ενδεικτικά της αδυναμίας εφαρμογής της. Η πρώτη δυσκολία έγκειται στον τρόπο αξιολόγησης της γνώσης και στην επιλογή των προσώπων που θα πραγματοποιήσουν την κρίση. Ένα δεύτερο στοιχείο είναι ότι στην αξιολόγηση του πολίτη δεν υπολογίζονται τα κίνητρα δράσης και γενικότερα η ηθική του υπόσταση. Επιπλέον, το δρων υποκείμενο είναι ένα πολυσύνθετο ον που έχει τη δυνατότητα αλλαγής και οποιαδήποτε εξέταση σε μια χρονική στιγμή θα παραγνώριζε την πιθανότητα βελτίωσης του. Τέλος, η εξέταση του μορφωτικού επιπέδου του πολίτη προκειμένου ο τελευταίος να κριθεί ικανός να αναλάβει πολιτικά καθήκοντα, δεν είναι εύκολο⁶¹ εγχείρημα. Ακόμα όμως, και αν υπήρχε τρόπος να διαπιστωθεί το διανοητικό επίπεδο του πολίτη, ώστε να του επιτραπεί να συμμετέχει στη λήψη αποφάσεων για δημόσια θέματα, εξαιτίας του έμφυτου πόθου για εξουσία, κανείς δε θα μπορούσε να εγγυηθεί για την αξιοπιστία των κρίσεων του εξεταστή ως προς την προβλεπόμενη συμπεριφορά του πολίτη.

Ως προς το γνωσιολογικό κριτήριο παραχώρησης της πολιτικής ελευθερίας, για τον Mill μια επαρκής συνθήκη δικαιολόγησης αποκλεισμού των μη πολιτισμένων κοινωνιών από αυτήν, αναπτύχθηκε μια αρνητική επιχειρηματολογία. Σύμφωνα με τον B. Russell⁶², ακόμα και αν μια κοινωνία είναι χαμηλού πολιτισμικού επιπέδου, έχει το αίσθημα της ελευθερίας. Επιπλέον, και μόνο από το γεγονός ότι αποτελεί μια κοινωνία, δημιουργείται αυτομάτως στα μέλη της η ανάγκη σωστής χρήσης της ελευθερίας τους, προκειμένου η κοινωνία τους να λειτουργήσει καλύτερα. Η ελευθερία είναι πανανθρώπινο αγαθό και δεν εξαρτάται από εθνικότητα, φυλή, φύλο ή την ηλικία. Ωστόσο, όσο και αν η γνώση, με την προϋπόθεση της ίδιας πρόσβασης όλων των πολιτών σε αυτήν, χρησιμοποιείται από τον Mill για να καταργήσει τα ταξικά ή

⁶⁰ Βλ. J.S. Mill, "*Thoughts on Parliamentary Reform*", ό.π., 323.

⁶¹ Βλ. J.S. Mill, "*Thoughts on Parliamentary Reform*", ό.π., 325.

⁶² Για τον αποκλειστικό χαρακτήρα της πολιτικής ελευθερίας του Mill βλ. Russell Bertrand, *Last Philosophical Testament*, 1943-1968, Slater, London, 1997, σσ. 512-513.

κοινωνικά προνόμια απόκτησης της πολιτικής ελευθερίας, η πολιτική ελευθερία είναι αποκλειστική λόγω της ιδιοκτησίας.

Οι απόψεις του Mill για την ιδιοκτησία αντανακλούν την αρχή της γενικής ευημερίας στην ελεύθερη οικονομία⁶³. Ο Mill υποστηρίζει το απόλυτο δικαίωμα της εργασίας ως απόλυτη ελευθερία⁶⁴ εξάσκησης της ανθρώπινης φύσης και το αξίωμα της αναλογίας μεταξύ εργασίας και αμοιβής⁶⁵. Ωστόσο, δε θεωρεί κάθε εργασία της ίδιας αξίας. Η χειρωνακτική εργασία που προσφέρει χαμηλό εισόδημα, αποκλείει τη μόρφωση και την εξειδίκευση. Κατ' επέκταση, είναι εργασία που δεν καλλιεργεί το πνεύμα, διατηρώντας το δρων υποκείμενο περιορισμένο στην ικανοποίηση των ατομικών στόχων και των οικογενειακών του ενδιαφερόντων. Ένα τέτοιο δρων υποκείμενο δεν μπορεί να είναι πολίτης με την πλήρη σημασία του όρου. Ο Mill ορίζει τον πολίτη ως εξής: "Ένα άτομο που αποκλείεται από κάθε συμμετοχή στις πολιτικές υποθέσεις δεν είναι πολίτης. Δεν έχει τα αισθήματα ενός πολίτη... όποιος είναι ικανός να νιώσει ότι έχει οποιοδήποτε κοινό συμφέρον με το είδος, τη χώρα, ή την πόλη του, ενδιαφέρεται για την πολιτική"⁶⁶.

Με βάση τον παραπάνω ορισμό, μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι ο Mill θέτει ένα ποιοτικό κριτήριο απόκτησης της πολιτικής ελευθερίας το οποίο έλλειπε από τις παλαιότερες φιλελεύθερες θεωρήσεις. Ο πολίτης δε νοείται μόνο ως ιδιοκτήτης. Η ιδιοκτησία ασφαλώς, όταν υπάρχει, εξυπηρετεί το κοινό καλό στο βαθμό που θα δημιουργήσει στο δρων υποκείμενο μεγαλύτερη υπευθυνότητα στη διαχείριση των δημοσίων υποθέσεων, από τη στιγμή που διακυβεύονται και τα δικά του συμφέροντα από αυτήν την διακυβέρνηση. Το ποιοτικό στοιχείο του πολίτη και γιαυτό βασικός όρος της πολιτικής ελευθερίας είναι ωστόσο η μόρφωση, διότι δεν είναι απόρροια ταξικών προνομίων ή ευνοϊκών καταστάσεων αλλά επίκτητων ποιοτήτων, τις οποίες όλα τα δρώντα υποκείμενα με προσωπική προσπάθεια μπορούν να αποκτήσουν. Ο Mill, με τη θεωρία του για την πολιτική ελευθερία προσπάθησε να εξαλείψει τις κοινωνικές ανισότητες που ο κλασικός φιλελευθερισμός δημιουργούσε και να καταστήσει την πολιτική ελευθερία καθολικό δικαίωμα του κάθε νοήμονος υποκειμένου.

⁶³ Για τη σχέση πολιτικής και οικονομικής ελευθερίας βλ. Gauthier David, *Moral Agreement*, Clarendon Press, Oxford, 1986, σσ. 105-107.

⁶⁴ Βλ. Anschutz R.P., *The Philosophy of J.S Mill*, ό.π., σ.51.

⁶⁵ C.B. Macpherson, *Η Ιστορική Πορεία της Φιλελεύθερης Δημοκρατίας*, ό.π., σσ. 82-88.

⁶⁶ Βλ. J.S. Mill, "On Liberty", ό.π., σ. 322.

3.3. Η φιλοσοφική θεμελίωση της πολιτικής ελευθερίας

3.3.1. Η αρχή της αυτοπροστασίας

Η πολιτική ή κοινωνική ελευθερία, όπως ορίζεται στο εισαγωγικό κεφάλαιο του έργου *"On Liberty"*, είναι η εξής: "η φύση και τα όρια της εξουσίας που η κοινωνία μπορεί δικαιολογημένα να εξασκεί πάνω στο άτομο"⁶⁷. Ως προς τους περιορισμούς που θέτει η πολιτεία σε κάθε πολίτη στην άσκηση της πολιτικής ελευθερίας του, ο Mill αναφέρει σχετικά: "Ο μόνος σκοπός για τον οποίο οι άνθρωποι δικαιολογούνται να επεμβαίνουν ατομικά ή συλλογικά στην ελευθερία πράξης του κάθε μέλους της κοινωνίας τους είναι η αυτοπροστασία τους". Ο μόνος σκοπός για τον οποίο η εξουσία μπορεί δίκαια να εξασκηθεί σε κάθε μέλος μιας πολιτισμένης κοινότητας, ενάντια στη βούλησή του, είναι να αποτρέψει την πρόκληση κακού σε άλλους"⁶⁸. Η πολιτική ελευθερία, επίσης, περιλαμβάνει: "πρώτον, να μη προκαλούν τα άτομα βλάβη στα συμφέροντα του άλλου, ή καλύτερα ορισμένα συμφέροντα που είτε άμεση νομική διάταξη ή από σιωπηρή κατανόηση θα έπρεπε να θεωρούνται ως δικαιώματα και δεύτερον, το κάθε άτομο να φέρει το μερίδιό του (που να είναι καθορισμένο με βάση μια εξισωτική αρχή) των εργασιών και των θυσιών για την υπεράσπιση της κοινωνίας ή των μελών της από βλάβη και παρενόχληση"⁶⁹.

Με βάση τον παραπάνω ορισμό, η θεμελίωση της πολιτικής ελευθερίας, με την έννοια της δικαιολογημένης παρέμβασης των άλλων στην ατομική ελευθερία, είναι η αρχή της αυτοπροστασίας. Ευθύς εξαρχής όμως, προκύπτει το ζήτημα αν η αυτοπροστασία είναι αναγκαία και επαρκής συνθήκη για τον περιορισμό της ατομικής ελευθερίας⁷⁰. Η αυτοπροστασία δεν μπορεί να είναι αναγκαία συνθήκη, διότι, σύμφωνα με το γνωσιολογικό σχετικισμό του Mill, δεν μπορεί να υπάρξει απόλυτη βεβαιότητα για την πρόκληση βλάβης. "Δεν υπάρχει τέτοιο πράγμα όπως η απόλυτη βεβαιότητα, όμως υπάρχει μια σιγουριά επαρκής για τους σκοπούς της ανθρώπινης ζωής"⁷¹. Από την άλλη μεριά, η αυτοπροστασία δεν είναι μια επαρκής συνθήκη περιορισμού της ατομικής ελευθερίας, διότι είναι εμπειρικά διαπιστωμένο ότι η ζημία

⁶⁸ Βλ. J.S. Mill, *"On Liberty"*, ό.π., σ. 223.

⁶⁹ Βλ. J.S. Mill, *"On Liberty"*, ό.π., σ. 276.

⁷⁰ Μια διεξοδική ανάλυση της αρχής της αυτοπροστασίας που θέτει σε αμφισβήτηση την θεμελίωση της πολιτικής ελευθερίας σ' αυτήν από το Mill, είναι αυτή που αναπτύσσεται από τον Graham Gordon, *Contemporary Social Philosophy*, Basil, Blackwell, 1988, σσ. 122-125.

⁷¹ Βλ. J.S. Mill, *"On Liberty"*, ό.π., σ. 231.

και το κέρδος είναι δύο μεγέθη που υπάρχουν διαλεκτικά και ότι δεν γίνεται να κυριαρχεί το ένα από τα δύο⁷².

Επιπλέον, ακόμη και αν υπάρχει βλάβη, το μέγεθός της εξαρτάται από τον υποκειμενικό παράγοντα, τις πεποιθήσεις και την ιδιοσυγκρασία του δρώντος υποκειμένου. Συνεπώς, προκύπτει το ζήτημα του προσδιορισμού⁷³ της φύσης του κακού ή της βλάβης, και των ποιοτήτων που τα συνοδεύουν. Σύμφωνα με τον ορισμό της πολιτικής ελευθερίας στη βάση της αρχής της αυτοπροστασίας ή της μη πρόκλησης κακού στους άλλους, έχουμε δύο σημασίες του κακού. Η πρώτη σημασία, περιλαμβάνει τη βλάβη των συμφερόντων των άλλων σύμφωνα με την αρχή της ωφελιμότητας. Το πολυτιμότερο αγαθό σύμφωνα με την αρχή της ωφελιμότητας είναι η μεγιστοποίηση της ευτυχίας ή η μέγιστη ευτυχία για το μέγιστο αριθμό ανθρώπων. Τίθεται όμως το ερώτημα για τον ορισμό της ευτυχίας που δίνει ο Mill. Ο φιλόσοφος θεωρεί ότι όλα τα κοινωνικά υποκείμενα είναι βιολογικά ίδια καθώς όλα επιζητούν την ηδονή και αποφεύγουν τον πόνο. Για τα νοήμονα υποκείμενα, εκτός ελαχίστων νοσηρών περιπτώσεων, αυτό που αξιολογείται ως το μέγιστο αγαθό είναι η ζωή και τα αγαθά που προσφέρει. Συνεπώς, η στέρηση της ζωής ή των αγαθών της στον εαυτό ή σε τρίτους συνιστά βλάβη και θα πρέπει η πολιτεία μέσω των θεσμών να φροντίζει για την τιμωρία του δράστη προκειμένου να επέλθει η αποκατάσταση της ζημίας του θιγόμενου υποκειμένου.

Κατά τη δεύτερη σημασία, η βλάβη δεν είναι η στέρηση της ευτυχίας σύμφωνα με την αρχή με της ωφελιμότητας, αλλά, σύμφωνα με τις προσωπικές απόψεις του καθενός. Ο Mill εντοπίζει τέσσερις πηγές διαμόρφωσης απόψεων. “Μερικές φορές είναι η λογική τους – άλλες φορές οι προκαταλήψεις ή οι δεισιδαιμονίες τους, συχνά οι κοινωνικοί, οι συναισθηματικοί δεσμοί τους, και όχι σπάνια οι αντικοινωνικοί, το μίσος ή ο φθόνος τους, η αλαζονεία ή η περιφρόνησή τους· αλλά πιο συχνά, οι επιθυμίες και οι φόβοι γι’ αυτούς τους ίδιους – το θεμιτό ή αθέμιτο ατομικό συμφέρον τους. Και όπου υπάρχει μια κυρίαρχη τάξη ... τα ταξικά συμφέροντα και τα αισθήματα της ταξικής υπεροχής τους”⁷⁴. Με βάση τα παραπάνω, καταλήγουμε στο

⁷² Για τη χρησιμότητα της διαλεκτικής, ως διάλογου, ως γόνιμης ανταπάθεσης τεκμηριωμένων απόψεων, στη πολιτική ζωή βλ. J.S. Mill, “*On Liberty*”, ό.π., σσ. 253-254.

⁷³ Για τις δύο σημασίες της βλάβης στον ορισμό της πολιτικής ελευθερίας βλ. Ted Honderich, *Punishment: The Supposed Justifications*, Penguin Books, 1984, 1969¹, σσ. 185-187.

⁷⁴ Βλ. J.S. Mill, “*On Liberty*”, ό.π., σ. 221.

συμπέρασμα ότι, αν η βάση της πολιτικής ελευθερίας είναι η προστασία από την πρόκληση βλάβης των άλλων, αυτό δεν μπορεί να έχει καμιά δεσμευτική αξία, διότι η ηθική που θεμελιώνει τη βλάβη είναι καθαρά υποκειμενική. Για την ενίσχυση της δεσμευτικής αξίας του πρώτου ορισμού της πολιτικής ελευθερίας ως μη πρόκλησης κακού στους άλλους, ο Mill χρησιμοποιεί τρία στοιχεία που προσδίδουν αντικειμενικότητα στη βλάβη, έτσι ώστε να δικαιολογείται η κοινωνική παρέμβαση στην ατομική πράξη και να προκύπτει από αυτήν η οριοθέτηση της κοινωνικής ή πολιτικής ελευθερίας. Τα στοιχεία αυτά είναι η *προθετικότητα*, η *συναίνεση* και η *δημοσιότητα*.

Ως προς το πρώτο κριτήριο, την προθετικότητα⁷⁵, ο Mill, είναι σαφής λέγοντας: “ένα άτομο μπορεί να προκαλέσει ζημία στους άλλους όχι μόνο με τις πράξεις του αλλά και με την απραξία του, και ότι και στις δύο περιπτώσεις είναι δικαιολογημένα υπόλογο σε αυτούς για τη ζημία”⁷⁶. Σε άλλο σημείο δηλώνει: “οποτεδήποτε ... υπάρχει συγκεκριμένη ζημία ή συγκεκριμένος κίνδυνος ζημίας, είτε στο άτομο είτε στην κοινωνία, η περίπτωση ξεφεύγει από την επικράτεια της ελευθερίας και τοποθετείται σε αυτή της ηθικότητας ή του νόμου”⁷⁷. Ο συνυπολογισμός της πρόθεσης στον προσδιορισμό των ορίων της πολιτικής ελευθερίας έχει πολύ μεγάλη σημασία, διότι η πολιτική θεωρία του Mill ξεφεύγει από τις εγωιστικές ωφελμιστικές αρχές της και αποκτά μια κοινωνική διάσταση, καθώς κριτήριο της πολιτικής ελευθερίας είναι, πέρα από τον εγωισμό, και η πρόθεση συνεισφοράς στο κοινωνικό συμφέρον.

Η κοινωνία, οφείλει να περιορίσει τα αποτελέσματα⁷⁸ και όχι τα αίτια⁷⁹ της πράξης προκειμένου να επέμβει στην ατομική ελευθερία, σύμφωνα με την εγωιστική ωφελμιστική αρχή της αυτοπροστασίας. Ο ίδιος ο Mill στο έργο “*Utilitarianism*”, αν και παραδέχεται ότι “η ηθικότητα της πράξης εξαρτάται αποκλειστικά από την πρό-

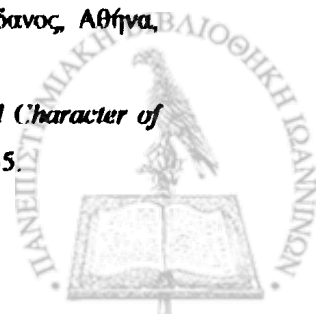
⁷⁵ Για την πρόθεση ως κριτήριο περιορισμού ατομικής ελευθερίας βλ. Ryan Alan, *The Philosophy of John Stuart Mill*, Macmillan, 1970, σ. 248. Βλ. επίσης Ryan Alan, “Mill in a Liberal Landscape”, στο: *The Cambridge Companion to Mill*, ed. John Skorupski, Cambridge University Press, σ. 508.

⁷⁶ Βλ. J.S. Mill, “*On Liberty*”, ό.π., σ. 225.

⁷⁷ Βλ. J.S. Mill, “*On Liberty*”, ό.π., σ. 282.

⁷⁸ Βλ. Κωνσταντίνος Γ. Αθανασόπουλος, *Η Ηθική Φύση και η Ελευθερία του Προσώπου: Προβλήματα και Προσωπικότητες της Νεότερης Ηθικής Φιλοσοφίας*, εκδ. Τυποθήτω, Γιώργος Δάρδανος, Αθήνα, 2002, σ. 152.

⁷⁹ Βλ. Doner Wendy, “John Stuart Mill’s Liberal Feminism”, στο: *Mill and the Moral Character of Liberalism*, Eldon J. Eisenach, The Pennsylvania State University Press, 1998, σσ. 133-135.

θεση, και αυτό είναι, αυτό που το υποκειμένο έχει τη θέληση να κάνει⁸⁰, παράλληλα υπογραμμίζει ότι “το κίνητρο δεν έχει καμία σχέση με την ηθικότητα της πράξης ...”⁸¹. Το κίνητρο και η πρόθεση για τον Mill διαφέρουν μεταξύ τους. Το κίνητρο σχετίζεται με τις ενορμήσεις του δρώντος υποκειμένου, ένστικτα και αισθήματα. Η πρόθεση αντίθετα, ενώ βασίζεται στις πρωτογενείς επιθυμίες, διαμορφώνεται με τη λογική επεξεργασία τους, από τον υπολογισμό δηλαδή των θετικών και αρνητικών συνεπειών των τελευταίων στην περίπτωση της πραγματοποίησής τους.

Ο Mill, δεν έχει μόνο ως στόχο, τον περιορισμό των εγωιστικών και επιζήμιων για την κοινωνία αποτελεσμάτων της πράξης, αλλά και την τροποποίηση της πρόθεσης του υποκειμένου. Η αλλαγή της πρόθεσης του δρώντος υποκειμένου, προϋποθέτει παρέμβαση των ηθικών επιταγών τόσο στο λογικό όσο και στα αισθήματά του, στόχο που η απλή διακήρυξη των ατομικών δικαιωμάτων δεν μπορεί να επιτύχει. Συνεπώς, είναι απαραίτητο να λειτουργεί ένας κανονιστικός έλεγχος στο νου του δρώντος υποκειμένου πριν την επιτέλεση της πράξης, διότι με αυτόν τον τρόπο θα ελέγχονται τα συναισθήματα που διαμορφώνουν, μαζί με τη λογική, τη βούλησή του που προσδιορίζει τις πράξεις του. Ο Mill δηλώνει χαρακτηριστικά: “ακόμα και οι γνώμες χάνουν την ανοσία τους (στην παρεμβατικότητα όταν οι συνθήκες στις οποίες εκφράζονται είναι τέτοιες, ώστε η έκφρασή τους να συνιστά μια θετική παρακίνηση σε μια επιζήμια πράξη)”⁸².

Ο έλεγχος της πρόθεσης του δρώντος υποκειμένου για τη διαμόρφωση του αισθήματος της κοινωνικής συνείδησης, αν και περιορίζει την ατομική του ελευθερία, κατοχυρώνει την πολιτική. Αυτό συμβαίνει, διότι το δρων υποκειμένο εξασφαλίζει την ασφάλειά του από τα άλλα κοινωνικά μέλη, καθώς εκείνα καθίστανται ανιδιοτελή. Ο ίδιος ο Mill αναφέρει ότι σκοπός της θεωρίας του είναι “η αύξηση της ανιδιοτελούς πράξης για την πρόωθηση του καλού των άλλων”⁸³. Ο περιορισμός, λοιπόν, των εγωιστικών προθέσεων για την εξασφάλιση της πολιτικής ελευθερίας, εντάσσεται στην ευρύτερη πολιτική και κοινωνική θεωρία του Mill, για την οποία ο ίδιος υποστηρίζει ότι δεν είναι μια θεωρία κοινωνικού απομονωτισμού αλλά κοινωνικής συνεργασίας και αλληλεγγύης. Η πολιτική και κοινωνική θεωρία του Mill υποστηρίζει ότι “η μόνη επιτυχής πηγή βελτίωσης είναι η ελευθερία, εφόσον με αυτή υπάρχουν

⁸⁰ Βλ. J.S. Mill, “*Utilitarianism*”, ό.π., σ. 219.

⁸¹ Βλ. J.S. Mill, “*On Liberty*”, ό.π., σ. 220.

⁸² Βλ. J.S. Mill, “*On Liberty*”, ό.π., σ. 260.

⁸³ Βλ. J.S. Mill, “*On Liberty*”, ό.π., σ. 277.

τόσα πιθανώς ανεξάρτητα κέντρα βελτίωσης όσα και άτομα”⁸⁴.

Το δεύτερο στοιχείο προσδιορισμού της πολιτικής ελευθερίας κατά τον Mill είναι η συναίνεση⁸⁵, που δίνει μια άλλη διάσταση στη θεμελίωση της πολιτικής ελευθερίας ως προς τη διάκριση της ατομικής από την κοινωνική σφαίρα. Ο Mill θεωρεί το ρόλο της συναίνεσης σημαντικό, επειδή η ευθύνη για τις συνέπειες της πράξης που υφίσταται κάποιος, άσχετα αν ο ίδιος ήταν ο δράστης, πέφτει σε αυτόν που συναίνεσε να υποστεί την πράξη, και μαζί με την πράξη, τον κίνδυνο να ζημωθεί από αυτήν. Είναι σαφές, ότι ο Mill προϋποθέτει τη λογική κρίση πριν τη συναίνεση και την έλλειψη επιθυμίας γι’ απαίτη από τη μεριά του δρώντος υποκειμένου που πείθει κάποιο άλλο δρων υποκείμενο να συναινέσει. Ο Mill υποστηρίζει ότι “υπάρχει μια σφαίρα δράσης στην οποία η κοινωνία, διακριτή από το άτομο, έχει μόνο ένα έμμεσο συμφέρον, αναφορικά με όλο εκείνο το κομμάτι της ανθρώπινης ζωής του ατόμου που αφορά μόνο τον εαυτό του, ή αν επίσης αφορά και άλλους, το κάνει μόνο με την ελεύθερη, εθελοντική, και μη εξαναγκασμένη συναίνεση και συμμετοχή τους”⁸⁶.

Σε άλλο σημείο του ίδιου έργου, ο Mill αναφέρει ότι, όταν μια πράξη θίγει τα συμφέροντα των άλλων, η κοινωνία έχει δικαιοδοσία σε αυτή. Δε συμβαίνει το ίδιο όμως όταν “η συμπεριφορά ενός ατόμου θίγει τα συμφέροντα κανενός άλλου εκτός από τον εαυτό του ή αν τα θίγει, το κάνει με τη θέλησή τους (δεδομένου ότι όλα τα εμπλεκόμενα πρόσωπα είναι ενήλικες, και με μέσες διανοητικές ικανότητες)”⁸⁷. Η ισχύς της συναίνεσης είναι τέτοια, που μετατρέπει μια πράξη από ετεροπροσδιοριζόμενη, σε αυτοπροσδιοριζόμενη, με την έννοια ότι δεν αποδίδονται ευθύνες για τυχόν ζημιές σε τρίτους και κατά συνέπεια δεν δικαιολογούνται κυρώσεις γι’ αυτές, εφόσον τα εμπλεκόμενα μέρη συναινούν για την πράξη. Η συναίνεση για την πράξη ισοδυναμεί με την άνευ όρων αποδοχή των όσων αυτή συνεπάγεται. Όταν υπάρχει, λοιπόν, συναίνεση, η ελευθερία του δρώντος υποκειμένου είναι απεριόριστη και δεν δικαιολογείται καμία κοινωνική παρέμβαση, ακόμα και αν τα συμφέροντα των εμπλεκόμενων θίγονται από αυτήν. Η συναίνεση συνεπώς, μεγιστοποιεί, εκτός από την ατομική, και την πολιτική ελευθερία.

Ως προς το τρίτο στοιχείο της πολιτικής ελευθερίας, τη δημοσιότητα⁸⁸, ο Mill

⁸⁴ Βλ. J.S. Mill, “*On Liberty*”, ό.π., σ. 272.

⁸⁵ Βλ. David Lyons, *Ethics and the Rule of Law*, Cambridge University Press, 1984, σ. 176.

⁸⁶ Βλ. J.S. Mill, “*On Liberty*”, ό.π., σ. 225.

⁸⁷ Βλ. J.S. Mill, “*On Liberty*”, ό.π., σ. 277.

⁸⁸ Βλ. Ryan Alan, “*Mill in a Liberal Landscape*”, ό.π., σ. 508.

θεωρεί ότι δίνει κοινωνική διάσταση στην πράξη. Η πράξη που γίνεται δημοσίως αποκτά κοινωνικό περιεχόμενο, διότι μπορεί να αποτελέσει παράδειγμα μίμησης και κοινωνικής μάθησης. Στο έργο "*On Liberty*" ο Mill είναι κατηγορηματικός λέγοντας ότι "τελικά, αν με τις κακίες ή τα σφάλματά του ένα άτομο δεν κάνει άμεσο κακό στους άλλους, προκαλεί παρόλα αυτά βλάβη με το παράδειγμά του και θα έπρεπε να υποχρεώνεται να ελέγχει τον εαυτό του, για χάρη εκείνων που η θέα ή η γνώση της συμπεριφοράς του μπορεί να παραπλανήσει"⁸⁹. Ωστόσο, παρόλους τους κινδύνους μιας δημόσιας ανήθικης πράξης, ο Mill αντιμετωπίζει τη δημοσιότητα θετικά, παραδεχόμενος ότι "η δημοσιότητα είναι ανεκτίμητη, ακόμη κι όταν δεν κάνει κάτι περισσότερο από το να αποτρέψει αυτό που δεν μπορεί με καμιά πιθανότητα κάποιος να υπερασπίσει, από το να υποχρεώσει το στοχασμό και να εξαναγκάσει τον καθένα να προσδιορίσει, πριν δράσει, τί θα πει αν κληθεί να λογοδοτήσει για τις πράξεις του"⁹⁰.

Ο φιλόσοφος απερίφραστα αναγνωρίζει ότι η δημοσιότητα συνεπάγεται περιορισμό της ατομικής ελευθερίας, διότι η κοινή γνώμη ασκεί έναν έντονο κοινωνικό έλεγχο. Λέει χαρακτηριστικά ότι "η καλύτερη πλευρά του χαρακτήρα είναι αυτή που οι άνθρωποι αγωνιούν να επιδείξουν ακόμα και σε αυτούς που δεν είναι καθόλου καλύτεροι από τους ίδιους ... και υπάρχουν περιπτώσεις που ο μόνος σχεδόν περιορισμός σε μια πλειονότητα αφελών είναι ο ακούσιος σεβασμός της γνώμης μιας έντιμης μειονότητας"⁹¹. Ταυτόχρονα, ο Mill θεωρεί ότι η μυστικότητα κάνει το δρων υποκείμενο πιο επιρρεπές στο παράπτωμα. Ενδεικτική είναι η γνώμη του για το ρόλο της δημοσιότητας στην άσκηση του εκλογικού δικαιώματος. Υποστηρίζει ότι "αν επιτραπεί η μυστική ψηφοφορία, είναι βέβαιο ότι το άτομο θα ψηφίσει όπως το εγωιστικό συμφέρον προστάζει"⁹². Για τις αρνητικές συνέπειες της μυστικότητας στην άσκηση του εκλογικού δικαιώματος, ο Mill συνεχίζει λέγοντας ότι "οι άνθρωποι θα ψηφίσουν με αναξιοπιστία και μικροπρέπεια λόγω χρηματικού οφέλους, μοχθηρότητας, μνησικακίας, προσωπικής εχθρότητας, συμφερόντων ή προκαταλήψεων της τάξης τους ή της κοινότητας τους, πολύ πιο εύκολα στα κρυφά από ό,τι δημοσίως"⁹³.

Για τον Mill, "το ηθικό αίσθημα της ανθρωπότητας, σε όλες τις περιόδους αρκετά διαφωτισμένης ηθικής, έχει καταδικάσει την απόκρυψη ... το προσωπείο σε ό-

⁸⁹ Βλ. J.S. Mill, "*On Liberty*", ό.π., σ. 280.

⁹⁰ Βλ. J.S. Mill, "*Considerations of Representative Government*", ό.π., σ. 493.

⁹¹ Βλ. J.S. Mill, "*Thoughts on Parliamentary Reform*", ό.π., σ. 336.

⁹² Βλ. J.S. Mill, "*Thoughts on Parliamentary Reform*", ό.π., σ. 332.

⁹³ Βλ. J.S. Mill, "*Thoughts on Parliamentary Reform*", ό.π., σ. 336.

λες του τις μορφές είναι ένα μέσο δουλείας”⁹⁴. Ο Mill είναι υπέρμαχος της δημοσιότητας, διότι πιστεύει ότι το συναισθηματικό κόστος των κυρώσεων της κοινής γνώμης είναι αποτρεπτικό μιας εγωιστικής συμπεριφοράς. Η αίσθηση του ελέγχου που δημιουργεί η δημοσιότητα της πράξης έχει ως αποτέλεσμα να ευνοείται η ανάπτυξη της ανιδιοτελούς συμπεριφοράς και να προωθείται αποτελεσματικότερα το κοινό συμφέρον. Κατά συνέπεια, αν και επιφανειακά η δημοσιότητα μειώνει την ατομική ελευθερία, στην ουσία, με την αποτρεπτική της ικανότητα ως προς τον εγωισμό και την ιδιοτέλεια που απορρέει από αυτόν, συντελεί στην αύξηση της πολιτικής ελευθερίας, διότι εκεί που ο νόμος δεν έχει τη δυνατότητα να επέμβει με το φόβο των ποινικών κυρώσεων, το κάνει η δημοσιότητα, εξασφαλίζοντας τη μέγιστη κοινωνική ασφάλεια και συνοχή⁹⁵, με τη συνεχή και αδιάλειπτη χρήση του εθνικού δικαίου.

Με βάση τα παραπάνω, η προθετικότητα, η συναίνεση και η δημοσιότητα καθίστανται αναγκαίες για να νιώθει ο πολίτης ασφάλεια. Ωστόσο, ακόμα και με τα στοιχεία αυτά η αρχή της αυτοπροστασίας δεν μπορεί να θεμελιώσει την πολιτική ελευθερία, διότι εξακολουθεί να στερείται αντικειμενικότητας. Η προστασία για κάθε δρών υποκείμενο εννοείται διαφορετικά, καθώς τα ενδιαφέροντα και τα συμφέροντα ποικίλουν ανάλογα με τις εμπειρίες που το καθένα έχει στη ζωή του. Συνεπώς, η αρχή της αυτοπροστασίας, ως υποκειμενική, δεν μπορεί να έχει καμιά δεσμευτική αξία. Για το λόγο αυτό ο Mill αναζητά την αντικειμενική θεμελίωση της πολιτικής ελευθερίας σε ένα κανονιστικό πλαίσιο που προκύπτει από τα μόνιμα ενδιαφέροντα του ανθρώπου ως προοδευτικού όντος. Αυτό που δίνει κατά τον Mill αντικειμενικότητα στη θεμελίωση της πολιτικής ελευθερίας και αποτελεί καινοτομία στη θεωρία του κλασικού ωφελμισμού, είναι η ατομική ελευθερία. Η ελευθερία αυτή αποτελεί τη βάση της πολιτικής ελευθερίας⁹⁶, διότι καθορίζει τα όρια της πράξης, εντός των οποίων η παρέμβαση των άλλων είναι δικαιολογημένη. Πρόκειται όμως για μια ελευθερία που δε βασίζεται στα εγωιστικά χαρακτηριστικά του δρώντος υποκειμένου αλλά στα ανιδιοτελή. Πρόκειται για μια ελευθερία κοινωνικής ωφελιμότητας.

3.3.2. Ατομικότητα-ατομική ελευθερία

Η θεμελίωση της πολιτικής ελευθερίας στην ατομική ελευθερία προϋποθέτει

⁹⁴ Βλ. J.S. Mill, “Thoughts on Parliamentary Reform”, ό.π., σ. 337.

⁹⁵ Βλ. J.S. Mill, “On Liberty”, ό.π., σ. 281.

⁹⁶ Βλ. J.S. Mill, “Thoughts on Parliamentary Reform”, ό.π., σ. 336.

τον ορισμό της δεύτερης και το διαχωρισμό της από την κοινωνική ή πολιτική ελευθερία. Η προσπάθεια του Mill αφορά στην οριοθέτηση της ιδιωτικής και της κοινωνικής σφαίρας, προκειμένου να καταλήξει σε μια θεωρία για την ελευθερία που μπορεί να έχει ο άνθρωπος ως δρων υποκείμενο και ταυτόχρονα ως οργανικό μέλος της πολιτικής κοινότητας. Το κύριο εγχείρημα ωστόσο του Mill είναι να καθορίσει την ελευθερία που δεν κατευθύνεται από το εγωιστικό συμφέρον και προάγει το κοινωνικό καλό, χωρίς να καταργεί την ατομική ανάπτυξη και εξέλιξη.

Ο ορισμός της ατομικής ελευθερίας από τον Mill διατυπώνεται στο εισαγωγικό κεφάλαιο του έργου "*On Liberty*". Αναλυτικότερα, η περιοχή της ανθρώπινης ελευθερίας που είναι κοινή για όλους και είναι απόλυτη περιλαμβάνει "τον εσωτερικό χώρο της συνείδησης ... την ελευθερία των προτιμήσεων και των επιδιώξεων ... και η ελευθερία μέσα σε κάποια όρια, του συνεταιρισμού ανάμεσα στα άτομα"⁹⁷. Η θεμελίωση της πολιτικής ελευθερίας ωστόσο, στο διαχωρισμό ατομικής-κοινωνικής σφαίρας είναι επισφαλής, διότι κάλλιστα θα μπορούσε να υποστηριχθεί, ότι δεν υπάρχει πράξη που αφορά μόνο το δρων υποκείμενο που την κάνει. Η κοινωνία είναι ένα πλέγμα σχέσεων, και η προσπάθεια να αντιμετωπίσουμε αποσπασματικά ένα τμήμα της, θα μας οδηγούσε σε μια λανθασμένη εικόνα του συνόλου. Ο Mill κατανοεί αυτή τη δυσκολία, διότι αναγνωρίζει ότι "δεν υπάρχει κανένα άτομο απομονωμένο και ότι είναι αδύνατο να προκαλέσει κάποιος σοβαρή και μόνιμη βλάβη στον εαυτό του χωρίς η ζημία να φτάσει τουλάχιστον στα άτομα που βρίσκονται κοντά του, και συχνά πιο μακριά από αυτά"⁹⁸.

Η οριοθέτηση της ατομικής ελευθερίας στην πολιτική κοινότητα, παρόλη την αδυναμία αντιμετώπισης της ιδιωτικής σφαίρας ως ξεχωριστού και αυτόνομου χώρου δράσης, για το Mill αποτελεί μια σταθερή αρχή, που μπορεί να αποτελέσει το υποκατάστατο ενός νομικού ή εθιμικού κανονιστικού κώδικα. Ένα επαχθή για τη μη παρέμβαση της κοινωνίας στις πράξεις που αφορούν αποκλειστικά το δρων υποκείμενο είναι, ότι οι πράξεις αυτές δεν συνεισφέρουν στο κοινωνικό συμφέρον, παρά μόνο στην αύξηση της ατομικής ηδονής. Τα τρίτα δρώντα υποκείμενα δεν έχουν μερίδιο στην ατομική απόλαυση από την επιτέλεση της πράξης, άρα δε θα έπρεπε να αξιώνουν ή να δικαιολογούν οποιαδήποτε παρέμβασή τους στην επιτέλεσή της. Η παρέμ-

⁹⁷ Βλ. J.S. Mill, "*Thoughts on Parliamentary Reform*", ό.π., σ. 337.

⁹⁸ Βλ. J.S. Mill, "*On Liberty*", ό.π., σ. 281.

βαση σε πράξεις που δεν αποφέρουν κανένα όφελος⁹⁹ για την κοινωνία, δεν είναι σύμφωνη με την αρχή της ωφελιμότητας. Η αρχή της ωφελιμότητας ισοδυναμεί με τη μεγιστοποίηση της ευτυχίας για το μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων. Με την παρέμβαση όλων στα ιδιωτικά θέματα του καθενός η ευτυχία των περισσότερων ελαχιστοποιείται καθώς δημιουργείται ένας κοινωνικός έλεγχος όλων προς όλους που απειλεί με κοινωνική αποδοκιμασία ή ακόμα και αποκλεισμό το δρων υποκείμενο που θα επιτελέσει μια κατακριτέα από τρίτους πράξη.

Επιπλέον, υπάρχει μεγαλύτερο συμφέρον ανοχής σε πράξεις που αφορούν αποκλειστικά το δρων υποκείμενο που τις κάνει, διότι του δίνεται η δυνατότητα στο να αντιδράσει αυθόρμητα στα περιβαλλοντικά ερεθίσματα, να πειραματιστεί, να κάνει τις επιλογές του και να τις αναστοχαστεί, να σφάλει και να μάθει από τα λάθη του. Με τη διαδικασία αυτή, μέσα από τους πειραματισμούς της ζωής, το δρων υποκείμενο αναπτύσσει τις διανοητικές του ικανότητες στις οποίες υποτάσσει τις καθαρά σωματικές. Με τον τρόπο αυτό αποκτά ηθική συνείδηση με κυρίαρχο το ανιδιοτελές αίσημα, που αποτρέπει το δρων υποκείμενο από κάθε επιζήμια για τους άλλους πράξη. Το αρνητικό επιχείρημα στο σημείο αυτό για τη θεμελίωση της πολιτικής ελευθερίας στην ατομική είναι, ότι η ηθική που αποκτά κάποιος με την ελεύθερη αυτοανάπτυξη είναι καθαρά υποκειμενική και δεν μπορεί να αποτελέσει τη θεμελίωση της ελευθερίας του πολίτη στα πλαίσια μιας πολιτισμένης κοινότητας.

3.3.3. Κοινωνική Ωφελιμότητα

Η θεμελίωση της αρχής της πολιτικής ελευθερίας του Mill πρέπει να ειπωθεί ωστόσο σε συνάρτηση με το γενικότερο σκοπό της πολιτικής και κοινωνικής θεωρίας του. Στόχος του πολιτικού συστήματος που προτείνει ο Mill δεν είναι μόνο η εξασφάλιση της πολιτικής ελευθερίας με την ατομικιστική διάστασή της. Ο διαχωρισμός δηλαδή της ιδιωτικής από την κοινωνική σφαίρα δεν είναι αυτοσκοπός, διότι αυτό θα οδηγούσε στην καθιέρωση αρχών, που επιτυγχάνοντας την κοινωνική συνοχή, θα ελαχιστοποιούσαν και δε θα μεγιστοποιούσαν την ατομική ελευθερία¹⁰⁰. Από την άλλη μεριά στην ατομικιστική θεμελίωση της πολιτικής ελευθερίας ελλόχευε ακόμα ένας κίνδυνος. Με την αποκλεισμό κάθε παρέμβασης των άλλων στις πράξεις του

⁹⁹ Βλ. Maurice Cowlings, "Mill and Liberalism": *A Collection of Critical Essays*, Schneewind, J.B. Macmillan, 1968, σσ. 334-335.

¹⁰⁰ Βλ. Williams, "The Principle of Liberty", *Ethical Studies*, vol. xxiv, 1976, σσ. 132-140.

δρώντος υποκειμένου με νομικές ή ηθικές κυρώσεις και την καθιέρωση της απόλυτης ανοχής στο όνομα του αυτεξούσιου του ανθρώπου, δίνεται βήμα στην ασυδοσία και την αναρχία, διότι αντιμετωπίζεται το ίδιο η ενάρτη με την επιζήμια πράξη.

Ο Mill αντιμετωπίζει με ρεαλισμό τη δύναμη της ελευθερίας, τόσο την δημιουργική όσο και την αποδιοργανωτική. Επιπλέον αντιστρέφεται κάθε πρακτική κοινωνικής παθητικότητας που μπορεί να πηγάσει από την απεριόριστη ανοχή για τις ανθρώπινες πράξεις. Η απεριόριστη πολιτική ελευθερία θα μπορούσε να οδηγήσει σε μια τέτοια κατάσταση, διότι θα έλεγε το στοιχείο εκείνο που θα κατεύθυνε το δρών υποκείμενο, πέρα από την εγωιστική επιδίωξη της αυτοπροστασίας του, στην ανιδιοτελή προσφορά για την επίτευξη της κοινωνικής ευτυχίας. Από τη στιγμή που ο πολιτισμός θα εξασφάλιζε τα απαραίτητα προς το ζην σε όλους και θα ρύθμιζε τις σημαντικές υποθέσεις του καθενός, το δρών υποκείμενο θα υπέκυπτε σε κατάσταση ατομικής νωθρότητας και κοινωνικής στασιμότητας.

Το στοιχείο της κοινωνικής ωφελιμότητας ο Mill το εντοπίζει στους νομικούς και ηθικούς κανόνες. Έτσι, στο τέταρτο κεφάλαιο του έργου "*On Liberty*" δίνει έναν τρίτο ορισμό¹⁰¹ της πολιτικής ελευθερίας, που της εξασφαλίζει μεγαλύτερη δεσμευτικότητα από ότι οι προηγούμενοι. Η πολιτική ελευθερία επίσης περιλαμβάνει: "πρώτον, να μη προκαλούν τα δρώντα υποκείμενα βλάβη στα συμφέροντα των άλλων, ή καλύτερα περιλαμβάνει ορισμένα συμφέροντα που είτε από άμεση νομική διάταξη ή σιωπηρή κατανόηση θα έπρεπε να θεωρούνται δικαιώματα και δεύτερον, το κάθε δρών υποκείμενο να φέρει το μερίδιό του (καθορισμένο με βάση μια εξισωτική αρχή) ως προς τις εργασίες και τις θυσίες για την υπεράσπιση της κοινωνίας ή των μελών της από τη βλάβη και την παρενόχληση"¹⁰².

Συνεπώς, η θεμελίωση της πολιτικής ελευθερίας βρίσκεται από τη μια μεριά σε συγκεκριμένα ατομικά συμφέροντα, στα οποία ο Mill δίνοντας νομική κατοχύρωση, τους προσέδωσε αντικειμενικότητα. Από την άλλη μεριά, η πολιτική ελευθερία θεμελιώνεται στο κοινωνικό συμφέρον. Και πάλι, η υπέρτατη αρχή του περιορισμού της ατομικής ελευθερίας είναι η αποφυγή πρόκλησης βλάβης σε άλλους, όμως δεν είναι μόνο αυτό. Σε αυτό τον ορισμό, ο Mill θεμελιώνει την πολιτική ελευθερία επιπροσθέτως στο κοινωνικό αίσθημα του δρώντος υποκειμένου και στο ανιδιοτελές συμφέρον που προκύπτει από αυτό. Ο πολίτης σε μια κοινωνία έχει τόση ελευθερία

¹⁰¹ Βλ. David Lyons, *Ethics and the Rule of Law*, ό.π., σσ. 22-27.

¹⁰² Βλ. J.S. Mill, "*On Liberty*", ό.π., σ. 276.

όση του υπαγορεύεται αφενός από το αίσθημα του εγωιστικού συμφέροντος με βάση την αρχή της αυτοσυντήρησης και αφετέρου, από το αίσθημα της κοινωνικής ανταπόδοσης και της αμοιβαιότητας του συμφέροντος βασισμένου στο λόγο, νοουμένου ως υπολογισμού θετικών και αρνητικών συνεπειών της συμπεριφοράς.

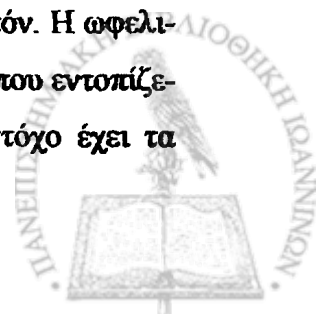

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ως προς την ηθική ελευθερία, με βάση τις δύο κατηγορίες επιχειρημάτων, αυτών που εντόπιζαν ασυμφωνία μεταξύ της θεωρίας της ηθικής ελευθερίας και της γενικότερης ωφελμιστικής ηθικής του Mill, και αυτών που διαπίστωναν την απόλυτη συμβατότητα ανάμεσά τους, καταλήγουμε στα παρακάτω συμπεράσματα. Καταρχήν, η θεωρία του Mill για την ηθική ελευθερία, όπως και η ηθική του θεωρία θεμελιώνονται ανθρωπολογικά. Τόσο η ηθική ελευθερία όσο και η ηθική γενικότερα δεν είναι έννοιες αυθύπαρκτες, ούτε προϋπάρχουσες του ανθρώπου. Αντιθέτως, συνιστούν νοητικές κατασκευές στις οποίες οδηγήθηκε το δρων υποκείμενο για να ικανοποιήσει τις ανάγκες, να λύσει τα προβλήματα και γενικότερα να βελτιώσει τη ζωή του.

Η διαφορά μεταξύ της θεωρίας της ηθικής ελευθερίας και της γενικότερης θεωρίας του Mill για την ηθική έγκειται στο ότι η κάθε θεωρία αναφέρεται σε μια διαφορετική πλευρά του δρώντος υποκειμένου. Η έννοια της ηθικής ελευθερίας θεμελιώνεται στις διανοητικές ιδιότητες του δρώντος υποκειμένου, ενώ η ηθική του Mill, και ειδικότερα η αρχή της ωφελιμότητας, θεμελιώνεται στις σωματικές, στην επιθυμία για αύξηση της ηδονής και αποφυγή του πόνου. Η έννοια της ηθικής ελευθερίας ταυτίζεται στη "Λογική" του Mill με τη λογική αυτονομία, την απελευθέρωση του νου από τις επιταγές της σωματικής επιθυμίας, με τη γνώση των μηχανισμών που τις δημιουργούν. Πρόκειται για την ικανότητα του δρώντος υποκειμένου να συλλαμβάνει αιτίες, να τις κατανοεί και να τις ελέγχει. Το πρόβλημα όμως είναι ότι δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι η γνώση των μηχανισμών που δημιουργούν τις σωματικές επιθυμίες οδηγεί αυτομάτως στην απελευθέρωση από αυτές. Ο Οβίδιος έλεγε: "βλέπω το καλύτερο και πράττω το χειρότερο".

Από την άλλη μεριά, η αρχή της ωφελιμότητας, η βάση του ηθικού στοχασμού του Mill, ισοδυναμεί με τη μεγιστοποίηση της ευτυχίας, που έχει εμπειρική κυρίως προέλευση. Πρόκειται για μια ηθική μεγιστοποίησης του κοινού συμφέροντος μέσα από την ιδιοτελή επίδειξη αγαθοεργίας προς τους άλλους. Η ηθική αυτή, μπορεί σαν αποτέλεσμα να έχει την αύξηση του κοινωνικού καλού, ωστόσο, δεν αλλάζει, δεν τροποποιεί και δεν αναμορφώνει ηθικά το δρων υποκείμενο, διότι δεν επιδρά στον διανοητικό του κόσμο και στα κίνητρα πράξης που απορρέουν από αυτόν. Η ωφελμιστική ηθική είναι μια ηθική συνεπειοκρατική, ενώ η ηθική ελευθερία, που εντοπίζεται κυρίως στην ορθολογική ηθική του Kant, είναι μια έννοια που στόχο έχει τα κίνητρα και όχι μόνο τα αποτελέσματα της πράξης.

Ωστόσο, η ηθική θεωρία, μολονότι αντίθετη σε πολλά σημεία από την ηθική ελευθερία, βρίσκεται σε σχέση εξάρτησης μαζί της, που θεμελιώνεται στην ποιοτική αναβάθμισή της από τον Mill. Η υποκειμενικότητα της ηθικής θεωρίας του κλασικού ωφελιμισμού του Bentham, που πήγαζε από το γεγονός ότι ο καθένας διαμόρφωνε την ηθική που συμφωνούσε με την μεγιστοποίηση του προσωπικού του κέρδους, αφαιρούσε από αυτήν τη δεσμευτική και κανονιστική αξία. Με την ποιοτική αναβάθμιση της ωφελιμιστικής ηθικής (διαμόρφωση της ηθικής συνείδησης με την ποιοτική διάκριση των ηδονών, απόδοση του αισθήματος της ηθικής υποχρέωσης στα κοινωνικά αισθήματα που αναπτύσσονται με την αγωγή, την ανάληψη ενάρετων πράξεων όχι από εγωιστικά κίνητρα αλλά μέσω του ψυχολογικού νόμου του συνειρμού), που μέρος της αποτελεί και η θεωρία για την ηθική ελευθερία, ο Mill επιχειρεί, χωρίς να το επιτυγχάνει, να προσδώσει σε αυτήν αντικειμενική ισχύ.

Το πρόβλημα ξεκινά από την τροποποίηση που επιχειρεί να πραγματοποιήσει στον ορθόδοξο ωφελιμισμό του Bentham. Η θεωρία για τη γένεση της ηθικής συνείδησης αδυνατεί να θεμελιωθεί, διότι δεν διευκρινίζεται από τον Mill με ποιά κριτήρια το δρών υποκείμενο επιλέγει μια ηδονή και όχι μια άλλη καθώς δε γίνεται κάποια αξιολογική αναφορά στις ηδονές. Ακόμα στην ίδια θεωρία δε γίνεται κατανοητό ο τρόπος με τον οποίο κάποιος, έχοντας πολλές εμπειρίες από τη ζωή του, θα επιλέξει τον ενάρετο βίο και οι άλλοι που δεν έχουν τις αντίστοιχες εμπειρίες θα πειστούν να τον ακολουθήσουν. Ο Mill στο σημείο αυτό παρουσιάζει ως ικανά ηθικής διαμόρφωσης υποκείμενα, όσα είχαν γνώση και του καλού και του κακού, αποκλείοντας έτσι τα υποκείμενα που γνώρισαν στη ζωή τους το ένα από τα δύο. Έτσι όμως εκ των προτέρων αποκλείει την επικράτηση της ηθικής στις καταστάσεις όπου δεν υπάρχει σύγκριση καλού κακού, μειώνοντας την αυταξία του καλού. Με τον τρόπο αυτό η διαμόρφωση της ηθικής συνείδησης φαντάζει αντικείμενο ευσεβούς πόθου αφού θα πρέπει να συντρέχουν συγκεκριμένες συνθήκες για την επίτευξή της.

Όσο αφορά στην απόδοση της ηθικής υποχρέωσης στα κοινωνικά αισθήματα προκύπτει το εξής ερώτημα. Από τη στιγμή που το κοινωνικό αίσθημα για τον Mill υπάρχει σε όλα τα δρώντα υποκείμενα που γεννιούνται και μεγαλώνουν σε κοινωνία, πώς δικαιολογείται το γεγονός της ολοένα και μεγαλύτερης εκμετάλλευσης του ανθρώπου από άνθρωπο; Ο Mill θα απαντούσε ότι αυτό είναι πρόβλημα παιδείας καθώς υποστηρίζει ότι η καλλιέργεια του κοινωνικού αισθήματος, στο βαθμό να μειώνεται ο εγωισμός και να αυξάνεται η ανιδιοτέλεια, είναι επίτευγμα εξωτερικής παρέμβασης των θεσμών. Και πάλι όμως, θα παρατηρούσε κάποιος ότι η επιθετικότη-

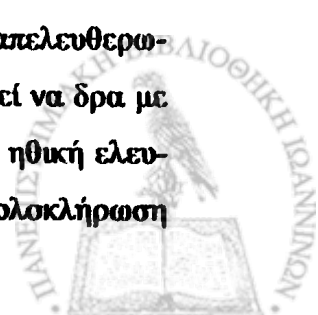

τα, η βία και η ιδιοτέλεια ευδοκούν και στην πιο εκσυγχρονισμένη και ανθρωπιστικής κατεύθυνσης παιδεία. Συνεπώς, το πώς το κοινωνικό αίσθημα, αν τελικά υπάρχει τέτοιο, συντελεί στην κατάπνιξη των παθών και στην υιοθέτηση της αγαθοεργούς συμπεριφοράς παραμένει ερώτημα.

Τέλος, η προσπάθεια του Mill να αναγάγει την ηθική διάπλαση του δράντος υποκειμένου στο νόμο του συνειρμού των ιδεών και στην προσωπική άσκηση στην ηθική συμπεριφορά πέφτει και αυτή στο κενό. Η βασική του αδυναμία είναι ότι θεωρεί δεδομένο ότι το μέσο για την επιτέλεση ενός σκοπού είναι η ενάρετη πράξη, η οποία, συνδεδεμένη επανειλημμένως με την ηδονή που παράγει η πραγματοποίηση της πράξης, ταυτίζεται με το σκοπό. Ο Mill δεν αναφέρεται στην περίπτωση όπου η πράξη δεν είναι ενάρετη. Ακόμη δεν αναφέρει τίποτα για την πιθανότητα από ενάρετη πράξη να προκύψει ένας ανήθικος σκοπός. Με βάση τα παραπάνω, η θεωρία του συνειρμού των ιδεών είναι ελλιπής και δεν μπορεί να στηρίξει την πρόταση του Mill ότι το δρων υποκείμενο γίνεται ηθικό με τη συνήθεια και το συνειρμό, διότι κάλλιστα θα μπορούσε να υποστηριχθεί και το αντίστροφο, ότι το δρων υποκείμενο γίνεται με τη συνήθεια, την (έξιν), ανήθικος, καθώς έχει συνηθίσει την ηδονή που του προσφέρει η επιτέλεση της εγωιστικής πράξης. Συνεπώς, ο Mill, δεν κατορθώνει με τη θεωρία του για την ηθική να δώσει απάντηση στο ερώτημα πώς κάποιος γνωρίζοντας τις συνέπειες από το καλό και το κακό στο ίδιο το δρων υποκείμενο και την κοινωνία, επιλέγει να πράξει το δεύτερο.

Από τη στιγμή που ο Mill δε δέχεται κάποια μεταφυσική αρχή, όπως ο Kant την κατηγορική προσταγή, η ηθική και η ελευθερία είναι δύο έννοιες ασυμβίβαστες. Η προσπάθεια του Mill να τις συμβιβάσει είναι η θεωρία του που προσδίδει στην ατομική ελευθερία κανονιστικό χαρακτήρα. Η ηθική ελευθερία δεν συνιστά ασυδοσία ή αποδιοργανωτικό παράγοντα για την κοινωνία καθώς νοείται ως λογική αυτονομία. Δεν είναι μόνο οι μηχανιστικές αισθήσεις που κατευθύνουν τη δράση του δράντος υποκειμένου αλλά και οι διανοητικές του ιδιότητες η οποίες δεν υπόκεινται στην αιτιοκρατική υποταγή στις αισθήσεις. Η ηθική θεωρία, κερδίζει σε αντικειμενικότητα και δεσμευτική αξία ενώ η ηθική ελευθερία αποβάλλει τα εγωιστικά και ατομικιστικά της στοιχεία.

Η ελευθερία αποκτά ηθικό χαρακτήρα, όταν είναι πραγματικά απελευθερωτική, όταν απελευθερώνει το δρων υποκείμενο από τα πάθη και το οδηγεί να δρα με γνώμονα την αύξηση της ευτυχίας του χωρίς να βλάπτει τους άλλους. Η ηθική ελευθερία ταυτίζεται λοιπόν με την ανιδιοτέλεια και αυτό ο Mill το ονομάζει ολοκλήρωση

της ανθρώπινης φύσης. Η αδυναμία όμως του Mill είναι ότι δεν κατορθώνει να δώσει τον τρόπο που λειτουργούν οι διανοητικές ικανότητες. Ακραίος υλιστής ο Mill, θεωρώντας το πνεύμα μέρος του υλικού μας σώματος, μιλά για λογική αυτονομία. Τα πάθη και ο εγωισμός έχουν φυσική αφετηρία. Με ποιό τρόπο λοιπόν ο νους έχοντας και αυτός φυσική καταγωγή θα μπορέσει να διαχωριστεί από τα τελευταία και να λειτουργήσει με άλλους νόμους από τους φυσικούς στους οποίους υπάγεται;

Άλλη μια αντινομία του στοχασμού του Mill είναι ότι αφενός θεωρεί τους φυσικούς νόμους σταθερούς και αμετάβλητους και βάση για την εξαγωγή βέβαιης και έγκυρης γνώσης και αφετέρου υποστηρίζει ότι το δρων υποκείμενο μπορεί με τη θέλησή του και την παιδεία να αλλάξει τον εαυτό του, καταπνίγοντας τα πάθη του. Το ερώτημα που προκύπτει όμως είναι πώς θα κατορθώσει το δρων υποκείμενο να αλλάξει τον εαυτό του τη στιγμή που και το ίδιο είναι αναπόσπαστο κομμάτι της φύσης και συνεπώς υπάγεται στους ίδιους φυσικούς νόμους με όλα τα έμβια όντα. Στόχος του ηθικού στοχασμού του Mill ήταν να προσδώσει αντικειμενικότητα και δεσμευτική αξία στον ωφελιμισμό με τη θεωρία του για την ποιοτική αναβάθμιση του τελευταίου, μέρος του οποίου αποτελεί και η θεωρία του για την ηθική ελευθερία. Το ζητούμενο επίσης από την αλληλοσυμπλήρωση των θεωριών της ηθικής και της ατομικής ελευθερίας ήταν η εξυπηρέτηση του κοινωνικού συμφέροντος με την ταυτόχρονη ολοκλήρωση της ανθρώπινης φύσης. Ωστόσο ο Mill, σε μια προσπάθεια να δώσει επιστημονικό έρεισμα στην ηθική, ανήγαγε το ηθικό στο βιολογικό, αδυνατώντας να δικαιολογήσει την αυταξία της ηθικής ελευθερίας και να εξηγήσει τον τρόπο κατάπνιξης των παθών και υιοθέτησης αγαθοεργούς συμπεριφοράς χωρίς τον εξωτερικό καταναγκασμό, με την απελευθέρωση του νου από τις εγωιστικές επιθυμίες.

Ως προς την πολιτική ελευθερία ο φιλόσοφος, εμφανίζεται πιο συστηματικός, με την έννοια ότι η πολιτική ελευθερία αναπτύσσεται διεξοδικά στο ομώνυμο έργο του Mill "*On Liberty*", όπου δίδονται οι διαστάσεις της, τα όρια, τα εμπόδια και οι τρόποι απόκτησής της. Επιχειρείται παράλληλα από τον Mill η φιλοσοφική θεμελίωσή της, χωρίς όμως να το πετυχαίνει. Το ερώτημα που τίθεται κατά την εξέταση των απόψεων του Mill για την ελευθερία είναι αν η πολιτική ελευθερία είναι υπαρκτή, ακόμα και εφικτή στα πλαίσια του φιλελεύθερου αστικού δημοκρατικού πολιτεύματος καθώς το δόγμα του τελευταίου είναι ο ακραίος ατομικισμός, ο αθέμιτος ανταγωνισμός και η εκμετάλλευση του ανθρώπου από άνθρωπο για τη μεγιστοποίηση του ατομικού συμφέροντος. Ένα άλλο ερώτημα που τίθεται είναι αν το δημοκρατικό

πολίτευμα που βασίζεται στη δύναμη της πλειονότητας διασφαλίζει την πολιτική ελευθερία για όλους, ακόμα και για όσους ανήκουν στη μειονότητα η οποία έχει διαφορετικά πιστεύω και διαφορετική στάση ζωής από την πλειονότητα. Με βάση τα παραπάνω, η πολιτική ελευθερία απειλείται από τον ατομικισμό αλλά και από την κοινή γνώμη.

Ως προς το πρώτο ερώτημα ο Mill δεν δίνει ικανοποιητική απάντηση καθώς το πολιτικό σύστημα που και ο ίδιος υποστηρίζει είναι το αστικό δημοκρατικό φιλελεύθερο και το οικονομικό αντίστοιχα σύστημα ο καπιταλισμός και η ελεύθερη αγορά. Αντισταθμιζόμενος ωστόσο τις δυσμενείς επιπτώσεις των συστημάτων αυτών στην υλική ευημερία και την ηθική κατάσταση της πλειονότητας των πολιτών, σπεύδει να τονίσει την ανάγκη λήψης από την πολιτεία μέτρων κοινωνικής δικαιοσύνης και πρόνοιας. Ως προς τον ατομικισμό όμως ο Mill είναι κατηγορηματικός. Το δρών υποκείμενο πρέπει να είναι απολύτως ελεύθερο να επιδιώκει το όφελός του με το δικό του τρόπο αρκεί να μη βλάπτει τους άλλους και να μη τους εμποδίζει να πετύχουν το ίδιο. Αυτό που προτείνει και ονομάζει ελευθερία είναι ανεφάρμοστο διότι τα συμφέροντα των δρώντων υποκειμένων είναι αντικρουόμενα.

Ακόμα και αν υποθεθεί ότι λόγω της φυσικής ομοιότητας των ανθρώπων κάποια συμφέροντα είναι κοινά, όπως η υγεία και η ασφάλεια, λόγω της ανεπάρκειας των φυσικών πόρων και του συνεχούς αυξανόμενου πληθυσμού, πρώτιστο συμφέρον κάθε δρώντος υποκειμένου, η αυτοσυντήρησή του, γίνεται θέμα αντυσιαιότητας. Ο Mill για την ανέχεια λόγω υπερπληθυσμού δίνει τη μαλθουσιανή λύση του προγραμματισμού των γεννήσεων. Παρόλα αυτά, ο ατομικισμός θα παρέμενε. Όπως εύγλωττα μαρτυρούν χώρες που έχουν λύσει το πρόβλημα του επισιτισμού, ο ατομικισμός συνεχίζει να αποτελεί ηθικό και πολιτικό πρόβλημα διότι ο πόθος για κυριαρχία και εξουσία είναι κυρίαρχος. Το πάθος για εξουσία κατά τον φιλόσοφο είναι έμφυτο. Από τη στιγμή που δεν μπορούν να έχουν όλοι εξουσία αρχίζει ο ανταγωνισμός σε όλα τα πεδία της ανθρώπινης δράσης και με διάφορες μορφές με σημαντικότερη εκείνη της μεγιστοποίησης του ατομικού κέρδους. Το κέρδος είναι το πλεόνασμα των προϊόντων που το δρών υποκείμενο θέλει να έχει προκειμένου να ικανοποιήσει το αίσθημα της απληστίας που ο πόθος για εξουσία γεννά. Το πλεόνασμα αυτό όμως, προκειμένου να αποκτηθεί, λόγω της ανεπάρκειας των φυσικών αγαθών, αποσπάται με τη βία από κάποιο άλλο δρών υποκείμενο το οποίο το στερείται.

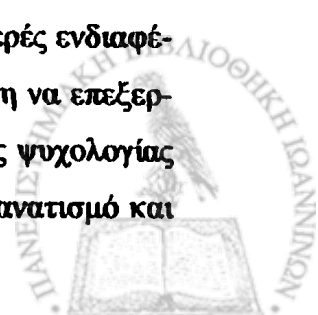
Ο Mill αντιλαμβάνεται τη διαστρέβλωση των ηθικών και κατ' επέκταση των πολιτικών αρχών που φέρει ο ατομικισμός, ωστόσο λόγω των αστικών του αντιλή-

ψεων, αρνείται να τον απορρίψει ως αποδιοργανωτικό παράγοντα της κοινωνίας. Για το λόγο αυτό θα μπορούσε κάποιος να υποστηρίξει ότι ως προς την διασφάλιση της πολιτικής ελευθερίας ο Mill δε στρέφει τα βέλη του προς τον ατομικισμό του πολίτη αλλά προς την ομοιομορφία που επιβάλλει η πλειονότητα μέσω της κοινής γνώμης, άποψη που αναλύεται διεξοδικά από τον Alexis de Tocqueville στο έργο του "De La Démocratie en Amérique" (1836-1840). Άλλωστε, την εποχή της ωριμότητας του Mill, ο κύριος εχθρός της ελευθερίας δεν είναι οι αυθαιρεσίες του μονάρχη αφού η πολιτική εξουσία ασκείται από δύο πολιτικά σώματα αντιπροσώπευσης, τη Βουλή των Λόρδων και τη Βουλή των Κοινοτήτων. Επίσης, με την αναθεώρηση του Συντάγματος στην Αγγλία από το 1832 οι πολιτικές ελευθερίες έχουν ενισχυθεί αφού το κύριο πολιτικό δικαίωμα της ψήφου και αυτό της ανάληψης των δημοσίων αξιωμάτων έχει διευρυνθεί και στα ανίσχυρα οικονομικά στρώματα.

Η ελευθερία του πολίτη ωστόσο, αν και θεωρείται απαραβίαστη σύμφωνα με τις δημοκρατικές αρχές της πολιτικής διακυβέρνησης απειλείται από έναν εχθρό που αποτελεί την ουσία της δημοκρατίας, την πλειονότητα. Η πλειονότητα πλήττει την πολιτική ελευθερία μέσα από την κοινή γνώμη που αποτελεί το όργανο διάδοσης των απόψεών της και το μέσο διασφάλισης των συμφερόντων της. Η κοινή γνώμη ωστόσο, έχει και μια άλλη λειτουργία. Αντικαθιστά τους νόμους της πολιτικής εξουσίας σε τομείς που η τελευταία δεν μπορεί να επέμβει, δεσμευμένη από τη δημοκρατική αρχή του απαραβίαστου δικαιώματος του ανθρώπου για ελευθερία. Η κοινή γνώμη είναι πολύ πιο επικίνδυνος εχθρός της ελευθερίας από τους νόμους της πολιτείας γιατί επιδρά στον εσωτερικό κόσμο του δρώντος υποκειμένου διεισδύοντας στις επιθυμίες, τα αισθήματα και τη λογική του. Το κριτήριο των επιλογών παύει με την επίδραση της κοινής γνώμης να είναι προσωπικό και το δρών υποκείμενο, έχοντας την ψευδαισθηση της ελευθερίας που του παρέχει η δημοκρατία μέσω της ισότητας, δεν αντιλαμβάνεται ότι διανοητικά είναι ετεροκαθοριζόμενο.

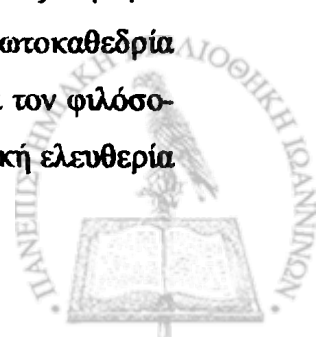
Το πρόβλημα όμως αποκτά μια άλλη διάσταση κατά τον Mill, αν αναλογιστούμε το διανοητικό επίπεδο των εκπροσώπων της κοινής γνώμης. Η πλειονότητα που εκφράζεται μέσα από την κοινή γνώμη διακρίνεται από ελλιπή μόρφωση και μειωμένη ή και ελάχιστη περιουσία. Εξαιτίας της ελλιπούς μόρφωσης η κοινή γνώμη εκφράζει απόψεις κατεκδηλώνει στάσεις που τις χαρακτηρίζει το μονομερές ενδιαφέρον για θέματα απλά και ιδιωτικά, για πράγματα υλικά. Χωρίς την κρίση να επεξεργάζεται τις απόψεις που προσφέρονται ως αληθινές οδηγείται, μέσω της ψυχολογίας της μάζας, σε τυφλή αποδοχή των απόψεων, που καταλήγει συχνά σε φανατισμό και

μισαλλοδοξία. Οι απόψεις και οι στάσεις μετριότητας της κοινής γνώμης είναι επικίνδυνες διότι παρασύρουν τα δρώντα υποκείμενα που χαρακτηρίζονται από αυθορμητισμό, πρωτοβουλία, δημιουργικότητα και ριζοσπαστισμό σε παθητικότητα και συμβιβασμό. Οι ανήσυχες φύσεις ακόμα και αν αντισταθούν με τη λογική στην επίδραση της κοινής γνώμης και στην ψυχολογία της μάζας που αυτή εκφράζει, με το συναίσθημα υποκύπτουν στις επιταγές της καθώς η κοινή γνώμη ασκεί ψυχολογική βία, με όπλο την κοινωνική αποδοκιμασία και απομόνωση. Έτσι προκύπτει ομοιομορφία και πολιτισμική στασιμότητα που νεκρώνει κάθε απαίτηση για πολιτική ή άλλου είδους ελευθερία.

Η κοινή γνώμη οδηγεί κατά τον Mill σε α-πολιτική συμπεριφορά διότι το δρων υποκείμενο υιοθετώντας στάσεις και αντιλήψεις της κοινής γνώμης ασχολείται με ιδιωτικά και μικρά θέματα, γενικά με πεζά πράγματα. Για τα σπουδαία θέματα που το αφορούν υιοθετεί την αδιαφορία της πλειονότητας. Με τον τρόπο αυτό όμως το δρων υποκείμενο χάνει την ιδιότητα του πολίτη διότι δεν συμμετέχει στα κοινά. Η μικρή ή ελάχιστη ιδιοκτησία επιδεινώνει την α-πολιτική συμπεριφορά του δρώντος υποκειμένου, διότι οι πολιτικές πρακτικές του όπως η άσκηση του εκλογικού δικαιώματος δεν έχουν βαρύτητα αφού στην απόφασή του δεν έχει προσωπικό συμφέρον που να εγγυάται ότι πήρε την καλύτερη απόφαση, αν όχι για τη μεγιστοποίηση, πάντως για την εξασφάλιση δημόσιου συμφέροντος.

Η τάξη, στην οποία η πλειονότητα ανήκει, λειτουργεί αποδυναμωτικά για την ελευθερία του πολίτη. Η κοινή γνώμη παρουσιάζει ως θεμιτά μόνο τα συμφέροντα της τάξης που εκφράζει, καλλιεργώντας την εχθρότητα για τα συμφέροντα των άλλων τάξεων. Με τον τρόπο αυτό όμως η κοινή γνώμη καταργεί την πολιτική ελευθερία των δρώντων υποκειμένων που δεν ανήκουν στην τάξη που αυτή εκπροσωπεί διότι εμποδίζονται στην διασφάλιση των συμφερόντων τους από την κοινή γνώμη που παρουσιάζει κάθε συμφέρον, πέρα από εκείνο της τάξης που την εκφράζει, ως αθέμιτο. Ο Mill οπαδός της φιλελεύθερης οικονομίας συναισθάνεται, την απειλή από την ανερχόμενη δύναμη της εργατικής τάξης. Τα συμφέροντα της εργατικής τάξης έρχονται σε αντιδιαστολή με εκείνα του εμπορικού και βιομηχανικού κεφαλαίου αφού στοχεύουν στην αύξηση των εσόδων των εργατών. Η αύξηση του κόστους παραγωγής θα μείωνε την αύξηση του κεφαλαίου και οι αστοί θα έχαναν την πρωτοκαθεδρία στον έλεγχο της οικονομίας και ακολούθως της πολιτικής εξουσίας. Για τον φιλόσοφο, η εξουσία θα έπρεπε να μείνει στα χέρια της αστικής τάξης. Η πολιτική ελευθερία

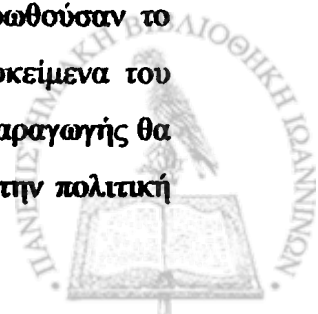

συνειπώς για την οποία κάνει λόγο δεν είναι η πολιτική ελευθερία όλων, αλλά εκείνη της αστικής τάξης.

Ο Mill φορέας του ατομικιστικού ιδεώδους στην ηθική και την πολιτική φιλοσοφία, αμελεί να αναφέρει τα θετικά της κοινής γνώμης σε πολιτισμικό, ηθικό και πολιτικό επίπεδο, όπως παρατηρεί και ο James Fitzjames Stephen. Χάρη στη δύναμη της ομοιομορφίας που επιβάλλει η κοινή γνώμη, ενισχύεται η κοινωνική συνοχή καθώς τα δρώντα υποκείμενα δεν αναλώνονται σε προσπάθειες να καλύψουν τις διαφορές που τους χωρίζουν διοχετεύοντας τις δυνάμεις τους στη λύση των προβλημάτων που τους απασχολούν ή στην εξεύρεση τρόπων βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσής τους. Επιπλέον, οι αυθαιρεσίες της πολιτικής εξουσίας παύουν να αποτελούν εμπόδιο της πολιτικής ελευθερίας, διότι υπάρχει ο έλεγχος της εξουσίας από την κοινή γνώμη. Ο ίδιος έλεγχος σε ατομικό επίπεδο κατορθώνει να αποτρέπει το δρων υποκείμενο από την ασυδοσία, η οποία γενικευμένη οδηγεί σε αναρχία. Τέλος, τα συμφέροντα του δρώντος υποκειμένου υπερασπίζονται καλύτερα συλλογικά παρά ατομικά. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα εργατικά συνδικάτα και οι παντός είδους συνεταιρισμοί.

Παρόλα ωστόσο τα θετικά της κοινής γνώμης, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός ότι η κοινή γνώμη που εκφράζει τις απόψεις μιας αμαθούς και χωρίς πολιτική συνείδηση μάζας καταργεί την ελευθερία των δρώντων υποκειμένων που δεν ανήκουν σε αυτήν. Το πρόβλημα γίνεται ακόμα πιο σοβαρό αν η μειονότητα είναι σωματικά ή διανοητικά ανίσχυρη να αντισταθεί στις επιταγές της κοινής γνώμης ή συναισθηματικά αδύναμη να παραβλέψει την απειλή της κοινωνικής αποδοκιμασίας από μια πιθανή παρέκκλιση από τα όσα πρεσβεύει η κοινή γνώμη. Η λύση του προβλήματος για τον Mill έγκειται στη χειραφέτηση της κοινής γνώμης με την παιδεία. Απαραίτητος όρος όμως είναι η οικονομική ανεξαρτησία της πλειονότητας, η οποία προϋποθέτει την κατάργηση των κοινωνικών και οικονομικών προνομίων.

Η οικονομική ανεξαρτησία της πλειονότητας μπορεί να πραγματοποιηθεί κατά τον Mill με τη διάθεση των μέσων παραγωγής στους εργαζομένους και τη δημιουργία συνεταιρισμών. Η ιδιοκτησία θα καλλιεργούσε στο δρων υποκείμενο την αίσθηση ότι με την εργασία του συνεισφέρει στο κοινωνικό σύνολο και οι συνεταιρισμοί θα δημιουργούσαν ελκρινείς σχέσεις συνεργασίας που θα προωθούσαν το συλλογικό πνεύμα. Επιπλέον, η διαχείριση από τα ίδια τα δρώντα υποκείμενα του προϊόντος της εργασίας τους και η εύρεση τρόπων για την αύξηση της παραγωγής θα πραγματοποιούσε τη διανοητική τους άσκηση και θα τους οδηγούσε στην πολιτική

τους ωριμότητα. Τέλος, οι πολιτικές αποφάσεις των δρώντων υποκειμένων θα λαμβάνονταν με υπευθυνότητα αφού θα είχαν στόχο την εξασφάλιση της μεγιστοποίησης των συμφερόντων τους.

Παράλληλα με την οικονομική ανεξαρτησία, η παιδεία για τον Mill κρίνεται ως βασικός όρος διασφάλισης της πολιτικής ελευθερίας καθώς θα πρόσφερε στον πολίτη την κρίση να αξιολογεί τα πολιτικά δεδομένα και να λαμβάνει τις συμφέροντες για το πολιτικό σύνολο αποφάσεις. Η θεωρητική μόρφωση από μόνη της μέσω της υποχρεωτικής στοιχειώδους εκπαίδευσης δεν αρκεί ωστόσο για την δημιουργία πολιτικής συνείδησης. Η τελευταία δημιουργείται μέσα από την πράξη. Τον κύριο ρόλο στο σημείο αυτό τον έχει η πολιτεία που θα πρέπει να επιτρέπει στους πολίτες την ενεργό συμμετοχή στα κοινά μέσω της γενίκευσης του εκλογικού δικαιώματος και της λήψης των δημοσίων αξιωμάτων. Οικονομική ανεξαρτησία, παιδεία και συμμετοχή στα κοινά αποτελούν τα μέσα χειραφέτησης του πολίτη και κατάργηση της τυραννίας της πλειονότητας.

Προκειμένου ωστόσο η γνώση του πολίτη να προσφέρεται για τη μεγιστοποίηση της συλλογικής ευτυχίας και όχι της ατομικής σε βάρος άλλων, θα πρέπει να υπάρχει κοινωνική ηθική στην κοινωνία αλλά και το ίδιο το δρων υποκείμενο θα πρέπει να καταβάλλει προσπάθεια για την απελευθέρωση από τον εγωισμό του. Το κίνητρο που θα ωθήσει το δρων υποκείμενο στην υιοθέτηση, όχι μόνο της περιστασιακά ανιδιοτελούς, αλλά και της μόνιμα αγαθοθελούς συμπεριφοράς, είναι το κοινωνικό συμφέρον, νοουμένου ως συνειδητοποίηση των περιορισμένων ατομικών σωματικών και διανοητικών ικανοτήτων στην επίτευξη στόχων. Εξαιτίας αυτής της αδυναμίας το δρων υποκείμενο πρέπει να εξασφαλίσει την ευμένεια των άλλων και ακολούθως τη συνεργασία μαζί τους. Αυτή η συνείδηση του συλλογικού χαρακτήρα της ελευθερίας κατοχυρώνει την πολιτική ελευθερία.

ΠΗΓΕΣ

- "*The Spirit of Age*" (1830) στο: *The Collected Works of John Stuart Mill*, Vol. XVIII, επιμ. J.M. Robson, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1977.
- "*Civilization*" (1836) στο: *The Collected Works of John Stuart Mill*, Vol. XVIII, επιμ. J.M. Robson, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1977.
- "*Bentham*" (1838) στο: *The Collected Works of John Stuart Mill*, Vol. X, επιμ. J.M. Robson, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1969.
- "*De Tocqueville on Democracy in America [II]*" (1840) στο: *The Collected Works of John Stuart Mill*, Vol. XVIII, επιμ. J.M. Robson, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1977.
- "*A System of Logic: Ratiocinative and Inductive, Being a Connected View of the Principles of Evidence and the Methods of Scientific Investigation*" (1843), στο: *Collected Works of John Stuart Mill*, ed. J.M. Robson, Vol. VIII, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, London, 1974.
- "*Principles of Political Economy with Some of Their Applications to Social Philosophy*" (1848) στο: *The Collected Works of John Stuart Mill*, Vol. II, επιμ. J.M. Robson, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1965.
- "*On Liberty*" (1859) στο: *The Collected Works of John Stuart Mill*, ed. J.M. Robson, Vol. XVIII, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, London, 1977.
- "*Thoughts on Parliamentary Reform*" (1859) στο: *The Collected Works of John Stuart Mill*, Vol. IX, επιμ. J.M. Robson, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1977.
- "*Utilitarianism*" (1861) στο: *Collected Works of John Stuart Mill*, ed. J.M. Robson, Vol. X, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, London, 1969.
- "*An Examination of Sir William Hamilton's Philosophy*" (1865), στο: *The Collected Works of John Stuart Mill*, ed. J.M. Robson, Vol. IX, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, London, 1979.
- "*Auguste Comte and Positivism*" (1865) στο: *The Collected Works of John Stuart Mill*, Vol. X, επιμ. J.M. Robson, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1969.
- "*Nature*", "*Theism*", "*Utility of Religion*" (1873), στο: *The Collected Works of John Stuart Mill*, Vol. X, επιμ. J.M. Robson, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1969.
- The Earlier Letters of John Stuart Mill 1812-1848*, στο: *The Collected Works of John Stuart Mill*, Vol. XII, ed. Francis E. Mineka, intr. F. A. Hayek, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1969.

ΑΛΛΕΣ ΠΗΓΕΣ

Constant Benjamin, *Περί Ελευθερίας και Ελευθεριών*, εισ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, μτφ. Τάσος Δαρβέρης, Πρωλ.-Επιμ. Φιλήμων Παιονίδης, εκδ. Ζήτρος, Θεσ/νίκη, 2000.
Cunningham John Wood, *John Stuart Mill: Critical Assessments*, Routledge, London, 1991, 1988¹.

Hobbes Thomas, *Λεβιάθαν ή Υλη, Μορφή και Εξουσία μιας Εκκλησιαστικής και Λαϊκής Πολιτικής Κοινότητας*, τομ. Α'-Β', εισαγ. Α.Μετζόπουλος, μτφ. Γ.Πασχαλίδης/ Α.Μεταξόπουλος, εκδ.Γνώση, Αθήνα, 1989.

Hutcheson Francis, *An Essay on the Nature and the Conduct of th Passions and Affections*, 1728, *Letters from the London*, Gerge Olms, Verlag, Hidelsheim,Zurich, New York, 1990.

Kant Immanuel, *Τα Θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών*, εισ. μτφ. σχολ. Γιάννης Τζαβάρας, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1984.

Macpherson C.B., *Η Ιστορική Πορεία της Φιλελεύθερης Δημοκρατίας*, τίτλος πρωτοτύπου "The Life and Times of Liberal Democracy", μτφ. Ελένη Κασίμη, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1986.

Steven Fitzjames James, *Liberty Equality Fraternity*, Ed. & Intr. & Not. R.J. White, Cambridge at the University Press, 1967.

Τοκβίλ Αλέξις, *Η Δημοκρατία στην Αμερική*, μτφ. Γιάννης Λυκούδης, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα, 1997.

Μονογραφίες

Anschutz R.P., *The Philosophy of J.S Mill*, Oxford, Clarendon Press, 1953¹.

Skorupski John, *The Cambridge Companion to Mill*, Cambridge University Press.

Eisenach J.Eldon, *Mill and the Moral Character of Liberalism*, The Pennsylvania State University Press, 1998.

Ryan Alan, *The Philosophy of John Stuart Mill*, Macmillan, 1970.

Skorupski John, *John Stuart Mill*, Routledge, London and New York, 1989.

Βιβλιογραφία

Αγγελίδης Μανόλης, *Φιλελευθερισμός Κλασικός και Νέος. Ζητήματα συνέχειας και ασυνέχειας στο φιλελεύθερο επιχείρημα*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1993.

Αθανασόπουλος Κωνσταντίνος Γ., *Η Ηθική Φύση και η Ελευθερία του Προσώπου: Προβλήματα και Προσωπικότητες της Νεότερης Ηθικής Φιλοσοφίας*, εκδ. Τυποθήκη, Γιώργος Δάρδανος, Αθήνα, 2002.

Bay Christian, *The Structure of Freedom*, Stanford University Press, 1958.

Berlin Isaiah, *Τέσσερα Δοκίμια για την ελευθερία: "Ο John Stuart Mill και οι σκοποί της ζωής"*, μτφ. Γιάννης Παπαδημητρίου, εκδ. Scripta, Αθήνα, 2001.

- Bradley Francis, *Ethical Studies*, Thoemmes Antiquarian Books Ltd, Bristol, 1990, 1876¹.
- Brown D.G. "Mill on Harm to Others' Interests", *Political Studies*, vol. 26(3), 1978.²
- Caponigri Robert, *A History of Western Philosophy. Philosophy from the Romantic Age to the Age of Positivism*, University of Notre Dame Press, 1971.
- Châtelet Francois, *Η Φιλοσοφία: Από τον Καντ ως τον Χούσερλ*, τμ. Γ', μτφ. Κωστής Παπαγιώργης, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1990.
- Cowlings Maurice, "Mill and Liberalism": *A Collection of Critical Essays*, Schneewind, J.B. Macmillan, 1968.
- Γράβαρης Διονύσης, *Εκπαίδευση και Πολιτική Οικονομία: Αρχές Εκπαιδευτικής Πολιτικής στους A. Smith, J.St.Mill και A.Marshall*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1994.
- Δραγώνα-Μονάχου Μυρτώ, *Φιλοσοφία και ανθρώπινα δικαιώματα*, τόμ. Α', εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1986.
- Duncan Graeme, *Marx and Mill : Two views of social conflict and social harmony*. Part 3: "Mill", Cambridge University Press, 1973.
- Ebestein William, *Today's Isms: communism, fascism, capitalism, socialism*, Prentice Hall, Inc, Englewood Cliffs, New Jersey, 1973.
- Ευαγγέλου Ιάσων, *Ελευθερία της Βουλήσεως: η πορεία μιας ιδέας*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα, 1975.
- Freidman R.B., "A New Exploration of Mill's Essay On Liberty", *Political Studies*, vol. 14, 1966.
- Gauthier David, *Moral Agreement*, Clarendon Press, Oxford, 1986.
- Graeme Duncan, *Marx and Mill: Two views of social conflict and social harmony*: Part 3: "Mill", Cambridge University Press, 1973.
- Graham Gordon, *Contemporary Social Philosophy*, Basil, Blackwell, 1988.
- Halliday R.G., "Some Recent Interpretations of John Stuart Mill", *Philosophy*, vol. 43, 1968.
- Honderich Ted, *Punishment: The Supposed Justifications*, Penguin Books, 1984, 1969¹.
- Κονδύλης Παναγιώτης, *Η Ηδονή, Η Ισχύς, Η Ουτοπία*, εκδ. Στιγμή, Αθήνα, 2000.
- Laszlo Ervin και James B. Wilbur, *Human Values and Natural Sciences*, Cordon & Breach Science Publishers, New York, London, Paris, 1970.
- Lyons David, *Ethics and the Rule of Law*, Cambridge University Press, 1984.
- Παπακωνσταντίνου Θεόφιλος, *Πολιτική Αγωγή*, εκδ. Καμπάνιας, Αθήνα, 1970².
- Παπανούτσος Ε.Π., *Φιλοσοφία και Παιδεία*, εκδ. Ίκαρος, 1973.
- Πλάγγεσης Γιάννης, *Πολιτική και Θρησκεία στη Φιλοσοφία του John Locke*, University Studio Press, Θεσ/νίκη, 1998².
- Rees J.C., "Was Mill for Liberty?" *Political Studies*, vol. 14, 1966.
- Russell Bertrand, *Last Philosophical Testament*, 1943-1968, Slater, London, 1997.

Sabine H. George, *A History of Political Theory. Liberalism modernized*, Dryden Press, Illinois, 1973⁴.

Sandel J. Michael, *Liberalism and its Critics*, New York University Press, New York, 1984.

Ten C.L., "Mill and Liberty", *Journal of The History of Ideas*, vol. 30, Mar. 1969.

Scanlan J.P. "John Stuart Mill and the Definition of freedom", *Ethics*, vol. 68, 1958.

Scarre G., *Utilitarianism*, Routledge, London and New York, 1996.

Smith G.W., "The Logic of John Stuart Mill on Freedom", *Political Studies*, 1980.

Ten C.I., "Mill and Liberty", *Journal of The History of Ideas*, vol. 30, Mar. 1969.

Vernon Richard, "Beyond the Harm Principle" & "Mill and Censorship" στο: *Mill and the Moral Character of Liberalism*, ed. Eldon Eisenach, The Pennsylvania State University Press, 1998.

Williams, "The Principle of Liberty", *Ethical Studies*, vol. XXIV, 1976.

Wright Robert, *Ο άνθρωπος, το Ηθικό ζώο*, μτφ. Αλέκος Ιωαννίδης, εκδ. Κριτική, 1998, 1995¹.

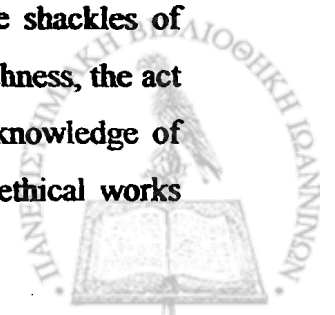
Summary

This study has aimed to examine the meaning of freedom in the ethical and political meditation of John Stuart Mill. At start, is presented the historical and philosophical background in purpose to become clear the way Mill's theory of freedom came up. The main influence for Mill's ethical theory was Bentham's orthodox utilitarianism and liberalism for his political theory. Mill's time, made itself known the responsibility of the industrial revolution and free market for the poverty and misery of the majority of the working class. The crisis became noticeable in the political scene as well. Parties were more interested for the party's interests than the public's.

The State secured the material necessities to the public creating the delusion of freedom. In reality the freedom had been lost to the uniformity imposed by the equal chances of the democratic government. Individual had no alternatives for important matters concerning its life. In addition, the arbitrariness of the political power was substituted by the power of the public opinion. In the field of ethics the main principle of act was individualism and the hypocrisy of goodness. The main goal for the majority was to get more so as to consume more. The passion of power was prevalent and destroyed every desire for benevolence. So, the individual was unfree due to his passions and to the power of the public opinion as well.

Mill's theory of freedom is the distillation of his inquiry into social relations. This inquiry has been made basically by the empiricist method and the instrumental science is psychology. However Mill, in social sciences has tried to invent a new method that would overcome the shortcomings of production and induction as well. The new method combines production and induction. General causes give to sentence validity while the experimental observations verify the general thesis in a single circumstance. This method can be applied to the science of politics but not to ethics. Ethics according to Mill is an art of life and not a science in the strict sense of the word. However, in his theory of political freedom as well Mill didn't use his new method. Society has a dynamic and evolutioning character that doesn't allow us to have general laws for its structure and its functions.

Moral freedom for Mill is the liberation of the mind from the shackles of passions, the realization of personal egoism and the try to act by unselfishness, the act finally, of confirming virtue. The moral freedom is gained with the knowledge of causes that make us feel, wish, think and act in a certain way. In his ethical works

Mill, refers three ways by which the individual can liberate himself from the passions. One way is the association of ideas. The pleasure of the virtuous act, which is the mean of an end, with the repeat of the act, is connected in individual's life with the pleasure of the end. After that, the individual pursues the mean which is the virtuous act. Another way to get someone his moral freedom is to cultivate his social sense which is the basis of the moral behavior. At the end, moral freedom is gained with the personal try of the individual to strangle his passions. This try has the character of an inner, psychological exercised in which are conflicted interested with dis-interested feelings.

Political freedom or liberty for Mill is the freedom to do whatever someone wants on his own way, so long as he doesn't hurt others or prevents them from doing so. Liberty is at danger according to Mill by the power of the public opinion. The problem becomes more difficult to be solved as public opinion is invade in the inner world of the individual and modifies feelings, wishes and thoughts. Also, public opinion has a very strong weapon to command its will which is social disapprobation and social preclusion. The main effect of the domination of public opinion is that the individual loses his identity and his free will. But society, by the similarity that imposes the majority through public opinion, loses its power for progress because progress comes up by the competition between different elements.

Although there are many barriers to liberty, there are also certain factors that assure liberty. These factors are social utility, consensus, intention and controlled individualism. The social conditions that assure the previous factors are education, property and participation to the public affairs, in a few words, the emancipation of the public. Education gives to the public the chance to develop its intellectual capabilities, the maturity to act without damaging other's interests, realizing the fact that personal happiness without other's help is unattainable. Property gives to people financial independence and the free time for education. In addition, gives to public the knowledge to make right political decisions for the individual and afterwards the social interest. At the end, the participation to the public affairs, mainly by the right of vote satisfies the desire for power and prevents the public to exercise its power intruding in personal matters. Participation to the public affairs finally, creates the collective consciousness and individual follow an unselfish behavior to gain the social approbation.

Βιογραφικό σημείωμα

Η Κυροπούλου Αμυγαλιά του Δημητρίου και της Αικατερίνης γεννήθηκε στη Βέροια 27 Μαΐου του 1978, όπου έζησε ως τα μαθητικά της χρόνια. Σπούδασε στο Τμήμα Φιλοσοφίας Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων απ' όπου αποφοίτησε το 2001. Παρακολούθησε στο Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα «Ελληνική Φιλοσοφία-Φιλοσοφία των Επιστημών» του Τομέα Φιλοσοφίας του Τμήματος Φιλοσοφίας Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων στο οποίο πήρε υποτροφία του Ι.Κ.Υ. για το έτος 2003-2004. Σήμερα διαμένει κι εργάζεται στη Θεσ/νίκη.

